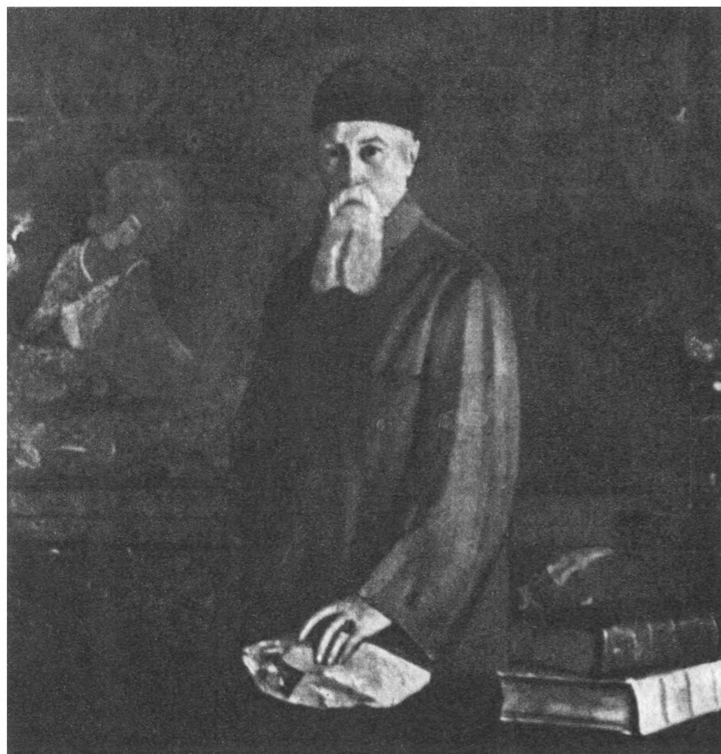
PAVELAS BELIKOVAS
VALENTINA KNIAZEVA

RERICHAS

PAVELAS BELIKOVAS
VALENTINA KNIAZEVA

RERICHAS

IŠ RUSŲ KALBOS VERTĖ JONAS JUŠKAITIS

VILNIUS 1975

П. БЕЛИКОВ, В. КНЯЗЕВА
РЕРИХ
М., «Молодая гвардия», 1972

AUTORIŲ ŽODIS

Apie Nikolajų Konstantinovičių Rerichą buvo rašyta labai daug. Rašė V. Stasovas, I. Grabaris, K. Juonas, Aleksandras Benua, Leonidas Andrejevas, S. Ernstas, Rabindranatas Tagorė, S. Radhakrišnanas, A. Haldaras, B. Konlanas ir daugelis kitų dailininkų, rašytojų, mokslininkų, visuomenės veikėjų. Knygos ir straipsniai apie Rerichą buvo spausdinami Rusijoje prieš revoliuciją ir po jos, taip pat Europos, Azijos, Amerikos šalyse. Neperdėsime visą šią medžiagą pavadinę „rerichiada", teikiančia visokeriopų duomenų apie šio nepakartojamo dailininko bei įžymaus žmogaus gyvenimą ir kūrybą.

Bet, nuodugniau susipažinus su šia literatūra, skaitytojui iškyla plejada Rerichų, kuriuos kartais sunku susieti į vieną. Dėl subjektyvaus atskirų biografinių duomenų traktavimo apie rusų dailininką susikaupė daug sensacingų prasimanymų, intriguojančių užuominų ir fantastiškiausių legendų. Taip atsitiko greičiausiai todėl, kad Nikolajaus Rericho kultūrinė ir mokslinė veikla buvo išsišakojusi daugelyje šalių, milžiniškas meninis palikimas, maždaug septyni tūkstančiai kūrinių, išsklaidytas po visą pasaulį, o didžioji archyvo dalis, įskaitant ir autobiografinius „Dienoraščio lapus", neskelbta.

Dėl to autoriai šios knygos puslapiuose teikia pirmenybę tiems kol kas nežinomiems dalykams, kurie skaitytojui atskleistų ne legendas ar nepagrįstus spėliojimus, apgaubusius šią tikrai fenomenalią asmenybę, bet Rerichą, kaip žmogų.

Prisiminimuose Rerichas rašo, kaip kartą Agre senas indusas ant margaspalvio kilimo išdėliojo žmonių ir gyvulių figūrėles ir ėmė groti nuoširdžią melodiją. Užburti kerinčių garsų, kareiviai, radžos, bajaderės, drambliai, tigrai šoko fantastiškus, sudėtingus šokius.

Staiga vienas ortodoksalių tiesų mėgėjas patenkintas tarė: „Žinau. Juk figūrėlės ant siūlų, ir jūs grodamas juos tampote."

Rerichas tęsia: „Aišku, visi suprato, kad figūrėles ant margo kilimo tegali judinti nematomi siūlai. Nebuvo jokios abejonės... Bet žavesio nebeliko."

Vargu ar tokio „tiesos mylėtojo" metodika pagirtina. Tikras kūrėjas turi teisę į savo „slaptybių" pasaulį. Ir vis dėlto autoriai bandė parodyti, kaip už neeilinių biografijos faktų, „paslaptingų" drobių siužetų mirgėjo realūs visuomeninio gyvenimo siūlai, vedantys prie žmogaus, patyrusio sunkių praradimų kartėlį ir didžių pergalių džiaugsmą.

Knygoje nėra prasimanytų faktų, visi paimti iš dokumentų, dailininko raštų, epistoliarinio palikimo, artimiausių bendradarbių ir šeimos narių atsiminimų. Autoriai didžiai dėkoja dailininko sūnui Sviatoslavui Rerichui, Iraidai Bogdanovai ir Zinaidai Fosdik, maloniai leidusiems pasinaudoti nepublikuotais rankraščiais. Mes labiausiai norėtume, kad Rericho gyvenimo aprašymas nesiskirtų nuo jo paties žodžių: „...gyvenimas visuomet ryškus. Nieko geriau už patį gyvenimą vis tiek neišgalvosi."

I. „VISŲ ANKSČIAUSIĄ...“

Nikolajus Rerichas gimė 1874 metų rugsėjo 27 (spalio 9) dieną Peterburge, žymaus notaro Konstantino Rericho šeimoje. Motina, Marija Kalašnikova, buvo kilusi iš pirklių šeimos.

1937 metais, sumanęs autobiografinių apybraižų ciklą, Rerichas rašė: „O, kad atkūrus pirmutinį prisiminimą iš kūdikystės dienų! Visų anksčiausią..."

Rericho gyvenime buvo gausu reikšmingų įvykių, bet jų sūkuryje niekada neišblėso ryškūs vaikystės atsiminimai. Iš jų ir galima spręsti, kaip formavosi nepaprasti kūrybiniai šio talentingo žmogaus sugebėjimai.

Namas, kuriame prabėgo vaikystė, stovėjo Nevos krantinėje prie Nikolajaus tilto. Metai neišdildė iš atminties senovinės Petro Pirmojo laikų dainos:

Ten, Vasilijaus saloj garsingojoj,
Kur darbuojasi laivų statytojai,
Matrosėlis jaunas lynus tvirtino
Dvylikburiams laivams, baltaburiams laivams.

Dainą dainuodavo senutė, ateidavusi prie vaikų.

Upė traukdavo smalsaus berniuko dėmesį besikeičiančiais paveikslais. Praplaukęs laiviūkštis nuraibuliuodavo lygų vandenį bėgančiais ratilais, nuo Admiraliteto pusės atpūškuodavo milžiniškos baltos baržos, mįslingai vadinamos „baidokais". O kitoje pusėje, pro kur verždavosi iš jūros balsingi vėjo gūsiai, mirgėjo painus laivų stiebų raizginys. Kartais, būdavo, sudrebėdavo namo sienos, sužvangėdavo stiklai, už lango pliūptelėdavo balzgani pabūklų salvių dūmeliai. Tai karo laivai sveikindavo naują bendražygį, nuleistą į vandenį. Nuolatinis judėjimas upėje pratino atidžiau įsižiūrėti į tolumą, žadino mintį apie begalinę pasaulio erdvę.

Bundanti vaizduotė ypač daug darbo turėjo tėvo dvare Izvare netoli Volosovo stoties, už Gatčinos. Dvarą supo tankūs miškai, ir žvilgsnis nejučiomis nukrypdavo prie medžių vainikų, šaunančių tiesiai į dangų. Būdamas jau senyvo amžiaus, Rerichas rašė: „Iš vaikystės atsiminimų pirmiausia iškyla nuostabūs raštuoti debesys. Amžinas judėjimas, statinių įvairovė, galinga kūryba ilgam sulaikydavo žvilgsnį aukštybėse. Keisti gyvūnai, milžinai, besigrumiantys su drakonais, balti žirgai banguotais karčiais, auksaburės eldijos, iliuzoriniai viliojantys kalnai — ko tik nebuvo tuose be galo turtinguose, beribiuose dangaus paveiksluose."

Panamėje tyvuliavo neužšąlantis ežeras su ledinėmis versmėmis. Nuo pralekiančių paukščių klegesio aidėdavo apylinkė. Rytais į ganyklą traukdavo kaimenė, skambindama varpeliais, o prieš saulėlydį senas piemuo, šmaukšėdamas botagu, pargindavo bandą atgal prie ilgo, senoviško diendaržio, kuriame grėsmingai maurodavo grandinėmis pririšti buliai. Eiti artyn prie jų būdavo draudžiama, o šit arklidėje su arkliais stovėjo visada parengti važiuoti du mažyčiai simpatiški poniai — Vasia ir Miša. Berniuką viliodavo mįslingi miškų, laukų, pievų toliai, patiko keisti aplinkinių kaimų vardai: Volosovas, Zachonjė, Zapoljė.

Savotiškai nuteikdavo ir namas Izvare, senas, storomis kaip tvirtovės sienomis. Didelė salė, kertėse raudono aksomo sofos, ant sienų paveikslai. Prieš vieną paveikslą mažasis Rerichas ypač dažnai stovėdavo. Ten buvo atvaizduoti saulėlydžio žarose liepsnojantys kalnai. Vėliau „Dienoraščio lapuose" apie šį paveikslą bus pasakyta: „...pasirodė, jog tai ne kas kita, kaip Kančendenga![1] Iš kur? Kokiu būdu čia pateko? Hodsono[2] knygoje buvo panaši graviūra. Paveikslas iš graviūros ar graviūra iš paveikslo?" Galimas daiktas, Himalajų peizažas sename dvare atsidūrė neatsitiktinai. Jekaterinos II laikais netoli gyveno vienas indų radža. Kai kas ir žodį „izvara" aiškindavo esant indiškos kilmės.

Važiuodami iš Peterburgo pas senelę ir dėdę į senuosius Pskovo ir Ostrovo miestus, tėvai dažnai imdavo sykiu Nikolajų, jo seserį Lidiją ir jaunesniuosius brolius Borisą bei Vladimirą. Būsimąjį dailininką anksti pakerėjo Velikajos vandenų pla-

[1] Kančendenga — trečioji pagal aukštį Himalajų viršukainė.
[2] B. Hodsonas buvo britų rezidentas Katmandu (Nepale).

tybė, senovinių kremlių sienos, prakilnūs cerkvių siluetai ir, tur būt, niekieno pasakos taip nejaudino, kaip senelės, kuri sekdavo jas apyblandoj, plazdančių lampadų mirksėjime, gyvinančiame ikonų veidus.

Visam laikui įsiminė penkerių metų Rerichui viena kelionė. Iš Izvaro šeima išvažiavo didele karieta, ketvertu arklių pakinkyta. Važiavo į Hapsalu — žinomą kurortą prie Baltijos jūros. Pakeliui aplankė Ivangorodo tvirtovę bei rūsčiąją Hermano pilį Narvoje. Stulbinantis buvo ir aukštutinis Revelis (Talinas) su savo bokštais, stačiais čerpių stogais.

Hapsalu berniukas išgirdo legendą apie riterių pilyje kadaise užmūrytą mergelę. Esą, rudens mėnesienomis nelaimingoji pasirodanti niūriame pilies bažnyčios lange. Šmėklos, pramintos „Baltąja dama", eidavo pasižiūrėti ir tėvai. Tiesa, suaugę šnekėdavo apie mėnulio spindulius, pro šoninį langą apšviečiančius vidinę bažnyčios sieną, bet vaikui jų aiškinimai atrodė migloti ir nesuprantami. Suprantamesnis buvo bažnyčios sargo pasakojimas apie jauną vienuolį, pamilusį mergaitę, klastingą vienuolyno vyresnįjį, sušnipinėjusį juodviejų meilę, ir tragišką įsimylėjėlių galą — vienuolio nužudymą ir gyvą sienoje užmūrytą mergelę.

Po tos kelionės į rūsčius viduramžius berniukų rankose atsirado kalavijai, ietys, šarvai. Nors ir mediniai ar kartoniniai — vis viena tiko žaisti šauniuosius riterių turnyrus.

Skaityti Nikolajus išmoko labai anksti. Ypač patikdavo primityviai iliustruotos pasakos ir pasakojimai apie istorinius įvykius bei gimtojo krašto didvyrius. Gražaus džiaugsmo suteikdavo spektakliai vaikams, žavėdavo migloti „stebuklingojo žibinto" paveikslai. Tad gyvenimas nepašykštėjo nieko, kas buvo reikalinga įgimtai kūrybinei fantazijai ugdyti.

Nerūpestinga kūdikystė pralėkė nepastebimai, ir, būdamas aštuonerių metų, Rerichas peržengė gimnazijos slenkstį. „Bus profesorius",— pasakė direktorius K. Majus, užmetęs akį. Įžvalgi prityrusio pedagogo pranašystė pasitvirtino. Jau gimnazijoje pradėjo formuotis kryptingi berniuko interesai, domėjimasis tapyba, teatru, istorija, archeologija, kelionėmis. Gimnazijoje buvo piešiami rašytojų portretai, programos ir eskizai mokykliniams spektakliams, braižomi ir spalvinami žemėlapiai. „Geltona spalva žymėjome Gobio smėlynus. Minkšto pieštuko šonu išvingiuodavom Altajaus, Torbagatajaus, Altyn-Tago, Kunlunio

kalnagūbrius... Baltinom Himalajų ledynus",— prisimena dailininkas „Dienoraščio lapuose". Talentingas pedagogas K. Majus, per geografijos pamokas pasakodamas apie tolimas šalis ir drąsius atradėjus, kurstė kelionių aistrą, o dažni svečiai Rerichų namuose — orientalistai K. Golstunskis ir A. Pozdnejevas kreipė berniuko dėmesį į Rytų kraštus.

Kai Nikolajui sukako devyneri, į Izvarą atvažiavo archeologas L. Ivanovskis tyrinėti apylinkių. Mokslininkui patiko smalsus gimnazistas, todėl ėmė kviestis jį į kasinėjimus. Senovės gadynių paslaptys pasidarė dar patrauklesnės. „Niekas taip nepadės pajusti senovės pasaulio, kaip kasinėjimai savo paties rankomis",— rašė dailininkas paskiau, prisimindamas Izvaro pilkapius.

Iki šeštos klasės Rerichui visi dalykai buvo dėstomi vokiečių kalba. Be to, gimnazijoje dar buvo mokoma lotynų ir prancūzų kalbos.

Aistra teatrui pagavo Rerichą taipogi iš mažens. Buvo įrengta žaislinė scena, kuriai vaikai pirkdavo karpomus paveikslėlius „Ruslanas ir Liudmila", „Gyvybė už carą", „Arkliukas Kupriukas". Bet standartai neilgam patenkino jaunąjį režisierių. Greitai repertuarą praturtino savarankiški pastatymai pagal „Aidą", „Aivenhą", Šilerio „Undinę". Žvakėmis ir spalvotais popieriais vaikai išgaudavo šviesos efektus.

Anksti nubudo meilė literatūrai, ypač poezijai. Berniukas užrašinėdavo bylinas, padavimus, liaudies sakmes, eilėraščius. Juos Rerichas atmintinai mokėjo net gilioje senatvėje. Ištisi sąsiuviniai mirgėjo jo kūrinių. Čia ir „Olgos kerštas už Igorio mirtį", „Igorio žygis", ir pjesės istorine tematika. Medžioklei skirtas apybraižas jis siuntė žurnalams „Priroda i ochota" bei „Russkij ochotnik". Pirmieji kūriniai pasirodė spaudoje, kai Rerichui tebuvo penkiolika metų.

Kelios senoviškos senelio padovanotos monetos davė pradžią numizmatinei kolekcijai. O kai buvo tiesiamas plentas ir skaldomi akmenys, atsirado puiki proga pradėti didelį mineralų rinkinį. Dvare pasirodė mokslus baigęs miškininkas, ir jaunuolis ėmėsi dendrariumo.

Notaro Konstantino Rericho kontora ir butas buvo greta Meno akademijos ir universiteto. Todėl klientų daugumą sudarė mokslininkai, visuomenės veikėjai, rašytojai, meno žmonės. Iš jų formavosi ir pažinčių ratelis. Rerichų svetainėje galėjai sutikti

istoriką N. Kostomarovą, žymų agronomą A. Sovetovą, Tomsko universiteto profesorių Korkunovą, Peterburgo orientalistus. Ten skambėdavo Mendelejevo balsas. Susižavėjęs mokslininkas pasakodavo apie Rusijos pramonės augimą, skridimą oro balionais ar savo „trečiadienius", kuriuose lankydavosi Kramskojus, Jarošenka, Miasojedovas, Kuindžis. „Pagrindinė augimo sąlyga — kūryba,— kartodavo Mendelejevas,— jeigu žmonija tik mėgdžiotų ir vartotų, tai neišliktų, kaip neišliko mamutai."

1891 metais Rerichų bičiulis dailininkas M. Mikešinas pirmą kartą rimtai pastebėjo Nikolajaus polinkį piešti ir pradėjo sistemingas tapybos pamokas. Pažintis su dailininku I. Kudrinu sužadino domėjimąsi mozaika.

Būsimo dailininko tėvas garsėjo kaip rimtas teisininkas ir progresyvus visuomenės veikėjas. Konstantinas Rerichas dalyvavo, parengiant valstiečių išlaisvinimo reformą, buvo Laisvųjų ekonomistų draugijos ir Žemės ūkio klubo narys, Taraso Ševčenkos draugijos Peterburge iniciatorius. Bet prityrusio teisininko ir notaro reputacija toli gražu nelaidavo asmeninės gerovės. Tiesus ir principingas, ligi skrupulingumo sąžiningas piniginiuose reikaluose ir aršus visagalio kyšio priešas, jis nepataikydavo į koją su apsukriais vertelgomis.

Užsiėmęs kitų reikalais, Konstantinas Rerichas nespėdavo sekti savų. Paveldėtą Izvaro dvarą tvarkė ūkvedžiai, žlugdantys bet kokį mėginimą padaryti ūkį pelningą. Jų „dėka" niekais nuėjo brangiai kainavusi drenažo sistema bei žemės apdirbimo technika. Nepasisekė ir bandymas įsteigti Izvare žemės ūkio mokyklą, kurios statybai buvo padėta nemaža pinigo.

Būdamas nuosaikiai liberalių pažiūrų, Konstantinas Rerichas šalinosi radikaliųjų revoliucinių sluoksnių ir stengėsi izoliuoti nuo jų savo vaikus. Neatsitiktinai sūnus buvo mokomas pusiau uždaroje privačioje gimnazijoje, neatsitiktinai jis buvo skatinamas domėtis Rusijos istorija, neatsitiktinai ir knygos gimnazisto lentynoms buvo parenkamos. Namie jaunuolis nuolatos girdėdavo kalbant apie valstybines reformas, visuomeninio gyvenimo pertvarkymą, žmones, atsakingus už Rusijos ateitį.

Konstantinas Rerichas neužmiršo šeimos tradicijų ir sūnų norėjo matyti „išrinktųjų sluoksniuose". Sena iš Skandinavijos kilusi Rerichų giminė Rusijoje įsikūrė Petro I laikais ir davė nemaža visuomeninių bei karinių veikėjų. Karinė šlovė šeimoje buvo gerbiama visai tiek pat, kiek ir švietimas: tėvas pasakoda-

vo apie prosenelį, kuris nepabūgo užsitraukti imperatoriaus rūstybės, atsisakydamas nugriauti cerkvę, dengusią priešo ataką.

Sudėtingi klausimai apie gyvenimo prasmę anksti pradėjo jaudinti būsimą dailininką ir mąstytoją. Eilėraščių siuitoje „Berniukui", išreikšdamas pirmuosius savo apmąstymus ir nerimasčius, Rerichas rašė:

Vaikas vabalą nužudė,
Pažint jį norėjo.
Vaikas užmušė paukštytę,
Kad apžiūrėtų.
Vaikas žvėrį užmušė
Vien ištyrinėti.
Vaikas klausė: ar aš galiu
Gėriui ir pažinimui
Nužudyti žmogų?
Jei tu užmušei
Vabalą, paukštę ir žvėrį,
Tai kodėl ir žmogaus
Nežudyti?

Aštrus atsakomybės, pareigos jausmas buvo jam būdingas iš mažens ir visokeriopai stiprinamas auklėjimu. Šeimoje berniuką atkakliai mokė būti garbingu, oriu, geraširdišku ir darbščiu.

Privačioje Majaus gimnazijoje drauge su Rerichu mokėsi Aleksandras Benua, V. Nuvelis, D. Filosofovas, K. Somovas. Šeimyninės pažintys suartino Nikolajų Rerichą su V. Frolovu, ilgainiui tapusiu žymiu mozaikistu, ir jaunu poetu Leonidu Semionovu Tian Šanskiu. Draugystė su jais stiprino Rericho potraukį į meną. Jis pats sykį yra prisipažinęs, jog jau nuo šešiolikos metų svajojo stoti į Dailės akademiją. Bet tuo pat metu nė pagalvoti negalėjo, kad reikės apleisti kitas rimtai jį dominusias sritis — istoriją, archeologiją, filosofiją. Tad nutarė stoti į Dailės akademiją ir universiteto istorijos fakultetą iš karto. Toks sprendimas atrodė parankiausias. Rerichas tuo mėgino įtikinti ir tėvą.

Tačiau abiturientui buvo griežtai pasakyta, kad Florencijos notaro, genialiojo Leonardo da Vinčio tėvo pavyzdys Konstantinui Rerichui nepakankamas precedentas. Jis, Peterburgo notaras, ketina suteikti sūnui juridinį išsilavinimą, padaryti jį savo verslo įpėdiniu, sugebančiu sutvarkyti savo gyvenimą ir duoti

naudos tėvynei. Rusijai reikia visuomenės veikėjų, o ne tepliorių. Dėl to apie Dailės akademiją negali būti nė kalbos.

Šis konfliktas buvo pirmas rimtas gyvenimo išbandymas. Nikolajus Rerichas jį atlaikė. Paaukojęs istorijos fakultetą teisės fakultetui, jis apgynė Dailės akademiją. Užbėgdami už akių, pasakysime, kad dažniau Rerichą galėjai pamatyti istorijos, ne teisės, fakultete, bet privalomieji egzaminai būdavo laikomi pastarajame.

1893 metais Rerichas baigė gimnaziją ir tų pat metų rudenį išlaikė egzaminus į Dailės akademiją ir įstojo į Peterburgo universitetą. Prasidėjo studentavimo dienos, ir pirmosios kelio gairės tarytum išryškėjo. Tiesa, dėl jų krypties sūnaus ir tėvo nuomonės taip ir nesutapo. Tėvas buvo įsitikinęs, jog teisės mokslai išstums jaunystės susižavėjimus. Bet sūnus aistringai troško tapti dailininku.

Studijuojant And Rericho dienotvarkė būdavo maždaug tokia: keldavosi devintą valandą ryto, nuo dešimtos iki pirmos — darbas akademijoje, nuo pirmos iki trečios — universitetas, nuo trečios iki penktos — eskizų piešimas, nuo penktos iki devintos — vakarinės klasės ir praktika akademijoje, nuo devintos iki dvyliktos nakties — skaitymas, literatūrinė kūryba, draugai, pažįstami, studentų būreliai. Šventadienius ir atostogas skirdavo kelionėms į gamtą, archeologiniams kasinėjimams, medžioklei. Prie medžioklės reikėtų kiek sustoti.

Medžioti Rerichas pamėgo dar gimnazijoje. Sveikata negalėjo pasigirti. Ypač kamuodavo plaučiai: užsitęsę bronchitai dažnai nutraukdavo mokslą. Nuo trečios klasės gydytojas rekomendavo rudens ir pavasario medžiokles kaip radikaliausią priemonę grūdintis. Izvaro ūkvedys Michailas Sokolovas, „panašus į Toptyginą ir išvaizda, ir savo aistra medžioklei bei miškui", užkrėtė berniuką girios gyvenimo romantika. Giria — tai ypatinga karalija, reikalaujanti ateivio ištvermės, atidumo, vikrumo, susigaudymo netikėčiausiose aplinkybėse ir sudėtingoje miško gyventojų psichologijoje. Prisiekęs medžiotojas ir gimnazistas kelioms dienoms patraukdavo į miškus, bastydavosi po nežinomas vietoves, klampodavo per tyvuliuojančias samanotas pelkes, pilnas pavojingų „akivarų", ieškodavo žvėrių takų, auštant gėrėdavosi paukščių giesmėmis.

Smalsus ir nepaprastai jautrus gamtos grožiui berniukas tuojau pamėgo mišką ir susižavėjo medžiokle. Jaunystėje jai buvo

atiduota geroka duoklė,— būsimam humanistui tai lyg ir netikó. Stasovas, sveikindamas kartą Rerichą vardinių proga, rašė:

„...leiskite paklausti, kaip praleidote savo iškilmingąją benefiso dieną ir ką veikėte? Jei nieko kito, tik medžiojote ir vargšus paukščius galabijote, nenusidėjusius, nekaltus nei siela, nei kūnu, nei uodega, nei kojomis, ir jei jūs nuobodžiaujate ir dykinėjate, jei nieko geriau nesugalvojate, tik žudyti iš neturėjimo ko veikti,— tai aš Tamstos nė kiek negiriu ir linkiu, kad visi tie Nikolos kuo greičiau atstotų ir nusigręžtų nuo Jūsų — kas, sakytų, tas mano per protežė, jeigu jis moka vien šaudyti į kitų kuodus ir uodegas. Ne ne, dėl viešpaties dievo (apie kurį aš, beje, ne ką tenutuokiu ir kurį pats mažai tevarginu) ir visų jo šventųjų prašyčiau mesti tą netikusį darbą ir jokių šautuvų daugiau neužtaisinėti ir gaidukų niekada neliesti."

Tačiau tie patarimai menkai teatvėsino Rericho aistrą medžioklei. Medžiodavo jis ne iš nuobodumo ir juo labiau ne iš „neturėjimo ko veikti". Ko gero, net gamtos vilionė nebuvo vienintelė medžioklių priežastis. Energingas jaunuolis troško nepatirtų pojūčių, ieškojo būdų, kur parodyti išradingumą, sumanumą, drąsą. Ne veltui ilgainiui jis pamėgo rytiečių patarlę: „Narsuolis prašo lanko — paukštę jis pats pasieks."

Visada orus, korektiškas, atviro žvilgsnio, maloniai besišypsantis studentas darydavo labai draugingo žmogaus įspūdį. Jis noriai užmegzdavo pažintis, mokėdavo klausytis pašnekovo, palaikyti pokalbį, nestigo savo amžiui būdingo domėjimosi žmonėmis ir ieškodavo vienmečių draugystės. Bet susibičiuliaudavo toli gražu ne iš karto. Kad ir mėgdamas draugiją, Rerichas nieko neįsileisdavo į savo dvasios šventovę. Draugiški jausmai ne sykį atsitrenkdavo į akliną sieną, kurią „kitatikiams" buvo draudžiama peržengti. O to jaunuolio tikėjimas atrodė kietas, ir besiveržiančių į jį nedaug teatsirado. Mat, Nikolajaus Rericho nė kiek netraukė palaidas studentų gyvenimas. „Bohemai", kuria nevengdavo pasididžiuoti būsimieji dailininkai, Rerichas nesimpatizavo, biaurėjosi nešvankiomis jų kalbomis. Dvidešimtmečio studento dienoraštyje skaitome:

„Kaip sunku man buvo išmokt neraudonuoti dėl kiekvieno riebesnio žodžio — juk kvaila, o negalėjau susilaikyti neraudonavęs; ne veltui Mirošnikovas praminė skaisčiąja mergele, kiti dar ir šiandien tebevadina mane šventuoliu."

Rericho, turinčio filosofinės struktūros protą ir atkakliai besiveržiančio į tikslą, poelgiai kartais atrodydavo pernelyg racionalūs, ir jam tekdavo kęsti studentų patyčias. „Nepanašus tu į mus, „akademininkus",— sakydavo bičiulis Leonas Antokolskis, garsiojo skulptoriaus giminaitis,— kai kiti laisvalaikiu sėdi sau namie, geria arbatą ir plepa, tu vis kažin ką dirbi ir mąstai."

Taip sakydavo draugai. Priešų įgėlimai būdavo kandesni. Kaltindavo, kad išsiskiria iš kitų, kad egoistas, ambicingas. Kai kada tie kaltinimai sukeldavo pasipiktinimą ir protestą, kai kada priversdavo užsidaryti savyje. Rericho charakterį formavo itin didelis reiklumas sau ir aplinkiniams. Kartą dienoraštyje jis įrašė: „Aš taip mėgstu būti giriamas, jaučiuosi toks pakylėtas, ir taip nusimenu, jei kas aštriai papeikia. Vis toji savimeilė, oi koks rimbas ta savimeilė, taip ir pliekia, nė valandėlės ramybės neduoda. Bet verčiau jos turėti per daug, negu per mažai. Jos turint, galima padaryti tokių dalykų, kurių šiaip nė nesvajok."

Vienišumo jausmą, atsiradusį dėl mokslo draugų nepasitikėjimo, stiprino ir skeptiškas tėvo požiūris į jo tapybą. Žiūrinėdamas sūnaus eskizus, Konstantinas Rerichas pareiškė: „Tau viskas išeina ne taip, kaip kitiems." Šokti ginčytis ir įrodinėti, kad sniegas būna ne vien baltas ir dangus ne vien žydras, nesinorėjo. Be to, ginčai su tėvu visuomet baigdavosi nebe tapybos problemomis, o svarstymais, ar apskritai „laisvo menininko" egzistencija gali atnešti naudos visuomenei. Įrodyti šią galimybę pirmiausia reikėjo sau pačiam.

Jaunystėje Rerichui neteko sukti galvos dėl kasdieninės duonos, bet, įstojus į Dailės akademiją, piniginiai rūpesčiai dažniau priversdavo krimstis. Priešgyniauti tėvui ir kartu kiekvieną kartą prašyti jo pinigų buvo nepatogu, o išlaidų, net ir striukai gyvenant, susidarydavo vis daugiau. Reikėjo pirktis dažų, drobės, knygų, gausinti archeologijos, numizmatikos, mineralų kolekcijas, reikėjo lėšų teatrui, koncertams, kelionėms. Taigi jau studijų metais Rerichas ėmė galvoti apie uždarbį. Nesitikėdamas, kad jam seksis pelningai parduoti savo paveikslus, jis, kaip ir daugelis rusų dailininkų, pradėjo nuo ikonų.

Pažįstamų padedamas, gaudavo bažnytinių užsakymų, kurie žadėjo garantuotą užmokestį. Bet, dirbant pagal šablonus, aiškiai tykojo amatininkiškumas. Prie materialinių rūpesčių prisidėjo „kūrybinės kančios": „Neseniai gavau porą užsakymų — kūdikėlio Jėzaus atnešimas į šventovę ir šv. Mikalojaus relikvijų per-

kėlimas",— brūkšteli dienoraštyje. Antrojo užsakymo pradedantis dailininkas niekaip negalėjo įveikti ir metė. O po kelių mėnesių dienoraštyje atsiranda naujas įrašas: „Velnias pakuždėjo atsisakyti Mikalojaus relikvijų perkėlimo... pinigų nėra... Bandysiu iš naujo, gal dar ne vėlu."

Greta ikonų, Rerichas vertėsi ir literatūra. Mėgino visokius žanrus. Laiko literatūriniam darbui galėjo skirti labai maža, tad rašinėjo apsakymėlius, apybraižas, alegorines pasakas, eilėraščius. Reguliariai skaitydavo sostinės žurnalus, ieškojo pažinčių redakcijose, siūlydavo spaudai apybraižų ir piešinių, žūt būt stengėsi prasimušti. Štai viena iš dienoraščio pastabų:

„...kiaurą dieną sėdžiu apsikrovęs žurnalais. Mėnesio pirmąją tiek privertė, kad vos-ne-vos peržiūrėjau. O viešpatie, kokia galybė velykinių apsakymų ir kokie visi neoriginalūs ir nuobodūs... Neseniai leidėjas man sako: „Visi jūs, ponai dailininkai, amžinai įsikandę tokius dalykus, kurie įdomūs tik jums patiems" (be abejo, jis turėjo galvoje mano istorinį žanrą). Atsirado geradaris! Pats moka po dvi grivenas už piešinį, o dar temas nori įbrukti, atimti iš menininko paskutinę kibirkštį."

Kalbant apie jaunojo Rericho pomėgius, negalima nutylėti dar ankstyvoje vaikystėje pabudusios meilės muzikai. Namie, žydrojoje svetainėje, stovėjo didelis Bliutnerio firmos rojalis. Retkarčiais gležnutė mergaitė atvesdavo už rankos aklą senuką derintoją. Suderinęs instrumentą, aklasis muzikantas sėsdavo ir skambindavo. Muzika jaudino, kėlė neaiškius vaizdinius, ragino ieškoti vizijoms pavidalo.

Studijuojant susiformavo ir tikras skonis. Rerichą tarsi užbūrė galinga Rimskio-Korsakovo, Glazunovo, Liadovo, Arenskio muzika. Jaunasis dailininkas tapo nuolatiniu Beliajevo simfoninių koncertų Bajorų susirinkime klausytoju. Reguliariai lankydavo ir Rusų muzikų draugijos koncertus konservatorijoje. Vėliau atėjo laikas Vagneriui, Skriabinui, Prokofjevui. Metai neatvėsino meilės muzikai: net ruošdamasis į mokslines ekspedicijas ir be gailesčio atsisakydamas kiekvieno nereikalingo daikto, jis visuomet įsidėdavo plokštelių ir patefoną.

II. MOKYTOJAI

Rerichą visada jaudindavo egzaminai, ypač iš kurso į kursą. Tarsi gyvenimas sugriūtų, jeigu tektų atsidurti už akademijos sienų. O tokios mintys kankino neretai. Mat, jau mokslo metų darbuose jis mėgino išreikšti tas sudėtingas idėjas, kuriomis susižavėdavo, studijuodamas istoriją ir filosofiją. Tačiau ir sugebėjimo, ir patirties dar trūko, tad viskas baigdavosi konfliktais su dėstytojais, baime ir skaudžiu nusivylimu.

Rericho mokytojas Pavelas Čistiakovas garsėjo kaip aukšto profesinio meistriškumo mokyklos kūrėjas ir vienas geriausių to meto pedagogų, nuostabus piešimo meistras. Net pripažinti dailininkai pas jį tobulindavo piešinį.

Susipažinęs su Rericho eskizais, jis tarė: „Matau, norite būti originalus, bet verčiau darykit kaip visi, taip bus tikriau." Parodytąjį eskizą mokinys išmetė. Analogiškas atvejis ištiko eskizą tema „Varinis žaltys". Apžiūrėjęs jį, Čistiakovas pasakė: „Kurių galų tuščiai vargstate, imkite Dore." Prityrusi pedagogo akis matė, kad sudėtingi sumanymai studentui dar per sunkūs — šlubavo piešinys. Bet profesoriui neatėjo į galvą, jog dėl savo charakterio ypatybių Rerichas tiesiog negali tenkintis aklu sekimu. Mokinys ir mokytojas aiškiai nesupratо vienas kito.

Per keliamuosius egzaminus iš figūrų į modelių klasę Čistiakovas priėjo prie Rericho ir garsiai pasakė: „Juk tai prancūzas, o ne Apolonas, per plonos kojos!" „Baigta",— su baime pagalvojo Rerichas. Bet nesutriko ir tuoj paryškino Apolono muskulus. Galų gale Čistiakovas patvirtino antikinę Apolono kilmę, ir Rerichas pabaigė jo kursą. Tačiau pergalė buvo tik tariama, ir už skubotas jaunystės išvadas, už nepasitikėjimą talentingu pedagogu vėliau teko sumokėti.

XIX šimtmečio Rusijos visuomeninio gyvenimo sudėtingumas ir prieštaravimai atsispindėjo ir mene. Dailės akademijos prezidentas, didysis kunigaikštis Vladimiras Aleksandrovičius,

atkakliai gynė jos „imperatoriškąją" garbę ir protegavo sustingusias, nuo gyvenimo atitrūkusio „akademizmo" dogmas. Bet jo pastangos sulaikyti progresyvių tendencijų spaudimą buvo bergždžios. 1893 metais parengiami nauji akademijos įstatai, o 1894 metais padaryta reforma, atnaujinusi destytojų kolektyvą. Turėjo pasitraukti P. Šamšinas, K. Venigas, V. Vereščiaginas. Jų vieton atėjo I. Repinas, V. Makovskis, A. Kivšenka, A. Kuindžis. Tikraisiais akademijos nariais tapo V. Surikovas, V. Vasnecovas, V. Polenovas, V. Beklemiševas, M. Antokolskis.

Nikolajus Rerichas stengėsi suvokti šių permainų reikšmę. Vargu ar Rerichas karštai pritarė senųjų meistrų nuvainikavimui, bet visiškai pasikliauti jų autoritetu taip pat negalėjo. Be to, gyvenimas anapus akademijos sienų pralenkė jos viduje padarytą reformą. Vis dažniau pasigirsdavo kritiški balsai dėl kai kurių naujai vadovybėn išrinktų akademijos pedagogų požiūrio į meną.

Rerichas, nuoširdžiai žavėjęsis ir dievinęs Repiną, kaip dailininką, abejojo jo pedagoginiais sugebėjimais ir kai kuriomis mintimis apie naujosios tapybos uždavinius. Rericho studentavimo laikų dienoraščiai išmarginti ir panašiomis kitų dėstytojų charakteristikomis. Jo vertinimuose tarpais jaučiamas jaunystei būdingas karščiavimasis, bet apskritai jie vis dėlto atspindi tuos momentus, nuo kurių prasidėjo esminiai XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios rusų meno posūkiai.

Studijuojant Rericho estetinės pažiūros nebuvo pakankamai subrendusios. Tačiau į akademiją jis atėjo turėdamas savo temą, susietą su archeologija, istorija, Senąja Rusia. Palyginti aiškios krypties buvo ir jo filosofiniai ieškojimai. Tuo ir aiškintinas jauno studento reiklumas dėstytojams. Jis ieškojo ne tik profesinio vadovo, bet ir pedagogo, kuris padėtų įkūnyti paveiksluose istorinius siužetus.

Iš pradžių Rerichas pateko pas I. Lavereckį ir S. Požalostiną (galvų klasė), P. Čistiakovą ir G. Zalemaną (figūrų klasė). Vėliau teko mokytis pas B. Vilevaldę, N. Brunį, V. Makovskį, J. Podozerovą. Dažnai nenuorama mokinys su klausimais kreipdavosi į vieną ar kitą akademijos profesorių. Rodydavo savo eskizus Repinui ir dėdavosi į galvą jo patarimus.

1893 metais, pirmaisiais savo studijų akademijoje metais, Rerichas kuria kompozicijas „Jaroslavnos rauda", „Sviatopolkas Prakeiktasis", „Pskovičius", „Apleista trobelė". 1894 metais pa-

šiуodo „Buriuotojas", „Žvėrį neša", „Karalaitis Ivanas užsuka į lūšnelę". 1895 metais — „Pas Graikus", eskizai „Kijevo karžygių rytmečiui" ir „Kijevo karžygių saulėlydžiui". Paveiktas Rimskio-Korsakovo muzikos, jis sukuria kartoną „Sadko pas jūrų valdovą", pradeda iliustruoti pirmąjį literatūrinį universiteto studentų almanachą. Nepaisant pastebimo sekimo žinomais meistrais, jau pirmieji Rericho kūriniai pasižymi jam būdingu savarankišku istorinės temos traktavimu.

Rusų istorinę tapybą XIX amžiaus pabaigoje reprezentavo tokie didelio masto kūrėjai, kaip V. Surikovas ir V. Vasnecovas. Istorinių siužetų nevengė V. Vereščiaginas, N. Ge, I. Repinas. Atrodytų, pasirinkti autoritetingų istorinio žanro koncepcijų buvo iš ko. Tačiau Rerichas jų besąlygiškai nepriėmė. Ne, jis neatmetė pirmtakų pasiekimų. Atvirkščiai, jis žavėjosi kad ir tuo pačiu Surikovu ir buvo pasiryžęs mokytis iš jo visko, išskyrus... jo istorijos supratimą. Metus praleidęs tarp akademijos sienų, dailininkas įrašo dienoraštyje: „Tai, kas svarbiausia, dar toli, dabar tik reikia pradėti ruoštis tam gimtosios istorijos išaiškinimui, iliustracijai. Kodėl mūsų istorijos traktavime dominuoja grubumas ir priespauda? Negi po ta šiurkščia susibaigusio amžino mužiko kauke neslypi ir didžiai simpatiškų bruožų? Kodėl tapyboje netrykšta sielvartas ar džiaugsmas, sakysim, iš yrėjo akių?"

Sunku pasakyti, kas labiau traukė jaunąjį Rerichą — menas ar mokslas, tačiau neabejotina: jų sintezė lėmė greitą savitos dailininko individualybės susiformavimą. Smalsus Rericho protas neturėjo ramybės. Atsiskleidžiantis pasaulis prašyte prašėsi pavaizduojamas drobėje ir kartu reikalavo išsamių studijų. Privalomosios akademijos ir universiteto programos negalėjo patenkinti aistringo žinių troškimo. Rericho interesų diapazonas, atrodo, buvo begalinis. Dailininkas gilinosi į knygas apie persų laidotuves, apie Pietų Amerikos aligatorius, studijavo Elados klasikus, skaitė Balzako, A. Franso, Tolstojaus raštus, teisės, visuotinės ir meno istorijos, muzikologijos, literatūros mokslo veikalus.

Būtinumą lavintis Rerichas laikė reikalingu ne vien sau. Pirmas jo užsimojimas švietimo srityje buvo mėginimas organizuoti akademijoj studentų savišvietos būrelį. Apie porą metų jis paskyrė tam tikslui. Turėjo parengęs įstatus ir sistemingą filosofijos, gamtos, istorijos (visuotinės, meno, kultūros), psi-

chologijos, estetikos, archeologijos, mitologijos disciplinų programą. Būrelyje jis planavo aptarinėti temas eskizams, nagrinėti pačius eskizus, skaityti referatus.

Tačiau įsteigti būrelį pasirodė sunkiau, negu iš pradžių buvo galvota. Reikėjo gauti visų akademijos profesorių ir vadovybės sutikimą. Tuo tikslu programos ir įstatų svarstyme dalyvavo F. Brunis, V. Beklemiševas, I. Tolstojus. Buvo net kilusi mintis prašyti Repiną, kad vadovautų. „Del būrelio nueisim pas Repiną, įteiksim valdžios vairą, sakydami: „Mūsų žemė didžiulė ir turtinga..." — rašė Nikolajus dienoraštyje. Pagaliau pasipriešino patys studentai. Daugumai programa pasirodė per plati, o įstatai pernelyg griežti, ir būrelio klausimas liko neišspręstas. Tačiau Rerichui organizavimas davė naudos: gindamas savo sumanymą, jis kaupė visuomeninės veiklos patirtį.

Bestudijuodamas Rusijos istoriją, nacionalinę kultūrą, meną, Rerichas susidomėjo Vladimiro Stasovo veikla. Stasovas, didelio masto tyrinėtojas, kiauras dienas praleisdavo viešojoje bibliotekoje, domėjosi archeologija, studijavo liaudies kūrybą, Rusijos, Rytų ir Vakarų Europos meną. Ypač išgarsėjo ir pasidarė populiarus kaip muzikas ir meno kritikas, karštas „galingojo sambūrio" kompozitorių ir dailininkų „peredvižnikų" šalininkas.

Stasovo pavardė Rericho dienoraščiuose sutinkama nuo 1894 m. 1895 metų rudenį juodu susipažino. Būsimajam dailininkui tai buvo neapsakomos svarbos įvykis, tad nesunku įsivaizduoti, kaip susijaudinęs jis peržengė garsenybės kabineto slenkstį.

Rerichas atsinešė rankraštį apie meno reikšmę dabarčiai. Permetęs jį akimis, Stasovas su jam būdingu įkarščiu ėmė įrodinėti jaunojo autoriaus išvadų nepagrįstumą. Vėliau Nikolajus pats negalėjo prisiminti, ar nusiminimo, ar pasitikėjimo jausmas tada prikaustė jį prie kėdės. Stasovas kalbėjo ilgai, o atsisveikindamas tarė: „Rankraštį palikite ir būtinai dar ateikite. Šnektelsim."

Nuo to „šnektelsim" užsimezgė autoritetingo kritiko ir pradedančio dailininko pažintis, virtusi glaudžiu bendradarbiavimu.

Rerichą žavėjo aktyvi visuomeninė Stasovo veikla. Jo supratimu, tokie veiklūs gyvenime ir turi būti menininkai. Tačiau jaunosios kartos dailininkams devynioliktojo amžiaus paskutiniojo dešimtmečio viduryje buvo gana pavojinga bendrauti su Stasovu. Uoliai gindamas širdžiai brangius peredvižnikus, Sta-

sovas puolė Nesterovą, Vrubelį. Jo vienašališki daugelio Vakarų meistrų kūrybos vertinimai konfrontavo su laiko tendencijomis ir ne vieno, net peredvižnikams artimo, rusų dailininko pažiūromis.

Antai 1893 metų pabaigoje peterburgiškė „Teatralnaja gazeta" ėmė spausdinti Repino „Laiškus apie meną". Repinas negalėjo nesijaudinti, matydamas, kaip smunka rusų tapybos meistriškumas, ir kvietė piešinio bei tapymo technikos mokytis iš Briulovo. Stasovas tuoj apšaukė jį renegatu. Atsakydamas į nepelnytą kaltinimą, Repinas rašė Stasovui: „...nė negalvoju pasitaisyti. Briulovą laikau dideliu talentu, P. Veronezės paveikslus laikau protingais, puikiais ir juos mėgstu; ir Tamstai jaučiu prielankumą, gerbiu po senovei, bet pataikauti nepataikausiu, nors mūsų pažintis ir nutrūktų."

Būdinga anuometinėms nuotaikoms polemika užvirė dėl Nesterovo paveikslo „Sergijaus Radonežskio jaunystė". Į XXI peredvižnikų parodą paveikslas buvo priimtas vienuolikos žiuri balsų iš devyniolikos: tai rodo rimtus vadovaujančiųjų draugijos narių nesutarimus.

Stasovo išpuoliai prieš ieškančią jaunuomenę pasiekė tokį laipsnį, jog, recenzuodamas XXV jubiliejinę peredvižnikų parodą, jis net lygino pastarąją su „Maskva ir Sevastopoliu po prancūzmečio". Tačiau čia pat labai palankiai vertino apskritai peredvižnikų reikšmę XIX šimtmečio antrojoje pusėje.

Jei Repino kova už meistriškumo tobulinimą sukėlė tokią audringą Stasovo reakciją, tai galima įsivaizduoti, kaip jis turėjo žiūrėti į visai dar „žalius" dailininkus, iškėlusius į pirmą vietą estetines problemas, o savo devizu paskelbusius „meną menui".

Nors Rerichas šito devizo niekada nesilaikė, vis vien priklausė kartai, troškusiai nacionalinės tapybos atnaujinimo. Anksčiau ar vėliau, glaudžiai bendraudamas su Stasovu, Rerichas turėjo patekti į keblią padėtį. Taip netrukus ir atsitiko.

Kodėl tad jaunystėje Rerichas taip linko į Stasovą? Kodėl net vėliau, nepaisant rimtų nesutarimų bei konfliktų, nenutraukė pažinties, ir Stasovas atleisdavo jam tai, ko neatleisdavo kitiems?

Šie klausimai liktų be atsako, jeigu į Rerichą žiūrėtume vien kaip į dailininką. Tačiau jis dar buvo istorikas, archeologas ir pritarė Stasovo pažiūroms dėl rusų nacionalinės kultūros savi-

tumo bei ryšio su Rytų kultūra. Kas jaudino Rerichą, mažai tedomino tą menininkų grupę, kuri ryžtingai reikalavo rusų estetinės minties revoliucijos. Visai kas kita — Stasovas. Mokslinės veiklos pradžioje Nikolajui Rerichui jis buvo didelis autoritetas, mielai dalijosi žiniomis su jaunuoju mokslininku.

Rerichui nereikėjo ieškoti siužetų. Jis buvo stačiai užsivertęs istorinėmis temomis. Akademijoje buvo sumanyti „Pavolgio arai", „Patrankininkai", „Besimeldžianti vaidilutė", „Vado rinkimas", „Našlaičiai", „Sužadėtinės rinkimas prancūzų karaliui". Sunkesni kūriniai, reikalaujantys ne vien įtempto darbo prie molberto, ne visada sekdavosi. Rerichui įstrigo į atmintį, kaip Repinas sukritikavo vieną jo etiudą. Studentų „dievaitis" griaudėjo ir svaidė žaibus: „Ar galima dabar jau sustoti! Taip pradėjus, tai tik ir dirbti, o jūs jau metate! Keista, kad žmonės nedirba, o gali dirbti. Juk tai ne menas, tai diletantizmas. Gal taip ir galima būtų plikai iliustruoti kokią nors idėją, nors abejoju. Negi iškart jautį už ragų? Prie kiekvienos detalės, kur tamstai užteko dienos, tikras dailininkas plušėtų metus, kiaurus metus!"

Nors ir žavėdamasis „idėjomis", Rerichas nemenkino profesinio meistriškumo. Prie to nelemto etiudo jis sėdėjo tol, kol Repinas pasakė: „Koks progresas! Dabar jau visai neblogai! Kaip malonu! Net nesitikėjau šitiek."

Baigiant bendrąją natūros klasę, pagal naujas taisykles reikėjo ruoštis egzaminams pereiti į pasirinktą kurio nors akademijoje dėstančio dailininko studiją. 1895 metais Rerichas dienoraštyje rašo: „Sausio 28 per egzaminus už eskizą I kategorija, už piešinį II, už etiudą III. Etiudu nuvažiavau per vieną kategoriją žemyn, nors Repinas sakė, kad aš darau didelę pažangą, kad jam labai malonu matyti, kaip žmonės su kiekvienu darbu žengia į priekį. Keista! Pažanga, o kategorija žemiau. Leonas (Antokolskis.— *Aut. past.)* rimtai ruošiasi pereiti į studiją balandžio mėnesį. Keistuolis, tikisi, kad ir aš pereisiu! Be reikalo tikisi — už didelio formato etiudą su mano technika gautum ne daugiau kaip trečią kategoriją, o reikia antros."

Žengdamas į naują mokymo etapą, jis ne tik meistriškumo, bet ir savito meninio braižo dar nebuvo įgijęs. Tačiau turėjo ir labai brangintinų savybių — mokėjo savarankiškai įprasminti natūrą, aistringai domėjosi pasirinkta tema, tikėjo savo jėgomis ir gerai suprato kilnią meno paskirtį.

Rudenį, užbaigus natūros klasę, atėjo laikas rinktis dirbtuvę. Repino šlovė traukė mokinius kaip magnetas. Bet jo kiekvienam naujokui švaistomi pagyrimai ir visokie „pavydžiu jums talento" atrodė įtartini. Rerichui nejučiomis iškildavo atminty mundūro tipo fraku apsitempęs B. Vilevaldė, kuris nieko daugiau nesakydavo, tik: „Labai gerai! Puiku! Nuostabu!" O kai tas išliaupsintas jo mokinys per egzaminus gaudavo vieną žemiausių balų, narsusis batalistas guosdavo: „Vadinasi, kiti padarė dar geriau." Ir vis vien iš pradžių Rerichas kreipėsi į Repiną. Bet šis atsake:

— Dabar negaliu, vietų nėra. Jeigu pageidaujate, užrašysiu kandidatu. Nemeilikaudamas galiu pasakyti, kad man būtų malonu matyti tamstą mano studijoje. Bet, matyt, Nikolajus Rerichas nelabai telinko į Repiną. „Dienoraščio lapuose" įrašyta: „Rinktis Repiną ar Kuindžį buvo sunku ne tik todėl, kad vienas žanristas, o kitas peizažistas, bet ir dėl juodviejų charakterio."

Šiaip ar taip, kandidatu pas Repiną Rerichas neužsirašė ir antrą kartą patekti nemėgino.

A. Kuindžis buvo labai populiarus tarp studentų, bet kreiptis į jį Rerichui atrodė sudėtingiau, negu į Repiną. Apie Kuindžį sklido legendos. Garsiojo, 1880 metais sukėlusio triukšmingą sensaciją, paveikslo „Mėnesiena virš Dnepro" autorius kažkada tuščiai mėgino pakliūti į akademiją, per egzaminus ne kartą buvo sukirstas. Dabar Kuindžis tapo plačiai pripažintas.

Nepaprastas buvo visas jo gyvenimas. Gimė Kuindžis Mariupolyje neturtingoje šeimoje. Šešerių metų liko našlaitis ir anksti patyrė baisų skurdą. Vaikystėje Kuindžiui teko piemenauti, būti kurjeriu, paaugus — dirbti statybose ir pas fotografą retušuotoju. Visą jo išsilavinimą tesudarė keli pradinės mokyklos skyriai. Bet aistringa meilė menui padėjo prasimušti į garsius dailininkus.

Pasiaukojančios meilės menui Kuindžis reikalavo ir iš savo mokinių. Kaip tik šį jausmą jis laikė tikro kūrėjo pradžia. „Akademininkų" tarpe ėjo kalbos apie vieną valdininką, atėjusį patarimo pas dailininką. Jo eskizai Kuindžiui patikę. Pagirtas valdininkas ėmė skųstis, kad atsidėti menui trukdanti šeima, tarnyba.

— Kiek laiko suėda jūsų tarnyba? — pasiteiravęs Kuindžis.

— Nuo dešimtos ryto iki penktos vakaro,— sekęs atsakymas.

— O ką veikiate nuo ketvirtos iki dešimtos?

— Kaip nuo ketvirtos iki dešimtos?

— Būtent: nuo ketvirtos valandos ryto!

— Bet aš miegu.

— Tai tamsta pramiegosi visą gyvenimą,— negailestingai užbaigė dailininkas.

Kuindžis nepažino Rericho kaip Repinas ir negalėjo spręsti apie jo sugebėjimus iš akademinių duomenų. Tačiau visas abejones išsprendė laimingas atsitiktinumas. Kartą pas Rerichą užsuko G. Voropanovas iš aukštesnio kurso ir pasiūlė jam drauge nueiti pas Kuindžį. Nuėjo. Rericho prašomas priimti į dirbtuvę, mažakalbis Kuindžis atsakė: „Atneškite darbus." Eiti buvo netoli, ir po valandėlės Rerichas su eskizais jau laukė savo likimo. Dailininkas tylėdamas peržiūrėjo, akimirką pagalvojo ir, parodęs savo padėjėjui į Rerichą, tarė: „Štai... jie lankys studiją."

1895 metų spalio 30 dieną Rerichas dienoraštyje rašė: „Koks įvykis! Aš Kuindžio studijoje." O vėliau ne kartą prisimindavo: „Vienas svarbiausių žingsnių gyvenime žengtas paprastų paprasčiausiai. Kuindžis buvo man ne tik tapybos, bet ir gyvenimo mokytojas."

Iš tiesų, kaip pedagogas, kaip dailininkas ir pagaliau kaip žmogus, Kuindžis labiausiai atitiko Rericho idealus. Jis nesilaikė vienos griežtai dogmatiškos dėstymo sistemos. Greičiau, laikydavosi principo: kiek mokinių — tiek meninių metodų. Neatsitiktinai kiekvienas Kuindžio mokinys išsiskyrė ryškia kūrybine individualybe. Iš auklėtinių jis reikalavo „vidaus", tai yra savarankiškos minties, kuri diktuotų ir originalų kūrinio sprendimą.

Ypatingą reikšmę Kuindžis teikdavo tapymui iš natūros. Jis rūpinosi, kad mokiniai išmoktų skaityti sudėtingą didžiosios gamtos knygą. Tačiau natūra, jo nuomone, neturinti varžyti dailininko kūrybinės laisvės. Etiudus patardavo daryti taip, kad gamta įstrigtų į atmintį, ir siūlydavo patį paveikslą tapyti jau ne iš etiudų, o „iš savęs". Menininkas turi kurti, o ne kopijuoti. Paveiksle svarbiausia kūrėjo sąmonė, jo santykis su vaizduojamu objektu. Užpildyti drobėje tuščias vietas nejaudinančiais dailininko daiktais būdavo kategoriškai draudžiama. Dalykais, kuriems pats esi abejingas, nė žiūrovo nesužavėsi.

Šias Kuindžio mintis Rerichas ėmė į širdį. Kuindžis pirmas jį pamokė kaupti atminty vaizdus, kuriuos per ilgus metus gali išnešioti būsimoms kompozicijoms.

Nikolajų Rerichą taipogi sužavėjo romantiškai pakilus meninis Kuindžio mąstymas. Aistringai mylėdamas tiesą gyvenime ir kūryboje, Kuindžis mokė: „Tasai... sugebėjimas pavaizduoti purvą ant kelio dar ne realizmas." Tapyba Kuindžiui visada reiškė gyvenimo poeziją.

Jo dirbtuvėje viešpatavo bičiulystės dvasia. Iš pažiūros rūstus, nekalbus, nesileidžiantis į jokius kompromisus, Kuindžis buvo nepaprastai jautrus studentams. Reiklumą jis derino su tėviška meile, užtat mokiniai juo pasitikėdavo ir gerbė. Vakarais prigužėdavo pilnutėlė studija. Mokytojas atsisėsdavo ant kušetės, o paskiausiai atėję studentai gaudavo sutūpti tiesiog ant grindų. Atsiminimai apie Kramskojų ir kitus dailininkus kunkuliuodavo pakaitomis su liepsningais kasdieninių meno problemų svarstymais, išėjusių knygų ir straipsnių skaitymu, kartais muzika.

Pati Kuindžio asmenybė žavėdavo jaunuosius ir buvo akivaizdus nesavanaudiško pasiaukojimo menui pavyzdys. Pripažintas jis nesivaikė šlovės. Dabar materialiai jam nieko netrūko, bet jis tebegyveno kukliai. Visuomet rėmė neturtingus mokinius, meno reikalams aukojo dideles lėšas ir užrašė visą savo turtą.

Tačiau labiausiai traukė ir žavėjo jaunimą dvasinis Kuindžio pasaulis. Sielos gelmėse išnešiotą ir savo paties gyvenimu išmėgintą tiesą dailininkas išsaugojo nesuteptą per visas negandas. Kūrybinėje Kuindžio individualybėje nebuvo nieko dirbtina, suvaidinta. Jo individualumas organiškai plaukė iš nepaprastos šio žmogaus prigimties. Kuindžio asmenybės monolitiškumas žavėdavo visus. Todėl ir Rerichas atsiminimuose rašė:

„Galingasis Kuindžis buvo ne tik didis dailininkas, bet ir didis gyvenimo Mokytojas. Jo paties gyvenimas buvo neįprastas, vienišas, ir tik artimiausi mokiniai žinojo jo dvasios gelmes. Per patį dienovidį jis išeidavo ant savo namo stogo, ir vos tik driokstelėjusiu šūviu tvirtovės patranka paskelbdavo vidurdienį, jį apspisdavo debesys paukščių. Jis juos lesindavo iš rankų, tuos nesuskaičiuojamus savo bičiulius: balandžius, žvirblius, varnas, kuosas, kregždes. Rodos, visi sostinės paukščiai sulėkdavo ir nutūpdavo jo pečius, rankas, galvą. Jis man sakydavo: „Eik šen arčiau, aš jiems pasakysiu, kad nebijotų tavęs." Neužmirštamas to žilo, besišypsančio, rykaujančių paukštelių aptūpto žmogaus vaizdas; jis neišdils iš brangiausių atsiminimų... Vienas didžiausių kasdieninių Kuindžio džiaugsmų buvo padėti

beturčiams taip, kad jie nesužinotų, iš kur toji pagalba. Nepakartojamas buvo visas jo gyvenimas."

„Dienoraščio lapuose" apie Kuindžį kalbama dažnai. Tarp Kuindžio ir jau subrendusio Rericho galima pastebėti daug bendro. Abudu liko amžininkams mįsle, abudu nuo pašalinių ryžtingai užtvėrė intymiausius savo sielos pergyvenimus. Kritika retkarčiais tvirtindavo, esą, kiekvienu savo veiksmu dailininkai siekė griežtai apgalvoto tikslo. Bet mėginimas tą tikslą išaiškinti baigdavosi neįtikimiausiais spėliojimais.

Rerichas, aišku, iš Kuindžio neperėmė to paslėpto vidinio „pasaulio savyje". Mokytojas ir mokinys atėjo į gyvenimą visai skirtingais keliais ir negalėjo įgyti vienodos pasaulėjautos. Tačiau įsitikinimą, kad be „pasaulio savyje" negali būti nė kalbos apie kūrybą, Rerichas perėmė iš Kuindžio, ir už tai buvo visada dėkingas mokytojui.

Kas kita — Kuindžio kūrybos įtaka Rerichui. Repinas rašė: „Kuindžio dievas — šviesos iliuzija, ir nebuvo dailininko, lygaus jam šiame tapybos stebukle."

Koloritiniai Kuindžio metodai amžininkams buvo savotiškas atradimas. Nors jie ir įvairiai buvo vertinami, bet ką reiškė jau vien visuotinis dėmesys, polemika, lydėjusi dailininko paveikslus. Nepaprastai efektingas saulės ir mėnulio šviesos perteikimas, ryškūs spalviniai kontrastai, kompozicinis dekoratyvumas laužė senuosius tapybos principus. 1879 metais Kuindžis pasitraukė iš draugijos, bet ryšio su ja vis dėlto nenutraukė ir palaikė draugiškus santykius su daugeliu josios narių.

Kuindžio tapybos koloritas bei dekoratyvinės ypatybės darė įtakos jo mokiniams A. Rylovui, K. Bogajevskiui, A. Borisovui, V. Purvyčiui, K. Vroblevskiui, N. Rerichui. Tačiau Rerichas nebuvo tiesioginis Kuindžio tradicijų tęsėjas. Spalvų bei dekoratyvumo problemos jį domino visai kitu požiūriu, negu Kuindžį. Rerichui charakteringas Rytų ir senosios rusų tapybos studijavimas, senovės meistrų kompozicinių priemonių atgaivinimas ir su jomis susijęs „grynų" spalvų vartojimas, galiausiai, moksliškai pagrįstas spalvinių gamų poveikis žmogaus psichikai.

III. IEŠKANT SAVOJO KELIO

1896 metų vasarą Nikolajus Rerichas plaukė Volga, aplankė Krymą ir Kijevą. Dalį vasaros atostogų skyrė archeologinėms ekspedicijoms Peterburgo apylinkėse. Kas vasarą jaunąjį Rerichą galėjai sutikti Peterburgo, Pskovo ar Novgorodo gubernijų keliuose. Žingsniuodamas šalia girgždančio vežimo, dailininkas nepraleisdavo progos pasišnekėti su vežėju. Apie senovę, protėvių papročius, apleistas kapines, užkastus lobius. Gyvenimo vėtyti ir mėtyti valstiečiai paprastai nebūdavo linkę leistis į kalbas:

— Nėra jokių, ponuli, senienų mūsų apylinkėje, ir iš kur mužikui žinoti apie tokius daiktus.

Bet jeigu pavykdavo sutrupinti nepasitikėjimo ledą, pašnekovas, pradėjęs nuo „kaimo bobų plepalų", prasitardavo kai ką įdomaus arba nurodydavo tuos, kurie šį tą „išmano".

Didžiausia laimė būdavo aptikti gerai išsilaikiusį senkapį ar pirmykštės gyvenvietės pėdsakus. Už kokį grašį iš kaimo jaunuomenės visuomet atsirasdavo talkininkų. Prasidėdavo kasinėjimai. Privilioti „lobių ieškojimo", pasipildavo apylinkės gyventojai. Iš savo kampų išlįsdavo seniai, patarinėdavo ir pasakodavo būtus ir nebūtus daiktus. Žarstydavo sąmojį ir patarles, apšnekėdavo kiekvieną radinį.

— E, ir mus kada nors išvers. Kauleliams ramybės neduoda,— bambėdavo karšinčius.

— O mes tau kapą rausiam, gulkis, dėdule, tuojau ir atgiedosime,— erzindavo žvitri jaunamartė.

— Bene taip rasit? Semkine kauburius kasinėjo su gyvsidabriu. Padėdavo ant kapo, lašai išbėgioja, o kur sustoja, tenai ir kasa, ir visada rasdavo,— mokydavo pagyvenusi moteriškė.

— Ką ten rasdavo, kvaile? Vieną sidabrinę grandinėlę terado, o daugiau tik tie kauleliai ir kauleliai,— pasigirsdavo balsas šalia.

Tačiau radinių netrūkdavo. Per savaitę kitą gana prisikaupdavo. Žiūrint į daiktus, iškastus iš nebūties tamsybių, aplinkinis pasaulis jaunuoliui atrodydavo visai kitoks. Jo vaizduotėje plyna upė virsdavo knibždančia skobtinių laivelių. Stačiuose krantuose kilo aptverti pylimai su kaukolėmis ant mietų. Per lauką pamažu slinko procesija. Aukštai virš galvų — neštuvai su numirėliu. Paskui velionį žmonės su smaluotomis pliauskomis. Palyda apsivilkusi iškilmių drabužiais, kai kurie vyrai ginkluoti kardais, parvežtais iš už jūrų marių. Šit jau rangosi dūmelis, tuoj plykstelės laidotuvių laužas, graudžiai nuaidės gedulinga giesmė.

Ir Rerichas rašo: „Iš padebesio viską regi varnas, žvelgia virš aukštų miestelio aptvarų, kur kyšo ant gretimo kauburio. Šviesiu kaspinu vingiuoja sraunus upelis, vienas krantas lygus, žaliuoja sodria žole ir brūzgynais; kitas neįkopiamas, prie upės skardžiai statūs, nugriuvę... Retai kur gamta sudaro tokią natūralią užkardą! Ant šios kalvos ir pastatė miestą... Miestas — karų vieta, taikos metu čia nėra kam gyventi. Visko matė varnas! Matė, kaip supleškėjo miesto gynybinė siena, virė mūšis. Vienas kitą piovė ir kirto žūtbūtinai! Veltui užpuolikai buvo liejami verdančia derva — miestas krito! Atsimena varnas — sočiai jis čia puotavo."

Atgydavo Olego ir Igorio žygiai, Kijevo šlovė, Maskvos iškilimas, Novgorodo laisvūnai, gynybiniai Pskovo žemės miestai. Prieš daugelį amžių čia žmonės puikiausiai žinojo, kaip reikia elgtis, iš kur tikėtis priešo, kur kreiptis pagalbos. Be to, jiems buvo būdingas subtilus pareigos ir orumo jausmas, meilė grožiui. Kažkur amžių glūdumoje susiformavo tos etinės ir estetinės pažiūros, kurios buvo nelyginant kompasas lemiamais žmonijos istorijos momentais.

Su tokiais jausmais ir mintimis jaunasis Rerichas palikdavo savo kasmetinių klajonių vietas. Liaudies sukurtos istorijos faktus jis trokšdavo išreikšti žodžiais, paveikslų ciklais.

1895—1896 metais užbaigiamos dvi drobės: „Kijevo karžygių saulėlydis" ir „Kijevo karžygių rytmetis". Tapybiniu požiūriu abudu kūriniai nebuvo originalūs, tačiau turėjo Rerichui didelės reikšmės: jis pasijuto pajėgsiąs imtis ištisos paveikslų serijos tema „Rusios pradžia. Slavai", kurioje galėtų nuosekliai parodyti atskirus liaudies gyvenimo momentus. Pagal 1897 metais sudarytą planą seriją pradėjo paveikslas „Slavų miestelis. Pa-

siuntinys: sukilo giminė prieš giminę". Rerichas užsirašo dienoraštyje siužetus:

„1. Slavai (Gyvenvietė. Sueiga. Kalba renkamasis. Seno ir jauno elementų tarpusavio santykiai).

2. Būrimas (Prieš žygį. Senis ir žynys prie būrimo indo).

3. Po mūšio (tarpusavio).

4. Nugalėtojai (Per pirmą sniegą — namo su laimikiu).

5. Nugalėtieji (Cargrado rinkoje. Paralelė tarp apkūnių bizantiečių ir gyvos mėsos kalno — belaisvių minios. Variagai tarnyboje).

6. Variagai (su luotais jūroje).

7. Vidurnakčio svečiai (pavasarį variagai užpuola slavų gyvenvietę).

8. Kunigaikštis (Duoklės priėmimas. Įtvirtinimų statyba. Stabai).

9. Apoteozė. Pilkapiai."

Rusų istorinėje tapyboje toksai sumanymas neturėjo precedento, ir nenuostabu, jog Stasovas ir Kuindžis susižavėję jam pritarė. Stasovui patiko savita Rusijos istorijos interpretacija, liaudies kultūros, archeologinių ir etnografinių duomenų tapyboje panaudojimas. Be to, jis tikėjosi, kad Rerichas tęs realistines nacionalinės istorinės tapybos tradicijas.

Peizažistas Kuindžis leisdavo savo mokiniams laisvai pasirinkti žanrą, jo studijoje klestėjo tiek buitinė, tiek istorinė tematika. O svarbiausia, Kuindžis taipogi mąstė stambaus masto kategorijomis, ir platūs Rericho užsimojimai jam buvo prie širdies.

Per patį pirmojo serijos paveikslo kūrybos įkarštį akademijoje įsiliepsnojo studentų riaušės. Kuindžis nepritarė rektoriaus represijoms ir, mėgindamas gelbėti mokinius nuo bausmės, ėmė su jais derėtis vadovybei už akių. Didysis kunigaikštis Vladimiras iškėlė kaltinimą, esą, Kuindžis darąs mokiniams „žalingą" įtaką, ir pareikalavo nedelsiant atsistatydinti. Tačiau autoritetingasis globėjas nesitikėjo, kad su Kuindžiu akademiją paliks visi jo mokiniai...

Konfliktas įgijo nepageidautiną akademijos vadovybei kryptį, ir ji pirmiausia ėmėsi priemonių susigrąžinti Kuindžio mokinius. Rerichui per V. Mate buvo pasiūlyta vieta Repino studijoje, o baigus mokslą, kelionė į užsienį akademijos lėšomis. Rerichas griežtai atsisakė. Atsisakė ir kiti. Galų gale buvo nutarta

leisti Kuindžio mokiniams ginti diplomus iš darbų, kuriuos jie galėtų tučtuojau pateikti. Rerichas diplominiam darbui ėmė ruošti „Pasiuntinį".

1897 metų lapkričio mėnesį akademijoje buvo atidaryta konkursinė paroda ir iškilmingai įteikti dailininkų diplomai. Akto metu dailininko vardą suteikė ir Nikolajui Rerichui už paveikslą „Pasiuntinys. Sukilo giminė prieš giminę", arba, kaip Dailės akademijos ataskaitose buvo nurodyta, „Slavai ir variagai". Diplominis darbas pateisino Kuindžio ir Stasovo viltis. Tiesiai iš parodos „Pasiuntinį" įsigijo P. Tretjakovas.

Paveikslas rusų istorinėje tapyboje, be abejo, buvo naujas. „Sukilo giminė prieš giminę" — kiek efektingų momentų dailininkui: netikėtas antpuolis, piestu atsistoję žirgai, sukryžiuotos ietys, gaisrų liepsnos... Bet „Pasiuntinyje" nėra jokio mėgavimosi senove. Iš pirmo žvilgsnio siužetas visai nekrinta į akis. Pasiuntinys su keltininku plaukia naktį upe: užvirė karas tarp giminių, ir jis skuba įspėti kaimynų. O gal prašyti jų pagalbos. Pasiuntinys jau nebejaunas ir daug gyvenime matęs. Dėl to ir pasiųstas į pavojingą kelionę. Jis susirūpinęs: reikia rasti pasitikėjimą įkvepiančių žodžių. Ar pavyks sustabdyti brolžudiškus vaidus, ar kovos dar smarkiau įsiliepsnos? Nuo sunkių minčių sulinkę senio pečiai, bet baimės ir nusiminimo nė ženklo.

Paveikslo peizažas nukelia į tolimą praeitį. Krante matyti statiniais aptvertos glaustašonės palapinės. Vietomis spingso prigesę ugniakurai. Patekėjo ryškus mėnulio piautuvas. Jo spinduliai slysta per žalią vandenį, apšviesdami plaukiančiųjų figūras.

Paveikslas žadina vaizduotę, tarsi įtraukia žiūrovą į vaizduojamą sceną.

„Pasiuntinyje" dar žymi Kuindžio įtaka. Graži tamsi rusvų bei žalsvų tonų gama, vaiskus mėnuo, romantiškas peizažas, kai kurie kompozicijos ypatumai — tai vis Kuindžio mokykla. Bet mokinys šių detalių aklai nekopijavo, originaliai spręsdamas istorinę temą, vykusiai jas panaudojo. Tad kritika buvo vienbalsė: „Pasiuntinys" rodo iškilus naują savitą talentą. Rerichą lydėjo reta sėkmė — „Pasiuntiniui" rusų istorinėje tapyboje iš karto atiteko garbinga vieta, kurios paveikslas neprarado ir mūsų dienomis.

Jaunąjį dailininką karštai sveikino Stasovas. Rerichas be galo apsidžiaugė, kai vieną 1897 metų lapkričio dieną šis jį užkalbino:

— Jums reikia būtinai pamatyti Tolstojų: tegul pats didysis Rusijos rašytojas įšventina jus į dailininkus. Tai būtų tikras pripažinimas! O ir „Pasiuntinio" niekas taip neįvertins, kaip Tolstojus. Jis tuojau supras, su kokia žinia keliauja tasai jūsų „Pasiuntinys". Nėra ko atidėlioti, už poros dienų mudu su Rimskiu-Korsakovu rengiamės į Maskvą. Važiuojam!

Pats Tolstojus... Mintys apie jį seniai jau nedavė ramybės Rerichui. Rašytojo asmenyje jis matė ne tik rusų literatūros didybę, bet ir pergalę žmogaus, nugalėjusio patį save.

Ir štai Stasovas, Rimskis-Korsakovas, skulptorius I. Gincburgas ir visai dar jaunas Rerichas jau traukinio kupe. Stasovas, kuriam jau per septyniasdešimt, lengvai užsirango ant viršutinio gulto, tvirtindamas, kad kitaip traukinyje miegoti negalįs. Tačiau, atrodo, viršutinio gulto prireikė ne tam. Užėmęs „patogią" poziciją, neramusis kritikas pradėjo žiauriai atakuoti romantines „Kitežo" tendencijas.

Rerichui patiko Rimskio-Korsakovo poetinė epika, tačiau dabar jis neturėjo ūpo ginčytis. Mintys sukosi apie Tolstojų. Jis buvo girdėjęs, kaip kartais, pirmąsyk pamatęs žmogų, Tolstojus įdėmiai ir ilgai žiūrėdavęs jam į akis, o paskui, nė žodžio netaręs, nueidavęs ir daugiau nebekreipdavęs į jį jokio dėmesio. Tai, tur būt, baisiausia! Ar jį supras Tolstojus? Padrąsins ar tylėdamas nusisuks nuo „Pasiuntinio"?

Širdis nerimavo iki pat Dolgo-Chamovnikų skersgatvio Maskvoje, kuriame stovėjo Tolstojaus namas. Svečius pasitiko Sofija Andrejevna. Stasovas atvežė kažkokias knygas, Rimskis-Korsakovas — naujų kūrinių partitūras, Gincburgas — bronzinę Tolstojaus statulėlę, Rerichas — didelę „Pasiuntinio" fotografiją. Visiems rūpėjo Tolstojaus nuomonė.

Pasirodė ir pats rašytojas. Žilas, plačia šviesia palaidine, rankos už diržo, kaip Repino paveiksle. Jo figūroje, gestuose, žodžiuose jautei mąstytoją ir nepaprastai nuoširdų žmogų. Užsimezgė pokalbis apie muziką, tapybą. Tolstojaus teiginiai buvo šiek tiek paradoksalūs, bet rašytojas pažino gyvenimą, žmones, subtiliai jautė meną ir apie viską sprendė drąsiai ir originaliai.

Atėjo eilė ir „Pasiuntiniui". Stasovas neklydo, tvirtindamas, jog rašytojas pasakys ką nors ypatinga. Tolstojus nelauktai ištarė tai, ko Rerichui dar niekas nebuvo kalbėjęs, kam dailininkas nė pats dar nemokėjo parinkti žodžių:

— Ar teko keltis per sraunią upę? Svarbu visada taikyti aukščiau tos vietos, kurios jums reikia, kitaip vanduo nuneš. Taip ir moralėj — jei nėra krypties aukštyn — gyvenimas viską nuneš. Tegul tamstos pasiuntinys vairuoja aukštyn, tada nuplauks!

Sekantį rytą Rerichas grįžo į Peterburgą ir pradėjo savarankišką gyvenimą. Likimas atrodė palankus, o Tolstojaus linkėjimas įkvėpė naujiems užsimojimams.

1898 metais Rerichas gavo du viliojančius pasiūlymus — kvietimą dirbti Dailės skatinimo draugijos muziejaus direktoriaus pavaduotoju ir žurnalo „Iskusstvo i chudožestvennaja promyšlennostj" redaktoriaus padėjėju. Pastovi tarnyba garantavo nepriklausomybę, bet, būgštaudamas, kad toks jėgų blaškymas nepakenktų kūrybai, jis kreipėsi patarimo į Kuindžį. Šis atsakė:

— Darbštus visur suspėja, akylas viską pamato, o aklas vis vien paveikslų nenutapytų.

Dailės skatinimo draugijos muziejaus direktorius D. Grigorovičius buvo Stasovo bendražygis ir turėjo daug pažinčių literatūriniuose bei meniniuose sluoksniuose. Senasis literatas labai simpatizavo Rerichui. Įvesdamas į muziejų, pasakė:

— Užrašykite mintyse virš įėjimo: „Saugokite šventenybes", juk nevalia žmonėms pamiršti tai, kas šventa.

Tais metais Nikolajui Rerichui teko dar ginti universiteto baigimo diplomą „Juridinė dailininkų padėtis Senojoje Rusioje". Per valstybinius egzaminus profesorius Jefimovas, jau prisiklausęs apie „Pasiuntinio" sėkmę, tarp kitko pasakė: „Kokia tamstai nauda iš romėnų teisės, juk tikriausiai prie jos daugiau negrįši?"

Bet Rerichas buvo kitokios nuomonės. Prisimindamas diplominį darbą, jis rašė: „Pravertė ir „Rusų Tiesa", ir metraščiai, ir „Stoglavo" kodeksai, ir Archeologinės komisijos aktai. Senų senovėj Rusioje nemaža kultūros pėdsakų; mūsų senoji literatūra ne tokia jau skurdi, kaip zapadnikai vaizduoja. Bet reikia ją tirti be išankstinio nusistatymo, moksliškai."

Pirmuosius paveikslus sekė ir pirmi rimti straipsniai „Ikonų namai", „Menas ir archeologija", „Ant pilkapio", „Pakeliui iš Variagų į Graikus". Juose Rerichas palietė labai opius visuomeniniu požiūriu klausimus — mokslo ir meno ryšį, istorinės reikšmės architektūrinių paminklų restauravimą bei apsaugą, meninę senosios rusų ikonos vertę. Jis — vienas pirmųjų rusų dailininkų, prabilusių apie senąją bažnytinę tapybą rimtai ir tik-

tai kvalifikuotai. Tai, be abejo, nulėmė jo studijos universitete ir archeologiniai tyrinėjimai.

1899 metais mirė Grigorovičius. Lyg tyčia, naujuoju muziejaus direktoriumi paskyrė Michailą Botkiną — Dailės akademijos tarybos narį, kolekcionierių, vidutinį tapytoją, pasižymėjusį gana konservatyviomis pažiūromis į meną. Prieš pat tą paskyrimą Rerichas kritikavo Botkiną spaudoje už sudarkymus, restauruojant Novgorodo Sofijos soborą. Tad galvojo verčiau nesirodyti naujajam direktoriui akyse, geriau visai išeiti. Tačiau Dailės skatinimo draugijos viceprezidentas I. Balašovas pakvietė Rerichą nedelsiant važiuoti pas Botkiną, atseit, apžiūrėti garsiosios jo kolekcijos.

Sutikimas buvo visai netikėtas. Botkinas aprodė kolekciją. Paskui pasakė svajojęs turėti pagalbininku tokį energingą ir išprususį žmogų, kaip Rerichas, be to, ir straipsnis apie soboro restauravimą buvęs įdomus ir davęs naudos. Tiesa, po kelių dienų pažįstamiems Botkinas apskelbė, esą, Rerichas atėjęs atsiprašyti už aštrią kritiką. Taip iš pirmo susitikimo jaunajam dailininkui atsiskleidė aukštojo pareigūno „nuoširdumas".

Dirbdamas muziejuje, Rerichas tebedalyvavo Rusų archeologijos draugijos renginiuose. Be slavų skyriaus, susižavėjęs Rytais, lankydavo posėdžius Rytų skyriuje, kuriam vadovavo indologas V.Rozenas. Čia susipažino su vėliau išgarsėjusiu egiptologu B. Turajevu. Prisimindamas tuos susitikimus, Rerichas rašė: „Kaip ir daugelis mokslininkų, Turajevas gyveno vargingai, bet visi jo nepritekliai skendo mokslinio entuziazmo okeane. Pažinimo troškimas padėjo jam išsilaikyti neabejotino tyrinėtojo aukštumose."

Rericho potraukis archeologijai irgi niekada neatvėso. Kaip anksčiau akademija bei universitetas, taip dabar tapyba ir tarnybinės pareigos negalėjo priversti jo atsisakyti vasaros kasinėjimų.

1898—1899 metais neetatinio dėstytojo teisėmis Archeologijos institute Rerichas skaitė paskaitų kursą apie dailės technikos pritaikymą archeologijoje. Įžanginėje to kurso paskaitoje kone pirmąsyk buvo paliesti meno ir archeologijos santykiai. Savo išvadas apie organišką meno ir mokslo ryšį Rerichas grindė Leonardo da Vinčio, Mikelandželo kūrybos pavyzdžiais, L. Tolstojaus, D. Raskino teiginiais. Kalbėdamas apie meno ir archeolo-

gijos santykį, lektorius akcentavo istorinės tapybos tematikos plėtimą ir dailininko atsakomybę prieš visuomenę:

„Šiandieniniame realistinės krypties mene archeologijos reikšmė istoriniam žanrui kaskart didėja. Kad paveikslas istorine tematika jaudintų, jis turi nukelti žiūrovą į praėjusią epochą; dailininkui nevalia fantazuoti, pasikliaujant žiūrovo neišprusimu, bet privalu visomis išgalėmis studijuoti senovės gyvenimą, persiimti jo dvasia."

Metai, kai Rerichas pradėjo savo kūrybinį kelią, Rusijai buvo sudėtingiausių visuomeninės sąmonės reorganizavimo procesų, griežtai priešingų pasaulėžiūrų susidūrimo, daugelio vilčių ir iliuzijų sudužimo metai. Narodnikų idėjos, palaikiusios geriausius rusų inteligentijos veikėjus visą praeinančio šimtmečio antrąją pusę, išblėso.

Peredvižnikai, kurių parodos neseniai dar keldavo susižavėjimą, pergyveno krizę. Ribotas realizmo supratimas neskatino įsileisti epochos tapybos naujovių. Kiekvieną novatoriškesnį mėginimą V. Stasovas sutikdavo aštria, pasityčiojančia kritika, nuo peredvižnikų draugijos atstūmusia nemaža talentų, ypač iš jaunosios kartos.

Paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje rusų meno sferose vis labiau aiškėjo du priešingi lageriai: Stasovui artimi peredvižnikai ir apie Sergejų Diagilevą bei Aleksandrą Benua susikonsolidavusi jaunuomenė. Rerichui, kaip ir daugeliui amžininkų, teikėjo rasti savo vietą šioje kovoje.

Stasovas, protegavęs Nikolajų Rerichą, norėjo matyt jį savo pusėje. 1898 metų vasarą jis raše Rerichui iš Vokietijos:

„Dekadentų seniūnas", t. y. Diagilevas, „Peterburgskaja gazeta" (dar 25 gegužės, gal ir Jūs matėte?) išspausdino kone manifestą, kuriame aiškina, kad nuo šiol prasideda posūkis mūsų mene, kuris vis buvo toks „nevykęs", o dabar pagerėsiąs ir tapsiąs žinomas visai Europai. Kas čia blogo?! Ogi, matyt, visą rudenį ir žiemą man teks žiauriai kariauti ir smarkiai pulti. Rasi ir Tamsta dalyvausi su mumis kautynėse?"

Analogiško turinio laiškai buvo išsiuntinėti I. Ropetui, M. Antokolskiui ir kitiems. Diagilevo ir Benua grupė darėsi rimtu priešininku. Stasovas ne juokais subruzdo ir, negaišdamas laiko, verbavo sąjungininkus.

Rerichas tarp tų priešingų pusių neužėmė griežtos pozicijos. Bičiulystė su Stasovu, matyt, jam nekliudė simpatizuoti kai ku-

riems draugiją paliekantiems dailininkams. Dienoraštyje randame tokią pastabą: „Valgant vakarienę, Kuindžis prisipažino, kad 12 dieną per pietus Briulovo garbei (1899 metų gruodžio mėn.— *Aut. past.)* jis susitaikęs su peredvižnikais... Kas čia dabar? Kodėl? Sakosi, nusivylęs jaunuomene. O mes pasijutome, lyg kas vandeniu būtų apipylęs..."

Žinia, kad Kuindžis suartėjo su peredvižnikais, taip sujaudino jo buvusį mokinį, jog, parėjęs trečią valandą nakties, jis sėdo dienoraštyje išlieti savo mintis. Staigią Rericho reakciją nesunku suprasti: jis pats priklausė tai jaunuomenei, kurią Kuindžis ne per seniausiai palaimino, išleisdamas ieškoti nepramintų takų.

Drauge Nikolajus Rerichas jautė, kad Kuindžis, Surikovas, V. Vasnecovas, Levitanas, Nesterovas ir daugelis kitų pelnytai gali didžiuotis kada nors priklausę peredvižnikams: iš peredvižnikų jie perėmė realistines tradicijas ir aukštą pilietinės meno reikšmės supratimą. Tą Rerichas brangino. Kad ir kaip jį domino Benua ir Diagilevo grupės idėjos, visiškai jomis pasikliauti Nikolajus Rerichas negalėjo.

Beje, sutikęs sėstis į „Iskusstvo i chudožestvennaja promyšlennostj" žurnalo redaktoriaus padėjėjo kėdę, Rerichas, sakytum, jau apsisprendė. Juk vienas šio leidinio iniciatorių buvo Stasovas, todėl buvo aišku, kad žurnalas orientuosis į peredvižnikus ir gins rusų meną nuo „dekadentų", tuo pačiu ir nuo įvairių naujovių.

1897—1898 metų laikotarpiu Diagilevas, Benua ir jų bendražygiai suaktyvėjo dar labiau, nei Stasovas. 1898 metų sausio mėnesį Peterburge ėmė veikti Diagilevo suorganizuota rusų ir suomių dailininkų paroda. Rinkdamas paveikslus rusų skyriui, Diagilevas įspėjo dailininkus, kad šios parodos tikslas „konsoliduoti išblaškytas jėgas ir padėti pamatus naujai Draugijai". Pasak jo, draugija tebus įmanoma tik tada, kai „visi bus iš tikrųjų vieningi ir pajus vienybės jėgą".

Parodoje dalyvavo K. Korovinas, V. Serovas, I. Levitanas, M Nesterovas, A. Vasnecovas, K. Somovas, Aleksandras Benua, L. Bakstas, M. Vrubelis ir kiti.

V. Stasovas išstatytus darbus užpuolė savo 1898 metų pradžios apžvalgose „Novosti" ir „Birževaja gazeta" leidiniuose. Daugiausia kliuvo Vrubeliui, būsimiems „Meno pasaulio" nariams ir tiems, kuriuos jis priskyrė prie „dekadentų".

Aleksandras Benua, prisimindamas „Meno pasaulio" gimimą, rašė: „Būrėmės ne tiek iš „idėjos", kiek, sakyčiau, praktinės būtinybės skatinami. Daugelis jaunųjų tiesiog neturėjo kur dėtis, jų arba iš viso neįsileisdavo į jokias dideles parodas — nei į akademinę, nei į kilnojamąją, nei į akvarelės, arba priimdavo tik kai kuriuos kūrinius, atmesdami darbus, kurie, pačių dailininkų nuomone, geriausiai atspindėjo meninius ieškojimus... Štai dėl ko pas mus Vrubelis atsidūrė greta Baksto, o Somovas greta Maliavino. Prie „nepripažintųjų" prisijungė ir tie „pripažintieji", kurie nusistovėjusiose grupuotėse jautėsi įsėdę ne į savo ratus. Taip pas mus atėjo Levitanas, Korovinas ir, mūsų didžiausiam džiaugsmui, Serovas. Šiaip ar taip, idėjiniu požiūriu tai buvo paskutinės realizmo atžalos su „peredvižnikų" atspalviu. Tačiau mus jungė neapykanta įsigalėjusiam sustabarėjimui, puvimui."

1898 metų paroda palengvino naujos draugijos organizavimą ir jos organo pasirodymą. Po šiokių tokių diskusijų draugiją ir žurnalą buvo nutarta pavadinti „Meno pasauliu" („Mir iskusstva"). Be Diagilevo, Benua, Somovo, Baksto, Filosofovo, Nuvelio, jame sutiko dalyvauti Serovas, Repinas, Levitanas, V. ir A. Vasnecovai, Polenovas, Nesterovas, Vrubelis. Finansuoti leidinį apsiėmė M. Teniševas ir S. Mamontovas.

Žurnalas išėjo 1898 metų rudenį, beveik tuo pačiu laiku kaip ir „Iskusstvo i chudožestvennaja promyšlennostj", o 1899 metų sausyje buvo atidaryta ir pirmoji „Meno pasaulio" draugijos paroda, pavadinta „Tarptautine paveikslų paroda". Palyginus su 1898 metais, paveikslais rusų skyrius praturtėjo: jį reprezentavo Maliutinas, Maliavinas, Polenovas, J. Polenova, Trubeckojus, Repinas, patys „Meno pasaulio" nariai ir kiti dailininkai. Krito į akį padidėjusi maskviškių grupė. Tarp jos ir „Meno pasaulio" iniciatorių nebuvo jokios ideologinės vienybės. Tačiau jei prisiminsime Aleksandro Benua žodžius: „Būrėmės ne tiek iš „idėjos", kiek, sakyčiau, praktinės būtinybės", tai skirtingų, bet neabejotinai ryškių individualybių dalyvavimas parodoje pasidarys suprantamas.

Ar iš tikro Diagilevo, Benua, Filosofovo ir visų „Meno pasaulio" ideologų pažiūros buvo vieningos ir tolerantiškos kitokiai nuomonei? Esminiai artimiausių žurnalo bendradarbių nesutarimai, iškilę dar jam nepasirodžius, sako ką kitą.

Ruošiant pirmąjį numerį, Benua buvo Paryžiuje, ir Nuvelis jam rašė, kad Filosofovas ir Diagilevas ėmę „pagarbiai lankstytis" prieš V. Vasnecovą, nors apie jį, kaip apie didį dailininką, „nė kalbėti neverta",— panašiai galvojąs Somovas ir Bakstas, užtat jie dabar praminti „svetimšaliais".

Benua Nuveliui atsakė: jeigu „...Dima ir Serioža (Filosofovas ir Diagilevas — *Aut. past.)* nusilenkė Vasnecovui, o jūs ne,— tokiu atveju, žinoma, aš su jumis..."

Vėliau, komentuodamas tą susirašinėjimą, Aleksandras Benua taip reziumavo: „Pirmąjį žurnalo numerį galima priskirti vienam Filosofovui... Tai jis įvairiausiais — tiek religiniais, tiek nacionaliniais sumetimais, be to, nenorėdamas per daug nugąsdinti visuomenę, išreikalavo, kad pusę iliustracijų sudarytų V. Vasnecovo kūriniai, nors visas mūsų ratelis seniai jau nustojo šitam dailininkui „melstis".

„Meno pasaulio" organizatorių nesutarimai nesiribojo tik skirtingais to ar kito dailininko kūrybos vertinimais. Nesantarvė kai kuriais klausimais taip paaštrėjo, kad net paties Benua straipsnį, atsiųstą iš Paryžiaus į pirmą numerį, Diagilevo vadovaujama redakcija atmetė kaip „nešiuolaikišką". Anot autoriaus, tame straipsnyje „anaiptol nebuvo svaidoma akmenimis į realizmą ir siužetiškumą, bet atvirkščiai — jie buvo ginami, iškeliant prielaidą dėl galimo jų atgimimo".

„Meno pasaulio" bei „Meno ir dailės pramonės („Iskusstvo i chudožestvennaja promyšlennostj") pirmieji numeriai suglumino daugelį amžininkų. Viena prieš kitą griežtai nusistačiusios redakcijos, lyg susitarusios, įdėjo V. Vasnecovo paveikslų reprodukcijas. Tik antrajame žurnale prie jų buvo pridėtas didelis Stasovo straipsnis, o „Meno pasaulyje" — be teksto.

Pirmuosiuose „Meno pasaulio" numeriuose visuomenės dėmesį patraukė Diagilevo straipsnis „Sudėtingi klausimai", sutiktas kaip visos grupuotės programa ir estetinis kredo. Epigrafu Diagilevas pasirinko Mikelandželo žodžius: „Kas eina su kitais, tas niekada jų nepralenks." Keturios straipsnio dalys buvo pavadintos „Dėl mūsų tariamo nuopuolio", „Amžinoji kova", „Grožio ieškojimas", „Meninio vertinimo pagrindai".

Pirmoje dalyje Diagilevas rašė apie vyraujančių dailės krypčių — klasicizmo, romantizmo bei realizmo — smukimą ir paneigė jo bendraminčiams mestą kaltinimą dekadentizmu.

Antroje dalyje buvo puolamas „siaurai utilitarinis tendencingumas" ir dėl jo kritikuojami Pisarevas, Reskinas, Levas Tolstojus.

Šiurkštūs Diagilevo išpuoliai prieš Černyševskį sukėlė demokratiškai nusiteikusios inteligentijos pasipiktinimą.

Trečiajame skyriuje Diagilevas polemizavo su kai kuriomis grožio supratimo teorijomis, konkrečiai su Reskino, L. Tolstojaus, Bodlero, Edgaro Po pažiūromis, į pirmą vietą iškeldamas kūrėjo asmenybės vaidmenį.

Paskutinėje dalyje, taip pat skirtoje individualizmo įtvirtinimui, buvo teigiama, esą, „grožis mene yra temperamentas, išreikštas vaizdais, ir niekam neturį rūpėti, iš kur tie vaizdai atėję, kadangi meno kūrinys svarbus ne pats savaime, o tiktai kaip kūrėjo asmenybės išraiška". Pagaliau Diagilevas užkabino meno tautiškumo problemą ir ragino plačiai atverti duris pasaulinei kultūrai.

Smarkus ir karštas Diagilevo straipsnis sukėlė aštrius jo priešų protestus. Net tarp artimiausių bičiulių pasigirdo nepasitenkinimo balsų dėl kai kurių jo teiginių vienašališkumo. Mat, šie teiginiai rėmėsi ne tiek logika ir istoriškai teisingomis išvadomis, kiek autoriaus emocijomis ir intuicija, o vietomis, na, kad ir analizuojant XIX amžiaus estetines pažiūras, atrodė gana diletantiški. To negalėjo nepastebėti labiau meno srityje išprusęs Aleksandras Benua, kuris dabar puikiai suprato, kodėl jo samprotavimai greta Diagilevo straipsnio būtų pasirodę „nešiuolaikiški".

Ilgainiui „Meno pasaulio" puslapiuose atsirado nemaža nuomonių, konfrontuojančių su vienais ar kitais Diagilevo teiginiais. Bet ir pats jis praktiškai nelabai paisė savo deklaracijų.

Diagilevo tendencija telkti į parodas ne tik naujausius, bet ir įdomiausius Rusijos meno reiškinius paprastai nusverdavo visus kitus motyvus. Prašydamas paveikslų „Meno pasaulio" parodoms, jis niekad nekeldavo dailininkams sąlygų pagal savo žurnale suformuluotą credo. Apskritai visa Diagilevo praktika, palaikant susivienijimą ir organizuojant „Meno pasaulio" parodas, buvo apgalvota, taktiška, pranoko straipsnio idėjas, ir todėl, tur būt, neatsitiktinai menotyroje vyrauja nuomonė, kad tikrasis „Meno pasaulio" ideologas buvo Benua, o Diagilevas tik konsolidavo menines šio judėjimo pajėgas.

Be abejo, Diagilevas turėjo talentą burti gabius ryškių individualybių menininkus. Apie tai galime spręsti iš „Meno pasaulio" parodų dalyvių pavardžių. Tasai organizavimas pasidarė savotiška jo monopolija.

Diagilevas į savo lagerį „verbavo" ne tik tapytojus, grafikus. „Meno pasaulio" nariai buvo pasiryžę išsikovoti įtaką ir kitur — literatūros, muzikos, teatro sferose. Draugijos žurnale talentingas kūrybinis jaunimas rasdavo dirvą savo novatoriškiems ieškojimams ir būrėsi po jo vėliava.

Kaip į tuos įvykius reagavo Rerichas, ar jis galėjo likti abejingas jaunosios kartos menininkų judėjimui?

„Iskusstvo i chudožestvennaja promyšlennostj" spausdinami Rericho straipsniai lyg ir pritarė Stasovo pažiūroms. Kritikuodamas „Meno pasaulį", jis rašė: „Jeigu „Meno pasaulis" skelbiasi esąs naujos krypties gynėjas, tai kuo paaiškinti parodoj sutinkamus dekadentine rutina atsiduodančius, jau pasenusius ir šabloniškus darbus?.. Toks rengėjų neišrankumas neduoda menui naudos; pirm laiko nukaršęs, atgyvenęs dekadentizmas ir nauja, gaivi srovė — visai ne tas pats."

Bet, skirtingai negu Stasovas, su „dekadentizmo" terminu jis elgėsi atsargiai ir, tartum pabrėždamas savo nepriklausomą padėtį žurnale, pasirašinėjo „Atskalūno" slapyvardžiu. Senojoje Rusijoje atskalūnais buvo vadinami nesidedantieji prie bendruomenių.

Rerichas nepajėgė rasti bendros kalbos su redaktoriumi N. Sobka. Palyginus su „Meno pasauliu", jų žurnalas išeidavo blankesnis.

Maždaug metus padirbėjus redaktoriaus pavaduotoju, Rerichui šovė „išdavikiška" mintis įsteigti naują leidinį, kuriame bendradarbiautų ir „Meno pasaulio" nariai. Dienoraštyje skaitome: „Būtų gerai — tokia unija atrištų daugelį mazgų ir daugeliui dalykų suteiktų pusiausvyrą." Skeptišką jo požiūrį į savo žurnalą liudija ir toks įrašas: „...Popką (N. Sobką — *Aut. past.)* išgrūdo iš redaktorių. Verčiau visai žurnalą uždarytų. Popka surūgęs ir sveikinasi nenoriai."

Svajodamas apie „uniją", Rerichas tariasi su dauguma „Meno pasaulio" bendradarbių. Kas gi ta „mažuma", kurios jis vengia? Sprendžiant iš dienoraščių ir polemikos spaudoje, tai vadinamieji „zapadnikai".

Stiprios vakarietiškos kai kurių „Meno pasaulio" ideologų tendencijos Rusijoje susilaukė gana ryžtingo atkirčio. Pavyzdžiui, Repinas, kuris su „Meno pasauliu" tebendravo keletą mėnesių, atvirame laiške, paskelbtame žurnale „Niva" ir perspausdintame 10-me „Meno pasaulio" numeryje, atsisakė toliau bendradarbiauti, pareiškęs, kad grupės lyderiai nepaiso nacionalinių tradicijų ir „gromuliuoja europines atrajas". Įsikarščiavęs jis apšaukė „Meno pasaulio" narius „ateiviais".

Uoliausiu „Meno pasaulio" „europocentrizmo" riteriu teisėtai laikomas Aleksandras Benua, niekad neslėpęs, kad jam „Iš visų svetimybių geriausia mieloji gimtoji Europa!" Tur būt, išsamiausiai ir objektyviausiai Benua vakarietiškas tendencijas nusakė artimas žurnalo bičiulis kritikas Sergejus Makovskis:

„Rusas dvasia, rusas begaline simpatija Rusijai, persiėmęs rusiškais idealais bei rusišku grožiu, Benua tuo pat metu gal ne tiek nutolęs nuo senosios liaudiškosios Rusijos,— anaiptol, jis įrodė, jog moka vertinti ir savitą jos meno struktūrą, ir grynai nacionalinį jausmo ir proto polėkį,— ne tiek surusėjęs ir užnuodytas savo europietiškos kilmės, kiek žvelgiantis į Rusiją vis dėlto „iš ten", iš nuostabaus atstumo, ir „keista meile" pamilęs joj svetimus vėjus ir buities kuriozus po Petro Pirmojo laikų. Tuo reikėtų paaiškinti Benua susižavėjimą Reformatoriumi, Puškino „Variniu raiteliu", Sankt-Piterburchu ir jo apylinkių paradizais bei monplezirais, visomis tomis klaikiai romantiškomis imperatoriškojo mūsų periodo svetimybėmis. Benua europietiškumas ne įsikalta idėja, ne eilinio rusų zapadniko poza. Tai savotiška dvasios aistra. Per visą mūsų europiškumo istoriją, tur būt, nebuvo žmogaus, šitaip apsėsto tos meninės lotynizacijos, tos čiaadajeviškos estetizacijos."

Ne tik su savo priešais, bet ir tarp savęs „Meno pasaulio" nariai diskutavo, kaip vertintini vieni ar kiti rusų nacionalinės kultūros reiškiniai. Pirmą sykį špagos viešai susikryžiavo, išspausdinus Filosofovo straipsnį „Aleksandras Benua apie Ivanovą ir Vasnecovą". Benua priėmė iššūkį, ir užsitęsusi dviejų redakcijos narių polemika užgriebė net daugelį šalutinių problemų. Tačiau mums rūpi pagrindinė tema.

Mat, 1899 metų pradžioje Peterburge veikė V. Vasnecovo kūrinių paroda, sudominusi įvairius literatūrinės ir meninės visuomenės sluoksnius. Teigiamai ir net susižavėję dailininką vertino Repinas, Rerichas, Čechovas, Rimskis-Korsakovas, Gorkis,

Šaliapinas. Jaunasis Blokas, Vasnecovo paveikslų paveiktas, parašo eilėraščius „Apuokas ir Alkonostas" ir „Gamajunas, paukštis pranašas", kuris baigiasi eilutėmis:

Iš veido mylinčio gražaus
Matyt praėję amžiai šiurpūs,
Tačiau vien tiesą pranašaus
Sukepusios nuo kraujo lūpos.

Istorinė rusų tautos tiesa, prieš daugelį amžių iškentėta žūtbūtinėse grumtynėse už laisvą gyvenimą savo žemėje, menkai tejaudino Benua. Todėl ir Vasnecovas, pasak Benua, nugrimzdęs į tolimą praeitį, ir jo menas neatitinka Rusijos kultūrinio „atgimimo" dvasios.

Ilgainiui Aleksandro Benua pažiūros į Vasnecovo ir kitų rusų dailininkų kūrybą keitėsi. Tačiau, taisydamas klaidas vienur, analogiškas klaidas jis darė kitur, ir ne vien knygose, nes Europa visad buvo šio žmogaus, dailininko, meno tyrinėtojo „dvasinė Meka".

Štai tokios Benua ir jo bendraminčių „zapadnikų" tendencijos, o ne Stasovo suformuluoto „dekadentizmo" baubas, vertė Rerichą nepasitikėti „Meno pasauliu" šio leidinio pasirodymo metais.

Rerichas niekuomet nepalaikė Stasovo išpuolių prieš Serovą, Nesterovą ir kitus peredvižnikus, „pabėgėlius", nepritarė Stasovo nuomonei apie tokius Europos dailininkus, kaip Piuvis de Šavanas, bet juodviejų pažiūros į rusų tautos istoriją ir savitą josios kultūrą sutapo.

Kas kita su Aleksandru Benua. Jeigu ir ne visada, tai daugeliu atvejų paskirus šiuolaikinio meno reiškinius, atskirų meistrų kūrybą Rerichas ir Benua vertindavo vienodai. Tačiau samprotavimai apie būties filosofinę prasmę ir tautų istorinį likimą griežtai skirdavosi.

Tai dar nereiškia, jog Rerichas nevertino Benua, kaip meno tyrinėtojo, ar kad Benua ignoravo Rericho kūrybą. Dailininkas ir kritikas dažnai rasdavo bendrą kalbą ir vaisingai bendradarbiaudavo.

Ateis laikas, ir Benua neveidmainiaudamas rašys: „Tai, kas esmingiausia, svarbiausi Rericho meno bruožai, yra man be galo vertinga ir brangu, kad ir kaip stebėtųsi tie, kuriems aš — tiktai

rafinuoto „baroko bei rokoko amžiaus" manieringumo gerbėjas, „šiuolaikinio Paryžiaus asfalto dievintojas".

Rerichas taipogi nuoširdžiai pripažins: „Aleksandras Benua — nepakartojamas dailininkas ir teatro dekoratorius. Benua — retos erudicijos meno žinovas, įtikinančiais savo raštais išauklėjęs ištisą jaunimo kartą."

Nepaisant to, tarp Rericho ir Benua žiojėjo gili praraja, ir bendradarbiavimo lieptai, retkarčiais metami iš vieno kranto į kitą, nebuvo tvirti. Taip buvo iš dalies todėl, kad Aleksandras Benua „esmingiausiu Rericho mene" laikė visai ne tai, ką pats Rerichas. Priimdamas Rerichą savo „širdin", Benua rašė: „Kas lyg melsdamasis nulenkia galvą rūstingoms uoloms, kvapniai ašuotei, snaudžiančių ir pakirdusių iš miego girių bylai, nepaliaujamam vilnių bėgimui ir slėpiningai saulės kelionei, tas supras, kur aš matau tikrąją Rericho sferą."

Benua pripažįsta Rerichą tiktai kaip „priešistorinių epochų glūdumos" ir „gamtos nekaltybės" dainių. Kas kartą, kai tik Rerichas prieidavo istorijos kryžkeles, Benua skelbdavo pavojų, kaltindamas jį „Tėvynės senovės reklamavimu" ir atsargiai perspėdamas kitus: „Juk Rerichas vientisas... Nėra dviejų Rerichų, o tik vienas — Rerichas, „Stoglavo"[1] leidėjas."

Tačiau daugiausia, žinoma, juodu skyrė ne tai, kad Benua Rerichas visam laikui liko „Čiudų ir Marių motyvų propaguotoju", o Rerichui Benua — „Versalio rapsodu". Šios dvi savitos individualybės pamėgtus siužetus interpretavo skirtingai todėl, kad ir jų kūrybos idėjos buvo skirtingos. Palyginę vos vieną kitą jų menui charakteringą ypatybę, suprasime, kas neleido Benua ir jo bendraminčiams visiškai pasitikėti Rerichu, ir atvirkščiai:

Benua retrospektyvizmas nukreiptas į gražią praeitį, Rericho — į dirbančią ir kovojančią senovę;

Benua romantizmas perdėm išgrakštintas, Rericho rūstus ir teisingas;

Benua į savo „Liudvikus" žiūri su švelnia ironija. Rerichas kuria savo herojus su užsidegimu, nuoširdžiu patosu;

Benua linkęs į kameriškumą, Rerichas monumentalus;

Benua tapyba beveik neturi etinės potekstės, Rericho paveiksluose etikos ir estetikos ryšys nepaprastai stiprus;

---

[1] „Stoglavas" — senovinis, XVI a. vidurio, rusų įstatymų rinkinys, bažnytinį ir pasaulietinį gyvenimą reglamentuojantis „senųjų papročių" pagrindu. 1680 m. Maskvos bažnytiniame susirinkime paskelbtas „eretišku" ir ilgam uždraustas.

Gyvenimo saulėlydyje Benua rašys: „...aš atvirai prisipažįstu, kad vienintelė realybė pasaulyje,— tai praeitis. Dabartis — vien pralekiantis mirksnis, ateities paprasčiausiai nėra, ir visi mėginimai pralenkti laiką — tik paikas savęs apgaudinėjimas, tevertas didžiausių lengvabūdžių... Visa, kas buvo, mane vilioja ir domina, bet, žinoma, niekas taip nejaudina, kaip mano paties praeitis. Ak, kad taip atsidūrus vėl savo vaikystės, savo jaunystės epochoje, vėl anuometinėje atmosferoje pergyventi savo buvusius pomėgius!.."

Rerichas, tarsi jam prieštaraudamas, rašys: „metams bėgant, kai, atrodytų, ateities horizontas turėtų siaurėti, vis ta pati nenugalimoji ateities valia vedė nesulaikomai. Ateitis — gėris. Ateitis — magnetas. Ateitis — realybė. Mylėkit praeitį, kai ji iškyla iš atminties gelmių, bet gyvenkite ateitimi!"

Mūsų menotyroje dažniausiai sutinkami du požiūriai į Rericho santykius su „Meno pasauliu". Vieni be jokių išlygų priskiria jį šiai grupei, neteikdami reikšmės nesutarimams, ties kuriais čia buvo išsamiau sustota. Kiti, daugiausia „Meno pasaulio" šalininkai, tvirtina, kad atsargūs grupės organizatorių santykiai su Rerichu žurnalo steigimo periodu buvo motyvuojami jo „peredvižnikiškomis nuotaikomis", kurios ilgainiui išnyko. Sergejus Makovskis, pavyzdžiui, rašė: „Meno pasaulio" nariai ne iš karto „priėmė" Rericho tapybą. Diagilevo šalininkai ilgai juo netikėjo. Būgštavo ir stiliaus sunkumo, ir priešistorinio archaizmo, ir prislopintų tonų: na, kaip tas simbolistas iš Kuindžio studijos, tas kailį išsivertęs peredvižnikas? Ko gero, jis apsimeta novatoriumi, o iš tikrųjų tėra išradingas epigonas?"

Abi šios koncepcijos remiasi vien tik nuo seno egzistuojančiais asmeniniais įspūdžiais, o dokumentiniai šaltiniai be jokių užuolankų nurodo, kad nuo pat pradžių tarp Rericho ir kai kurių „Meno pasaulio" ideologų būta ne tik abipusio nepasitikėjimo, bet ir abipusės traukos.

Nepasitikėjimą determinavo Rericho artumas Stasovui ir „Iskusstvo i chudožestvennaja promyšlennostj" žurnalui. Trauka — akivaizdžios pastangos laikytis nuošaliai nuo peredvižnikų Draugijos ir naujų tapybos formų ieškojimas. O ieškoti Nikolajui Rerichui ne itin sekėsi.

1898 metais jis nutapė paveikslą „Susitinka senoliai" — serijos „Rusios pradžia. Slavai" tęsinį. Paveikslas buvo eksponuotas

1899 metų pavasario parodoje Dailės akademijoje. Rerichą sveikino V. Surikovas ir V. Vasnecovas, o V. Vereščiaginas tą darbą pavadino „vieninteliu geru paveikslu" parodoje. Kūrinys patraukė originalia tapymo maniera ir savitu istorinės temos traktavimu. Kartu į akį krito piešinio, spalvų perteikimo trūkumai. Prisimindamas kūrybinio kelio pradžią, Rerichas rašė: „Pirmieji paveikslai nutapyti storų storiausiai. Niekas nepatarė, kad galima nupiauti dažus aštriu peiliu ir taip gauti emalio paviršių. Dėl to „Susitinka senoliai" toks gruoblėtas, net aštrus. Kažkas akademijoje prilipino nuorūką prie vieno tokio išsikišimo. Tik paskiau, kai pamačiau Segantinį, pasidarė aišku, kaip gaunamas emalio paviršius."

Repinas minėto paveikslo Dailės akademijos muziejui nerekomendavo. Stasovas, su kuriuo jis aptarė šį klausimą, dalyvaujant dar ir kitiems asmenims, visiškai pritarė neigiamam Repino vertinimui. Rerichas nelaukė, kad Stasovas „puls iš užnugario", ir parašė gana griežtą laišką, į kurį šis atsakė: „Repinas man pasakė: „Rerichas gabus, talentingas, valdo spalvą, toną, jaučia koloritą, labai poetiškas, bet blogai, kad jis pusmokslis ir, atrodo, nė nelinkęs mokytis. Jam reikia mokytis, jis visai prastai piešia, užuot tapęs diletantiškus paveikslus, verčiau prisėstų trejiems—ketveriems metams ir pieštų, pieštų."

Repinas dėl daug ko buvo teisus. Rerichas ir pats tą puikiai suprato ir svajojo apie kelionę į užsienį. Bet Stasovas laikėsi kitokios nuomonės. Jis būgštavo, kad Rerichas užsienyje nesusižavėtų tapybos naujovėmis, ir todėl įkalbinėjo: „Ko ten važiuoti, kai reikia ne į užsieniečius žiūrėti (jūsų amžiuje jums to jau ir taip pakako), o sėsti prie natūros (žmogaus) ir piešti neatsitraukiant, daug ir ilgai... Apmąstykite mano patarimą ir nebepyksite!"

Stasovo rūpinimasis gelbėti Rerichą nuo „žalingų įtakų", galinčių nuvilioti į „dekadentines" kryžkeles, turėjo pagrindo. 1899 metais Nikolajus Rerichas baigia paveikslą „Žygis", ir dienoraštyje atsiranda intriguojantis įrašas, kad jis ketinąs (nors ir „juokais") išstatyti paveikslą „dekadentų" parodoje: „Įsivaizduoju, koks triukšmas kils,— rašo dailininkas,— kaip sukauks Stasovas, o daugelis nežinos, nė ką galvoti. Įkalbinėju ir V. S. (Zarubiną — *Aut. past.)* pasiūlyti jiems ką nors. Tiesiog skandalą mudu žadame sukelti."

Iš tikrųjų, žinoma, juokai buvo menki, kadangi pats Diagilevas kreipėsi į Rerichą ir paprašė duoti „Žygį" jo parodoms. Beje, Diagilevas labai vertino ir „Pasiuntinį".

Rerichas atsisakė, motyvuodamas, kad „Žygis" jau pažadėtas Dailės akademijos IV „Pavasario parodai", kurioje jis iš tikrųjų ir buvo eksponuojamas. Tačiau pats derybų su Diagilevu faktas bei Rericho pastabos dienoraštyje gana iškalbingos. Juo labiau, kad Nikolajus Rerichas niekada netgi neprasitarė ketinąs dalyvauti peredvižnikų parodose.

„Žygį" palankiai sutiko Stasovas ir kiti. Architektas V. Svinjinas rašė M. Nesterovui: „Čia visai naujas žygio supratimas. Tai ne tas žygis, kurio tikslas žudyti artimą." Tačiau „Žygyje" Rerichas sprendė ne tik siužeto, bet ir sudėtingos daugiafigūrės kompozicijos problemą, tik pastarąją, deja, ne itin sėkmingai. Paveikslą sukritikavo Kuindžis, beje, pasiskubinęs užtikrinti autorių, jog „meno keliai begaliniai, kad tik giesmė sklistų iš širdies".

Tokie raminimai, žinoma, neužglaistė Rericho meninio išsilavinimo spragų, ir jis ėmė ruoštis į užsienį tobulintis kokio garsaus dailininko pedagogo studijoje.

Tačiau dar prieš tą kelionę Rericho gyvenime įvyko vienas labai svarbus įvykis. 1899 metų vasarą, Rusų archeologų draugijos įpareigotas, jis važiavo į Pskovo, Tverės ir Novgorodo gubernijas senovės paminklų apsaugos tikslais. Pakeliui užsuko į kunigaikščio Putiatino dvarą Bologe. Senasis kunigaikštis, pats archeologas, mielai padėdavo kolegoms. Šeimininkų nebuvo namie, tarnas palydėjo Rerichą į erdvų apytamsį vestibiulį... ir užmiršo.

Geso diena. Kunigaikštis buvo išvykęs, o šeima, grįžusi iš pasivaikščiojimo, rinkosi vakarienės. Jau susėdus, jaunutė šeimininkės dukterėčia staiga prisiminė, kad pareidama apytamsėje priemenėje matė kažkokį žmogų. Gal su reikalais pas dėdę?

Kažkas nuėjo žiūrėti. Drovėdamasis kelionės drabužių, dailininkas įžengė į valgomąjį, pasisakė, kas esąs ir ko atvykęs. Pasirodė, kad jo pavardė visiems, čia buvusiems, žinoma. Jaunuolį pakvietė prie stalo, pradėjo kalbas apie meną ir galiausiai pasiūlė pasisvečiuoti, kol šeimininkas sugrįš.

Pastebėjusioji svečią mergaitė, vardu Jelena, Rerichui padarė didelį įspūdį. Jelena labai domėjosi dailininku ir jo kūryba. Nikolajus Rerichas sužinojo, kad jos tėvas architektas Šapoš-

nikovas mirė anksti ir ji gyvenanti su motina. Motina Jekaterina Šapošnikova, mergautine pavarde Goleniščeva-Kutuzova, esanti didžiojo rusų karvedžio anūkė.

Abi kas vasarą viešinčios Bologe pas Jekaterinos Vasiljevnos seserį, ištekėjusią už Putiatino (tai jos antroji santuoka). Kunigaikštis Putiatinas priklausąs turtingai Peterburgo aukštuomenei. Jo šeimoje visi gyvai besidomį menu. Jelenos teta jaunystėje turėjusi puikų balsą, baigusi konservatoriją ir su dideliu pasisekimu dainavusi Paryžiuje ir Peterburge.

Rerichas iš pirmo žvilgsnio pajuto simpatiją Jelenai. Besikalbant atsiskleidė tyra ir grožio išsiilgusi mergaitės siela. Vaikystėje ji mėgusi paveikslėlius. Vogčia įsinešdavusi į savo kambarį ypatingai ją dominusį didžiulį foliantą. Sparnuoti angelai, nuostabūs žmonės, nematyti žvėrys žiūrėję iš tos knygos. Paskui sužinojusi, jog tai Dore iliustruota biblija.

Bėgo metai, ir naujos knygos, muzika, teatras, tapyba atitraukė mergaitę nuo tuščio salonų bruzdesio ir nuviliojo į masinantį meno pasaulį. Rerichas jai buvo žmogus iš to geidžiamo pasaulio.

Rudenį Peterburge juodu vėl susitiko, ir 1899 metų spalio 30 dieną dailininko dienoraštyje įrašyta: „Šiandien studijoje buvo J. Neatsakau už save — ji pilna gėrio. Vėl imu norėti matyt ją kuo dažniau, būti ten, kur ji."

Už poros mėnesių naujas įrašas: „Vakar, 30-tą dieną, J. atvėriau visą širdį... Keista, kai pirmą kartą tenka galvoti ne vien apie save, bet ir apie kitą žmogų... Tuoj nauji metai. Jie turėtų atnešti naujienų."

Iš tikrųjų, 1900 metai Rerichui atnešė reikšmingų permainų. Pavasarį Paryžiuje buvo atidaryta Pasaulinė paroda, nemaža vietos skyrusi menui. Iš rusų dailininkų dalyvavo Repinas, Surikovas, Levitanas, Serovas, Nesterovas ir kiti. Pateko ir Rericho paveikslas „Susitinka senoliai".

Paprašęs Jelenos rankos, Rerichas gavo sutikimą, ir juodu jau planavo kelionę į užsienį padaryti ir povestuvine kelione. Tačiau tapybos studijoms reikėjo ilgesnį laiką gyventi Paryžiuje, o dviem neužteko lėšų. Tad buvo nuspręsta važiuoti vienam ir vestuves atidėti, kol grįš. Rudenį Rerichas paliko Peterburgą.

IV. NUŽYMĖTOMIS GAIRĖMIS

„Amžinas darbo miestas... — rašė dailininkas,— ir gal niekur, nebent gamtos tyloje, nepajusi tokio nusiteikimo darbui, kaip Paryžiuje." Paryžiaus „darbymetis" jam prasidėjo muziejų, parodų, salonų, studijų lankymu. Pirmiausia rūpėjo pamatyti prancūzų meną. Ankstyvojo impresionizmo gerbėju Rerichas nebuvo, bet vėlyvesni meistrai — Menaras, Latušas, Simonė, Benaras — traukė. Didelį įspūdį padarė Piuvis de Šavano ir Kormono drobės.

Metais anksčiau už Rerichą Paryžiuje lankęsis M. Nesterovas rašė: „Be Piuvis de Šavano „Šv. Ženevjevos", Panteone man daugiau niekas nesukėlė stiprių nepatirtų pergyvenimų. Šis dailininkas savo „Šv. Ženevjevoje" gerai pajautė ir atkūrė senosios Florencijos freskas — visa, kas jose gyva, jaudina, skamba iki šiol. Naudodamasis šiuolaikine technika, bet neužgožęs jų vidinio grožio, savo tėvynei jis pateikė ne Prancūzijos istorijos protokolą, o jos poeziją."

Visa tai jaudino ir Rerichą. Garsiojo prancūzų dailininko jis jau neberado gyvo, bet, kalbėdamas apie savo mokytojus, paprastai išvardindavo Kuindžį, Piuvis de Šavaną ir Kormoną.

Kormonas, pano pirmykščių žmonių gyvenimo tema autorius, buvo laikomas pirmaeiliu pedagogu, ir ta šlovė Nikolajų Rerichą paskatino tolimesniam mokymuisi rinktis jo dirbtuvę. Natūros studijos, darytos pas Kormoną,— „Žmogus su ragu", „Pozuotojas", „Kaukolės" ir kitos — pasižymi nepriekaištingu piešiniu. Prityręs pedagogas padėjo įveikti profesinius trūkumus, nenustelbdamas nacionalinių Rericho kūrybos bruožų.

„Originalu! Charakteringa! Gerai! Jis jaučia savo šalies dvasią! Jis turi savo požiūrį!" — taip sakydavo Kormonas, apžiūrinėdamas Rericho piešinius. Išvykstančiam Rerichui jis palinkėjo:

— Tamsta turite daug savitumo... Būtinai išsaugokite.

Norėdamas susipažinti su klasika ir daugiau sužinoti apie šiuolaikines tapybos kryptis, Rerichas dar pabuvojo Olandijoje ir Šiaurinėje Italijoje. Gyvenimas užsienyje, darbai, pasiekimai, artimiausi planai atsispindėjo gausiuose laiškuose Jelenai.

Bet kartais laiškuose pasigirsdavo ir nerimo gaidelių. Neatrodė, kad Jelenos giminės džiaugtųsi būsima santuoka. Atseit, važiuodamas mokytis į Paryžių, užuot varęs pradėtą administratoriaus karjerą, jis tik parodė savo neūkiškumą. Šeima norėjo išleisti Jeleną už vieno milijonieriaus, Volgos garlaivių savininko, vienturčio sūnaus.

Jelena apie viską parašė sužadėtiniui, ir šis sujaudintas atsakė: „Kuo toliau nuo didelių kompanijų! Užsiimk savimi! Kai dėl banalių tavo giminių ir pažįstamų sentencijų, tai jos mane menkai tejaudina, nes nereikia girti dienos be vakaro, o aš dar nemanau, jog mano gyvenimo saulė jau nusileido ar bent arti laidos. Kad tik pats žinočiau, ką darau, o tada tegu ištižėliu ar dar kuo baisiau pravardžiuoja,— man nė motais." Ir Jelena tikėjo neklydus, pasirinkdama gyvenimo bendrakeleivį.

Po daugelio metų, kažkur Himalajuose, 1941 lapkričio 10-ją Rerichas įrašys dienoraštyje: „Keturiasdešimt metų — nemažas tarpas. Per tokį tolimą plaukiojimą ne sykį gali ištikti audros ir vėtros. Ranka rankon mudu žengėm per visokias kliūtis. Ir kliūtys traukdavosi iš kelio. Savo knygas dedikuodavau „Jelenai, savo žmonai, bičiulei, bendrakeleivei, įkvėpėjai". Kiekviena iš tų sąvokų buvo patikrinta gyvenimo kelyje. Ir Piteryje, ir Skandinavijoje, ir Anglijoje, ir Amerikoje, ir Azijoje visą laiką mudu dirbome, mokėmės, plėtėme akiratį. Kurdavome drauge, ir, matyt, ne veltui pasakyta, kad kūriniai turėtų vadintis dviem vardais — moters ir vyro."

Nikolajus ir Jelena susituokė 1901 metų rudenį, dailininkui vos grįžus į tėvynę. Dabar iškilo rimta problema, kaip sutvarkyti šeimyninį gyvenimą. Remtis vien pajamomis iš paveikslų atrodė rizikinga, tad Rerichas iškėlė savo kandidatūrą į vakuojančią Dailės skatinimo draugijos sekretoriaus vietą.

Draugijos žinioje buvo taikomosios dailės mokykla, dailiųjų amatų dirbtuvės, muziejus, nuolat veikianti dailės paroda, aukciono salė. Draugija leisdavo knygas ir turėjo didelį namą Morskaja gatvėje Peterburge.

Sekretoriaus kompetencijoje buvo visi reikalai, jis buvo laikomas reikšminga figūra, tvarkant stambų draugijos ūkį. Todėl

dažnai dėl šios kėdės įsiliepsnodavo kova. Antai, 1899 metais, išėjus Sobkai, buvo svarstomos A. Prachovo, A. Kosorotovo, F. Batiuškovo, P. Miasojedovo kandidatūros. Stasovas į sekretoriaus postą primygtinai rekomendavo dailininką V. Rupinį.

Rerichas nei amžiumi, nei patirtimi, nei pažintimis neprilygo kitiems pretendentams, tad jo paskyrimas daug kam pasirodė nelauktas. Bet Nikolajus Rerichas neblogai užsirekomendavo, dirbdamas draugijos muziejaus direktoriaus pavaduotoju, ir tai, matyt, nulėmė kovos baigtį.

Rerichas ne iš karto išmoko susidoroti su sudėtingomis specialių žinių ir subtilios diplomatijos reikalaujančiomis pareigomis. Dienoraštyje skaitome: „Po universiteto, akademijos ir Kormono studijos prasidėjo dar vienas mokslas, ir labai kietas. Turiu galvoje darbą Dailės skatinimo draugijoje."

Kol gyvas dailininkas neužmiršo, kaip draugijos finansų komisijos pirmininkas P. Siuzoras „supažindino" jį su padėtimi. Jis pasikvietė Rerichą ir ėmė kalbėti apie stambų draugijos biudžetą. Pašnekovas paviršutiniškai bėrė skaičius, reziumavo ir siūlė įvairius planus, o Rerichas, nieko neįtardamas, tik retkarčiais pasakydavo kokį žodį. Toks laisvas pašnekesys užtruko keletą valandų, ir galų gale Siuzoras pasiūlė Rerichui po trijų dienų pateikti komitetui metinį biudžetą, įtraukiant visus aliai vieno dabar girdėtus samprotavimus.

Rerichas, aišku, paprašė duomenų. Tačiau Siuzoras paaiškino, ne tik kad neturįs popierių, bet nė to, kas buvo pasakyta, negalėsiąs pakartoti, ir kad jis buvęs priblokštas, matydamas, jog Rerichas, matyt, pasitikėdamas atmintimi, nieko nesižymi.

Taip ir nežinia, kas padėjo tada išsisukti — ar fenomenali Rericho, ar visiškai atbukusi Siuzoro atmintis.

Darbą Dailės skatinimo draugijoje sunkino nepalankiai Nikolajaus Rericho atžvilgiu nusiteikęs grafas I. Tolstojus, dailės mokyklos direktorius J. Sabanejevas ir pagarsėjęs intrigantas M. Botkinas.

Ne visiems patiko Rericho savarankiškumas, vertinant meno reiškinius, blaivi nuomonė, nuoseklumas ir energija, kuri padėdavo siekti užsibrėžto tikslo. Todėl daugelis iš nedraugiškai nusiteikusiųjų tarpo kaltindavo naująjį sekretorių vaikantis asmeninių interesų, nors nė vienas negalėdavo nuneigti, kad galiausiai laimi reikalas, kurio imasi Rerichas.

Nors ir turėdamas tokį krūvį, Rerichas neužmiršo tapybos. Užsienyje ir vos tiktai sugrįžęs, kūrė paveikslus „Raudonos burės" (1900), „Stabai" (1901), „Užjūrio svečiai" (1901), „Grėsmingieji" (1901). Paryžiuje buvo sumanyta „Debesų mergelės", „Šėlsmas", „Skitai", „Totoriai puotauja ant rusų kūnų prie Kalkos".

Kurdamas „Stabus", dailininkas rašė į tėvynę: „Eskizas „Stabams" mane pradžiugino — stiprus, ryškus, nėra nei dramos, nei sentimentalumo." „Stabams", kaip ir prieš tai nutapytiems paveikslams, be abejo, būdingas romantinis pakilumas, bet šis romantizmas nesudramatintas, be idilijos, keliaklupsčiavimo prieš senovę. Vyrauja iškilmingas rūstis, toks būdingas senovės žmogui motinos gamtos akivaizdoje.

„Stabuose" vaizduojama rąstų siena aptverta šventykla. Viduryje šventyklos — didelis medinis stabas, šalia jo — keli mažesni. Išraiškingi stabai papuošti raižiniais. Ant statinių — paaukotų gyvulių kaukolės. Pro šventyklą teka upė, ja plaukia raudonburės eldijos. Prie pagonių šventyklos atėjo žilagalvis senis. Skriejantys laivai, sustingusios, nuolatos išsišiepusios kaukolės kalba jam apie gyvenimo ir mirties vienybę. Senis suvokė šią būties tiesą, ir ji jo nebaugina.

Tokį vientisą pasaulio suvokimą dailininkas apibūdina „sveika pagoniška nuotaika". Rerichas užsibrėžė sunkų uždavinį — perteikti šią nuotaiką išraiškinga, įtikinančia forma. Paveikslo forma tikrai vykusi. Žiedinė kompozicija, apibendrinančios piešinio linijos, ritmingi spalvinių plokštumų sugretinimai suteikia kūriniui monolitiškumą. „Stabuose" originaliai sprendžiami ne vien kolorito, bet ir kompozicijos uždaviniai. Dekoratyviškai skambus paveikslo stilius labai skiriasi nuo meninės peredvižnikų manieros, kurią jie paveldėjo daugiausia iš „akademistų" ir kuri charakteringa „Pasiuntiniui". Lyginant su pastaruoju, „Stabai" — visiškai naujas etapas Rericho kūryboje. Šis darbas — tai sudėtingo nacionalinių tapybos tradicijų sintetinimo su kai kurių dabartinių Vakarų meistrų patirtimi rezultatas.

Dar porą metų prieš pradėdamas „Stabus", Rerichas priekaištavo į užsienį važiuojantiems dailininkams: „...bėga nežinia kur, pasineria savo prigimčiai svetimoje jūroje, nesimoko, bet skuba, rangosi į kito kailį, velkasi svetimus drabužius ir, prasibastę daugelį metų, sugrįžta lyg be galvų, suniveliuoti, nuo savųjų atsili-

kę, nutriušusiu virvagaliu prisirišę prie svetimųjų." Jis pats nepasuko jų pėdomis.

1901 metais Rerichas baigia paveikslą „Užjūrio svečiai". Dar 1899 metais dailininkas praplaukė „didžiuoju vandens keliu" į Novgorodą. „Keista ir baisu buvo pagalvojus, jog pro tas pačias vietas plaukė variagų luotai, turtingojo pirklio Sadko laisvūnės valtys, traukė Novgorodo kariauna į lemiamą Šelonsko mūšį..." — aprašė jis savo įspūdžius. Tuomet išsikristalizavo ir „Užjūrio svečių" siužetas.

„Plaukia Šiaurės svečiai. Šviesia juosta nusidriekusi Suomijos įlankos pakrantė. Vanduo tarytum sugėrė vaiskią pavasario dangaus mėlynę; vėjas raukšlėja vandenį, supūsdamas blausiai violetinius ruožus bei ratilus. Žuvėdrų pulkas nutūpė ant bangų, užsisupo kilsuodamas ir tiktai iš po pirmutinio laivo kilio staiga pakilo į orą — sudrumstė joms ramybę neregėtos baidyklės. Nauja srovė prasimušė stovinčiame vandenyje, ji bėga tenai, kur nuo amžių gyvena slavai, prasibraus pro miškus ir pelkes, persiris plačiu lauku, išjudins slavų gimines — žiūrės jos į retus nežinomus svečius, stebėsis nematyta kovine rikiuote ir užjūrio papročiais. Virtine plaukia akį rėžiančių spalvų valtys, žėrėdamos prieš saulę, išdidžiai užrietusios priekinius bortus, užsibaigiančius aukštai į dangų iškeltomis laibomis drakono pavidalo nosimis..."

Literatūrinis ir tapybinis „Užjūrio svečių" variantas daguma savo detalių identiškas: tai rodo nepaprastą Rericho vaizdinio mąstymo tikslumą.

Beveik visa, kas pasakyta apie „Stabus", tinka ir „Užjūrio svečiams". Tik reikėtų pridurti, jog šiame paveiksle Rerichui pavyko užčiuopti ryšius tarp istorinės tikrovės ir jos estetinio idealo, o tai savo ruožtu gimdo naują realybę — savarankiškos meno kūrinio vertės realybę. Raiški, originali ir įtikinanti Rericho maniera paverčia tai, kas buvo kadaise, amžinai egzistuojančiu ir išsaugo istorinį autentiškumą. Tokio pavertimo magijos Rerichas mokėsi iš liaudies kūrybos grožio, ryškaus jos dekoratyvumo. „Užjūrio svečiai" pasižymi aukštu meistriškumu ir naujų tapybinių ieškojimų kultūra. Tur būt, geriausiai paveikslą apibūdina paties dailininko žodžiai:

„Tauta privalo amžiams apsisaugoti nuo nedorybių ir sulaukėjimo, iš nuolaužų ir grynuolių, su meile surinktų, pastatyti didingos laisvės, tyriausio grožio ir gilaus žinojimo Kremlių."

Tuo pačiu metu, kai buvo tapomi „Stabai" bei „Užjūrio svečiai", Nikolajus Rerichas sumanė ir paveikslą „Grėsmingieji", kurį baigė 1901 metais, grįžęs iš užsienio.

Ruošdamasis tapyti šį paveikslą, dailininkas nuliejo akvarelę „Pranašai" ir sukūrė piešinį „Varnai". „Pranašuose" vaizduojamas senovinis miestelis, apjuostas rąstų siena su žvalgybiniais bokštais. Pirmame plane — būrys varnų, iš anksto besigardžiuojančių grobiu iš karo lauko.

Identiškas buvo ir paveikslas. Bet staiga, neaiškių motyvų paveiktas, Rerichas nupiovė viršutinę drobės dalį, vaizduojančią slavų miestelį. Kompozicine ašimi tapo varnai. Tačiau varnai dabar jau nebe žmogaus nelaimės šaukliai, o įsikūnijęs blogis. Dailininkas iš naujo tapo visą peizažą: niūkso niaurus pajūrio krantas, žemas rūškanas dangus, horizonte šmėkšo laivų siluetai. O pakrantės akmenis juodu debesiu aptūpę varnai. Atsisakęs istorinės aplinkos, Rerichas sugebėjo perteikti šiurpų nerimo jausmą. Kas paskatino dailininką atkelti šį jausmą iš praeities į dabartį?

Žinant, kaip vėlesnėje jo kūryboje atsispindėjo visuomeninis to meto gyvenimas, galima teigti, jog „Pranašai" buvo pirmas bandymas praeitimi daryti aliuziją į savo gyvenamą laiką. Grįžęs iš užsienio, Rerichas negalėjo nejausti, kokia įtempta padėtis šalyje. Suaktyvėjęs darbininkų sąjūdis, valstiečių ir studentų bruzdėjimai, politinės žmogžudystės ir, kaip atsakymas į tai, reakcijos siautėjimas ne vieną dailininką vertė susimąstyti apie neišvengiamą viso Rusijos gyvenimo reorganizavimą ir kruvinas aukas, kurios lydės tuos esminius pakitimus. Todėl šis paveikslas, kuriame dailininkas tyčia vengė pasirinktą motyvą traktuoti grynai istoriškai, Rericho kūrybinėje biografijoje labai svarbus.

1900—1902 metų laikotarpiu sukurtus Rericho darbus šiltai sutiko žiūrovai ir kritika. Negalėjo pro juos abejingai praeiti ir nenustygstantis Diagilevas. Kalbėdami apie Rericho priklausomumą „Meno pasaulio" grupei, tyrinėtojai paveikslus „Raudonos burės", „Stabai", „Užjūrio svečiai" paprastai nurodo kaip pavyzdį to naujojo tapybinio stiliaus, kurio beieškant atsirado „Meno pasaulio" sąjūdis. Tam tikra prasme jie teisūs. Bet, šiaip ar taip, vertėtų neužmiršti, jog, minėtas drobes kurdamas, Rerichas su šia grupe formaliai jokių santykių neturėjo.

Diagilevas pirmas pamėgino pritraukti į sambūrį aiškiai jų pražiopsotą Rerichą: vėl kreipėsi į jį, siūlydamas dalyvauti „Meno pasaulio" parodose ir stoti į grupę. Prisimindamas, kaip suartėjo su Diagilevu, Rerichas rašė: „...gyvenimo bangos mudu vėl sujungė, ir mūsų didysis Serovas užsirekomendavo kaip puikiausias taikintojas."

Beje, sutaikinti Rerichą su Diagilevu nebuvo sunku. Savo energija, pasiryžimu proteguoti visas, netgi „Meno pasaulio" priešų naujoves, Diagilevas Rusijos meniniame gyvenime figūravo kaip įtakingas asmuo. To negalėjo nevertinti Rerichas, ilgainiui jį pavadinęs „nenuilstančiu gynėju tų didingų akimirkų, kai šiuolaikinis menas vadavosi iš daugelio apribojimų ir prietarų."

Užsimezgusi draugystė jau nenutrūko. Vaisingiausi juodviejų bendradarbiavimo rezultatai — darbai teatro dailėje. Kai dėl ideologinių skirtumų, tai, nepajėgę atversti vienas kito į savo „tikėjimą", juodu daugiau nė nemėgino.

Itin prie širdies Rerichui buvo Diagilevo idėja propaguoti rusų meną užsienyje. Dar „Meno pasaulio" oficialiai neapiforminus, Diagilevas rašė Aleksandrui Benua: „Aš noriu išpuoselėti, išgryninti rusų tapybą ir, svarbiausia, pateikti Vakarams, išaukštinti Vakaruose."

Pabrėždamas šią Diagilevo „misiją", Nikolajus Rerichas nurodo: „Jam visuomet rūpėjo išgarsinti rusų meną. Šiandien rusų menas žinomas visam pasauliui, ir tai didelis Diagilevo nuopelnas. Kiekvienam debiutui svetur jis mokėdavo parinkti vertingiausius dalykus, meno labui pakildavo virš visų asmeniškumų."

Minint „Meno pasaulio" sąjūdyje dalyvavusius dailininkus, V. Serovui kartais paliekamos išlygos. Tuo tarpu kaip tik Serovas daugiausia prisidėjo prie šios grupės brendimo. Grabaris visai pagrįstai teigė, kad Serovas „...be jokios abejonės stambiausia figūra „Meno pasaulio" sambūryje. Tiesa, ne iš tų, kurie formavo specifinį žurnalo ir viso ratelio veidą, tačiau jį visi taip vertino, sakytum, tylomis pripažintų didžiausia kūrybine pajėga ir patikimiausiu žurnalo ramsčiu."

Kas traukė Serovą į jaunųjų novatorių būrelį? Nuoširdus „Meno pasaulio" narių pasiaukojimas menui? Šaltakraujiškas dogmų trypimas? Nepramintų kelių ieškojimas tapyboje? Tur būt, visi šie veiksniai, išskyrus bet kokią programą, kuri diktuo-

tų sąlygas jo kūrybai. Serovas tebebuvo kaip buvęs „nepažabotas dailininkas". Nepriklausomą jo nuomonę ir veiksmus akivaizdžiai paliudija dailininko poelgis, kilus konfliktui dėl baleto „Šecherazada" dekoracijų autorystės. Būdamas arbitras šitame Baksto ir Benua ginče, Serovas stojo pirmojo pusėn ir, nepaisydamas ilgametės draugystės su Benua, nutraukė su juo santykius.

Atsiminimuose apie Serovą Rerichas rašė: „Serovas paliko šviežią ir reikalingą pėdsaką ne tik mene, bet ir visų jį pažinojusių žmonių širdyse. Būtent reikalingą, štai kodėl tiek kūryba, tiek jo paties gyvenimas buvo tokie įtikinantys. Juk Serovas sakydavo: „Kad ir kuo dėtųsi žmogus, bent kartą gyvenime jis turės parodyti savo tikrą pasą." Serovo tikrą pasą žinojo visi draugai, jo nuoširdumas ir garbingumas priežodžiu virto."

1899 metais, mirus P. M. Tretjakovui, vadovauti Tretjakovo galerijai stojo taryba, kurią sudarė A. Botkina (Tretjakovo duktė), I. Ostrouchovas, V. Serovas ir Maskvos miesto dūmos narys I. Cvetkovas.

Serovas reikalaudavo įsigyti svarbiausius „Meno pasaulio" narių, taip pat ir Rericho darbus. Laiškuose Ostrouchovui skaitome: „Gali išsprūsti įdomi Rericho drobė, ką darysime?.." Arba: „Nieko sau mūsų Taryba: puikiausias Rericho paveikslas pražiopsotas..."

Paprastai Serovui prieštaraudavo I. Cvetkovas, visas naująsias meno kryptis priskyręs prie „dekadentinių". Serovą rėmęs I. Ostrouchovas ieškodavo sąjungininkų tarp liberaliųjų Maskvos miesto dūmos narių. Profesoriui S. Muromcevui jis taip apibūdino Rerichą:

„Rerichas talentingas dailininkas, žymus, dar velioniui Pavlui Michailovičiui tebesant gyvam, Rerichui buvo suteikta garbinga vieta mūsų galerijoje. Nuo to laiko jis be paliovos dirba, ieško ir tobulėja. Praėjusiais metais eksponuotą jo paveikslą įsigijo Aleksandro III muziejus („Grėsmingieji" — *Aut. past.*), o šiemet — mes. Paveikslas originalus ir naujas ir, mūsų manymu, būtinas turėti."

Laiške minimas paveikslas „Stato miestą" (1902). Rerichas į „Meno pasaulio" sambūrį taip ir neįstojo, bet kai Diagilevas, palaikomas Serovo, S. Botkino (P. Tretjakovo žento) ir Nesterovo, pasiūlė jam dalyvauti parodose, sutiko. Tokiu būdu „Stato miestą" ir kiti kūriniai pateko į 1902 metų rudens parodą Mask-

voje ir paskutinę, penktąją, „Meno pasaulio" parodą 1903 metų pavasarį Peterburge.

Prieš pat vernisažą Nikolajus Rerichas sumanė vienur kitur paveikslą taisyti. Diagilevas sužinojęs atlėkė nakčia ir užklupo dailininką studijoje prie molberto.

— Nelieskit daugiau paveikslo! Kokia išraiška! Šalin akademiškas formas! — sušuko, laikydamas Rerichą už rankos.

Diagilevą sužavėjo drąsūs, stambūs, „vrubeliški" potėpiai, trykštantis temperamentas, plati „eskiziška" tapymo maniera. Iš arti paveiksle negalėjai įžiūrėti vaizdo, bet užteko atsitraukti keletą žingsnių, ir viskas atgydavo.

Nikolajus Rerichas labai subtiliai išsprendė istorinę siužeto problemą, surasdamas monumentalią išraišką tai kūrybinei dvasiai, kuri ragino žmones į didį darbą bendruomenės labui.

Žiūrovai, be mažų išimčių, „Stato miestą" sutiko nepalankiai. Sostinės spauda triukšmavo, vadindama kone profanacija Tretjakovo galerijos vadovybės ketinimą įsigyti paveikslą. Neišlaikė ir Stasovas. Straipsnyje „Dvi dekadentų parodos", paskelbtame „Šiuolaikinio meno" ir penktosios „Meno pasaulio" parodų proga, pirmą kartą viešai užpuolė Rerichą, lygindamas jį su „glaudžiu veršiu", kuris, anot patarlės, „dvi karves žinda".

Atsitiko tai, ką Rerichas seniai numatė. Tačiau štai būdingas juodviejų santykių bruožas — nė metams nepraėjus, viename laiške Rerichui Stasovas pareiškia: „Tamstos neišplūdau ir nesirengiu — nėra už ką! O kas jums prišnekėjo nesąmonių ir apšmeižė, tam...", toliau seka vienas stipriausių Stasovo posakių.

Rericho debiutas „Meno pasaulio" parodose sutapo su pačios grupuotės likvidavimu. Į 1903 metų parodą Peterburge suvažiavo nemažas būrys maskviškių. Gudri Diagilevo taktika su Maskvos dailininkais padėjo jam kovoti su peredvižnikais. Tačiau netrukus maskviečiai ėmė murmėti. Diagilevo sąjungininkai Maskvoje pavadino jį „diktatoriumi", kuris į Maskvą užsuka tarytum į savo tėvoniją ir, rinkdamas parodoms paveikslus, visai nesiskaito su dailininkų interesais.

Beje, tai greičiau tebuvo dingstis nesusipratimams. Tikroji priežastis glūdėjo kitur — pernelyg skirtingų pasaulėžiūrų laikėsi Maskvos ir Peterburgo dailininkai. Nors maskviškiai sudarė didelę grupę, valdžią savo rankose tebekoncentravo peterburgiškiai, „Meno pasaulio" judėjimui teikę maskviečiams svetimą „aristokratiškumo" atspalvį.

Nuo 1902 metų Maskvoje paspartintais tempais imta ruoštis naujo rusų dailininkų susivienijimo steigimui. Tarp iniciatorių — M. Nesterovas, M. Vrubelis, S Korovinas, A. Archipovas, A. Rylovas ir kiti. Negalima tvirtinti, kad jie buvo nusiteikę priešiškai „Meno pasaulio" atžvilgiu. Anaiptol, buvo net ketinama tartis su šia grupe, rengti parodas skirtingu laiku, tuo būdu sudarant dailininkams galimybę eksponuoti savo darbus abiejuose susivienijimuose. Bet vis viena atrodė, kad priklausomybėn patekę maskviečiai trūks pliš stengsis išsikovoti savarankiškumą.

Konsolidacija maskviečiams įkvėpė daugiau drąsos, ir, atidarant penktąją „Meno pasaulio" parodą, Diagilevas pateko į kryžminę ugnį. Iš vienos pusės atakavo tarpusavio nesutarimų sukiršinti „Meno pasaulio" organizatoriai, iš kitos — maskviečiai, nepatenkinti peterburgiškių persvara, kuri išryškėdavo, sprendžiant įvairius susivienijimo klausimus.

Nuo pat pirmųjų žingsnių „Meno pasaulio" sąjūdyje pynėsi dvi tendencijos. Pirmoji pasireiškė Benua pastangomis estetinių idėjų vienybės pagrindu sukurti tvirtą platformą, kuri suteiktų grupei „savitą veidą" ir ypatingą vietą tarp kitų kūrybinių krypčių. Antroji — intensyviu gabesniųjų dailininkų verbavimu. Šio darbo ėmėsi Diagilevas, ne ką tepaisęs, kad ne vienas, prisidėjęs prie grupės, gali nepaklusti programiniams „Meno pasaulio" teiginiams.

Savaime aišku, kad šiedvi iš pirmo žvilgsnio viena kitai prieštaraujančios tendencijos nebuvo Benua ir Diagilevo nesutarimų priežastis, nes pirmasis rėmė „praktinę būtinybę" organizuoti platų frontą kovai su peredvižnikais, o antrojo estetines pažiūras mielai toleravo Benua. Vis dėlto dažnai, sprendžiant sunkiausius klausimus, Diagilevo ir Benua nuomonės nesutapdavo. Pavyzdžiui, kai ties „Meno pasauliu" pakibo grėsmė, Aleksandras Benua Grabariui rašė: „...aš vis dar puoselėjau viltį išsaugoti nors menką būrelį. Bet, matyt, tuščiai... Juk iki šiol nebuvo jokios „sąjungos"! Aš jau nekalbu apie Maskvos ir Peterburgo sąjungą, kuri ne mūsų jėgoms, nes tektų susidurti su stichiškais jausmais, bet norėčiau sąjungos bent Peterburge. Tik ir tos nėra. Tai silpniausia, taisytina vieta."

Diagilevas ieškojo išeities visai kitur. Jis kreipėsi į Čechovą, prašydamas dalyvauti redakcijoje: „...būsimojo žurnalo ir apskritai šio reikalo likimas priklauso nuo Tamstos sutikimo. Tai ne

tuščia frazė: atnaujinti „Meno pasaulį" galima, tik pasitelkus naujų jėgų. Mums būtina artimo, mūsų vertinamo, tačiau į mūsų būrelio nesutarimus neįsivėlusio žmogaus parama..."

Čechovas atsisakė, motyvuodamas liga ir nenoru bendradarbiauti su D. Merežkovskiu. Bet apskritai ši konsolidacinė Diagilevo misija davė „Meno pasauliui" nemaža pergalių. Atnešdavo naudos ir Benua pastangos platinti bei pripažinti naujas estetines pažiūras. Vis dėlto „Meno pasaulio" nariams trūko jėgos, kuri iš pradžių iškėlė peredvižnikus, trūko progresyvios visuomeninės idėjos. Kaip tik dėl šio trūkumo vidiniai nesutarimai ir krikdė organizacijos vienybę.

Beprasmiški mėginimai estetinės programos pagrindu suburti skirtingų įsitikinimų žmones, atvira žurnalo redakcijos literatūrinės grupės ir dailininkų konfrontacija, maskviečių nepasitenkinimas Peterburgo kolegomis galų gale pasiekė tokį laipsnį, jog Diagilevas, kalbėdamas per penktosios „Meno pasaulio" parodos atidarymą, pasiūlė susirinkusiems diskutuoti dėl tolimesnio darbo ir parodų rengimo būdų.

Maskviečiai tuojau atsakė kritika, pageidaudami išplėsti žiuri kolektyvą. Netikėtai prie jų prisijungė Brazas, Bilibinas ir kiti peterburgiškiai. Paskutinį lemiamą smūgį sudavė Aleksandras Benua. Tokia opozicija parodė visišką nepasitikėjimą Diagilevu, kuriam organizacijoje neabejotinai priklausė pagrindinė rolė. Tad niekas nenustebo, kai po audringų debatų pakilo Filosofovas ir, visiems girdint, pasakė:

— Ačiū dievui. Baigta, vadinas.

Iš tikrųjų, nuo 1903 metų „Meno pasaulio" parodos neberengiamos, o sekančiais, 1904 metais, teko uždaryti ir žurnalą.

Dauguma „Meno pasaulio" narių prisijungė prie maskviečių įkurtos „Rusų dailininkų sąjungos". Peterburge veikė „Šiuolaikinis menas". Rerichas dalyvavo abiejų susivienijimų parodose, ir jo kūriniai estetiniu požiūriu ne ką tesiskyrė nuo bendro „Meno pasaulio" stiliaus.

Vertinant „Meno pasaulio" grupės dailininkus, kritikui S. Makovskiui teko į menotyrą įvesti specialų „retprospektyvizmo" terminą, kadangi istorija tiesiogine šio žodžio prasme jų beveik nedomino. Pavyzdžiui, garsieji Benua „Versaliai" visai neatspindi Prancūzijos istorijos, o nepakartojamos jo iliustracijos „Variniam raiteliui" mažiausiai turi pretenzijų atskleisti Petro I epochos reikšmę Rusijai. Filosofovas teisingai pastebėjo:

„Istoriją tu visada vertinai fiziologiniu požiūriu. Tu mėgsti buitį, intymumą, istorijos estetiką, bet ne josios architektūrą, ryšį su praeitimi bei dabartimi."

Rerichas buvo mokslininkas, jam rūpėjo pažinti istorinį žmonijos likimą, o ne ribotą praeities estetinių vaizdinių ir skonių sferą. Dėl to Rericho kūrybos niekada nestimuliavo grynai estetiniai ieškojimai. Tatai ir santykiams su kai kuriais „Meno pasaulio" nariais teikdavo distanciją ir abipusį šaltumą.

Gaires sau, kaip dailininkui, Rerichas iš anksto nužymėjo, kaip mokslininkas, todėl jo tapyba tokia monolitiška ir įtikinanti.

V. „MITU APSIGAUBUS, IŠMINTIS MUS VILIOJA..."

1903 ir 1904 metais Nikolajus ir Jelena Rerichai aplankė daugiau kaip keturiasdešimt Rusijos miestų. Tarp jų — Jaroslavlį, Kostromą, Kazanę, Nižnij Novgorodą, Vladimirą, Suzdalę, Jurjevą-Polskij, Rostovą, Smolenską, Vilnių, Izborską, Pskovą. Dar vėliau dailininkas dažnai buvodavo Smolensko srityje, Valdajuje, Novgorodo apylinkėse, Pabaltijyje, Karelijoje ir Suomijoje. Padavimai, papročiai, amatai, senoviniai drabužiai, liaudies muzika, architektūra neišsenkančia versme gaivino jo kūrybą. Mėlynuojančios upės, smaragdo žalumo miškai, šalti ežerai, žiedmargiai pievų kilimai, kalvotos tolumos, švelnios aušros ir skaudžiai raudoni saulėlydžiai įsiminė visam gyvenimui. Amžinai jauna ir gyvastinga liaudies dvasia atsivėrė Rerichui žmonių išmintyje; iš kartos į kartą lyg testamentas buvo perduodami žodžiai: ruoškis mirti, bet lauką užsėk.

Dailininkas akylai stebėjo rūsčiuosius Novgorodo žvejus. Juose jis įžiūrėjo tikrų Aleksandro Nevskio bei Marfos Posadnicos palikuonių ir pranašavo, jog netrukus Rusija turės atskleisti liaudžiai savo paslėptas brangenybes. Atvirai prisipažindavo, kad „...sunku suprasti, iš kurio galo ir kaip su šita liaudimi pradėti...", tačiau tvirtai tikėjo: „...paskui ateis kiti. Naujus kelius atras. Artimesnius. Bet niekas nepasakys, jog mes ieškojome tuščiai. Darbuotis verta."

1903—1904 metų kelionėse buvo sukurta didelė architektūrinių etiudų serija, S. Ernsto pavadinta „Mūsų buvusios šlovės panteonu". Seriją sudarė maždaug devyniasdešimt kūrinių, tarp jų „Rostovas Didysis", „Pečeros vienuolynas", „Smolensko bokštai", „Miesto siena Izborske", „Prisikėlimo vienuolynas Ugliče", „Senasis Pskovas", „Nižnij Novgorodas. Kremliaus bokštai". Pagal dailininko sumanymą visi tie kūriniai turėjo užfiksuoti didžiulę akmeninę šalies istoriją, įamžinančią liaudies — statytojos dvasios didybę ir charakterį. Rerichas puikiai susidorojo su šiuo

uždaviniu. Kaip dailininkas, jis vaizdžiai perteikė pastatų konstrukcijas, praėjusių epochų stiliaus ypatumus, o kaip sumanus archeologas, grąžino jiems nepakartojamą pirmykštį grožį.

1904 metų žiemą minėtieji darbai eksponuojami specialioje parodoje „Senovės meno paminklai", turėjusioje didelį pasisekimą. Vyriausybė nutarė įsigyti visą seriją Rusų muziejui, bet prasidėjo rusų-japonų karas, ir ketinimai liko ketinimais.

Architektūrinius etiudus ištiko skaudus likimas. 1906 m. apsukrus komersantas Grinvaldas sumanė parodoje — pirmą kartą Amerikoje — atidaryti didelį rusų meno skyrių. Buvo surinkta aštuoni šimtai žinomų dailininkų paveikslų, tarp jų septyniasdešimt penki Rericho darbai, daugiausia architektūriniai etiudai. Grinvaldas laiku nesumokėjo kažkokio muito, ir visi rusų skyriaus paveikslai buvo konfiskuoti ir parduoti iš varžytinių. Sužinoję apie tai, rusų dailininkai pakėlė triukšmą. Rašė įvairiausioms instancijoms, kreipėsi į Rusijos pasiuntinį Vašingtone ir net į „jo didenybę". Iš pradžių pavyko gauti „didenybės" rezoliuciją — „dailininkams reikėtų padėti". Bet ministerija pareiškė nesuprantanti — kaip konkrečiai padėti? Teko atsiklausti. Nikolajui II pasirodė, kad jį be reikalo vargina tokiais klausimais, ir trumpai drūtai brūkštelėjo: „Atmesti prašymą".

Kol vyko tie susirašinėjimai, atlėkė žinia, kad Amerikos muitinė, nė kiek nesidrovėdama, visą Rusų dailės skyrių paleido iš varžytinių. Aštuoni šimtai paveikslų pasklido po Jungtines Valstijas ir Pietų Ameriką. Gerokai vėliau Rerichas sužinojo, kad trisdešimt penki jo darbai atsidūrė Oklendo dailės muziejuje Kalifornijoje. 1963 metais jie buvo perduoti N. Rericho muziejui Niujorke. Šie etiudai dabar neįkainojamos vertės, kadangi didžiuma dailininko užfiksuotų architektūrinių ansamblių per karą buvo sulyginta su žeme.

1903 metais abudu Rerichai pirmą kartą aplankė kunigaikštienės Marijos Teniševos dvarą Talaškiną, ant kalnelio po šimtamečiais ąžuolais, klevais ir baltaliemeniais beržais, maždaug už penkiolikos kilometrų nuo Smolensko. Talaškinas traukė ne vieną rusų dailininką. Kunigaikštienė tikrai mylėjo meną. Ji buvo mokiusis pas Repiną, Štiglico taikomosios dailės mokykloje Peterburge, Italijoje ir Paryžiuje. Tai buvo aukštos kultūros ir plataus akiračio asmenybė. Susirūpinusi ji klausinėdavo: „Kodėl senoji mūsų Rusia mums, rusams, pasidarė tolima? Kodėl ma-

dą diktuoja ne menininkai, o valdininkai ir pirkliai, neturintys nė menkiausio supratimo, kas yra nacionalinė dvasia?"

Paskutinio XIX a. dešimtmečio pabaigoje Teniševa įkūrė Smolensko paišybos mokyklą ir atidarė dailės dirbtuves Talaškine. Viename laiške V. Vasnecovui rašė: „Talaškino dirbtuvės bus rusų meno išmėginimas. Jei mūsų menas pasiektų tobulybę, pasidarytų pasaulinis."

Teniševa gerai pažinojo Vrubelį, Nesterovą, Repiną, Serovą, Levitaną, Aleksandrą Benua, Maliutiną, K. Koroviną, Goloviną, Bilibiną, Jakunčikovą, Polenovą ir dažnai prašydavo jų patarimų. Talaškine jaunimas mokėsi piešimo, lipdybos, kompozicijos, meninio siuvinėjimo, mezgimo, medžio drožybos ir kitų dailiųjų amatų. Maskvoje buvo atidaryta speciali parduotuvė „Rodnik", ir Talaškino mokinių dirbiniai netrukus pasidarė populiarūs.

„Akylai stebiu Talaškiną. Matyt, dvasinis poreikis ir tvirtas pagrindas po kojomis paskatino Talaškino mokyklos ir muziejaus atsiradimą",— rašė Rerichas.

Įvairialypė Talaškino mokyklų bei dirbtuvių programa rodo, jog Teniševa ir jos pagalbininkai į savo sumanymą žiūrėjo kaip į priemonę visuomenės kultūrai kelti. Rerichas rašė: „Prie švento žaizdro, atstu nuo miesto bacilų, liaudis vėl kuria apgalvotus daiktus be vergiško pataikavimo, be fabriko žymių, su meile ir atsidėjimu. Vėl prisimenami senolių priesakai ir senovinio darbo grožis bei patvarumas. Jaunimui gema nauji poreikiai, auklėjami tauraus pavyzdžio. Nėra kada lakstyti į smuklę vyno; ir be jo šventė, kai aplinkui tiek tikro žavesio, atitraukiančio nuo pilkos kasdienybės."

Žinoma, tiek Teniševa, tiek Rerichas pervertino Talaškino eksperimento reikšmę, suteikdami jam tokį užmojį, kurio carizmo sąlygomis nebuvo galima pasiekti. Bet Rerichas laiku iškėlė problemą dėl valstybinės estetinio masių auklėjimo svarbos ir taikomosios dailės vaidmens tame auklėjime. „Ar galima toleruoti neskoningą pramonę?" — klausė jis ir atsakė: „Nieku būdu, jei menas privalo giliai įsiskverbti į gyvenimą ir sutaurinti kiekvieną kūrybinį žmogaus judesį." Todėl „taikomosios dailės" terminą, su kuriuo paprastai asocijuojasi antraeiliai meno dalykai, jis laikė nevykusiu. Rericho nuomone, menas vientisas, ir Benvenuto Čelinio padaryta saga estetiškai yra vertingesnė už vidutinišką tapybą ar skulptūrą.

Buržuazinės verslovės liaudies meistrams buvo diktuojamas primityvus vartotojiškas skonis. Dėl to daugelis rusų dailininkų entuziastingai rėmė Mamontovo ir Teniševos pastangas steigti dailės dirbtuves. Atgaivinant rusų taikomosios dailės tradicijas, nemaža triūso įdėjo V. Vasnecovas, J. Polenova, M. Vrubelis, I. Repinas, V. Serovas, K. Korovinas, S. Maliutinas.

Pagal Rericho piešinius Talaškino dirbtuvėse buvo išaustas kilimas, padarytas stalas, fotelis, knygų spinta — baldai kambariui, kurio sienas turėjo papuošti trys dekoratyviniai frizai tema „Šiaurė. Medžioklė". Visas sumanymas pasižymėjo vientisu stiliumi, subtiliu meniniu skoniu ir Šiaurės tautų meno pažinimu. Šiuo meniniu pagrindu ir kurti piešiniai. Daiktai, daryti pagal Rericho eskizus, atrodė kaip unikalios muziejinės retenybės. Juose jaučiama ne tiek dailininko, kiek archeologo ranka.

Ir nėra ko stebėtis. Rerichas nerimavo dėl rusų nacionalinės kultūros ateities, todėl ypač buvo jautrus liaudies kūrybai ir archeologijai skyrė didesnį vaidmenį, negu kad buvo įprasta.

Iš jo paties archeologinių ieškojimų reikšmingas 1902 metų Bežecko pilkapių kasinėjimas Novgorodo apylinkėse.

Kartu su akmeniniais neolito įrankiais iš tų kalvų iškelta aibė gintarinių papuošalų — keturių tūkstančių metų senumo.

Įdomiausia minėtame ir po to sekusiuose kasinėjimuose buvo tai, jog dabartinėje Novgorodo bei Tverės gubernijų teritorijoje buvo aptikti palyginti aukštos neolito kultūros pėdsakai. Neolito periodo žmonių figūrėlės, Rericho rastos prie Piroso ežero, sukėlė tokią sensaciją, jog profesorius N. Veselovskis pasiskubino joms prisegti falsifikatų vardą. Tačiau kai kitais metais pats Veselovskis su grupe studentų atvyko į nebaigtų kasinėjimų vietą, Rericho iškasenų autentiškumas pasitvirtino. 1905 metais archeologų suvažiavime Prancūzijoje Rerichas pademonstravo savo radinius. Specialistai juos lygino su klasikiniais Egipto dirbiniais.

Nemaža akmens amžiaus gyvenviečių Rerichas ištyrė Rusijos šiaurės vakarų dalyje. Tomis archeologinėmis iškasenomis dailininkas pradėjo savo žymiąją kolekciją, ilgainiui pasipildžiusią eksponatais iš Skandinavijos, Prancūzijos, Šveicarijos. Rinkinį sudarė daugiau kaip šimtas tūkstančių akmens amžiaus daiktų.

Savo straipsniuose Rerichas nurodė, kad žmonijos kultūros istorijos dalijimas į akmens, žalvario ir geležies amžius yra są-

lygiškas, ir siūlė nespręsti apie kultūrinį tos ar kitos epochos lygį, remiantis vien medžiaga, iš kurios minėtoje epochoje gaminami įrankiai. Ne mažiau reikšmingais reikia laikyti darbo pobūdį ir buities visybę.

Rerichas domėjosi akmens amžiumi ne šiaip sau. Jam atrodė, jog daugelis visuomenės evoliucijos mįslių gali paaiškėti, studijuojant kaip tik šį periodą. Apybraižoje „Ištakos" jis rašė: „Tyrinėtojai neretai stebėdavosi, kad akmens amžiuje įvairiuose, vienas nuo kito atskirtuose žemynuose pasirodė ta pati technika ir tie patys ornamentavimo būdai. Žinoma, apie senovės aborigenų tarpusavio susisiekimą negali būti nė kalbos... Sugretinus šias analogijas, galima daryti pamokančias išvadas apie žmonijos išraiškos formų tapatumą. Vadinasi, ir keliai, privedę prie šitų formų, turėjo būti tie patys."

Vaisingi buvo Rericho kasinėjimai 1910 metais Novgorode. Pradėjęs kasinėti dar nepaliestas vietas, jis aptiko septynis miesto sluoksnius, kurių seniausias datuotinas IX amžiaus pradžia. Nauji archeologiniai radiniai pasirodė didžiai vertingi Novgorodo krašto istorijai. Rerichas ketino išsaugoti ateičiai visų atkastųjų sluoksnių piūvį. Buvo planuojama sutvirtinti griovį, iki pat pirmutinių sluoksnių nuleisti laiptus ir padaryti padangtę su vandens slenksčiais. Lėšų buvo, bet reikėjo gubernatoriaus leidimo. Su vietiniais kolegomis Rerichas nuvyko pas jį. „Apstulbome, negavę sutikimo,— prisimena dailininkas.— Originalesnės priežasties nė nesugalvosi: dykvietėmis bastosi kiaulės, kurios gali įkristi į tranšėją. Kad bent dėl vaikų būtų miesto tėvas susirūpinęs, o dabar — kiaulės. Taigi kiaulyste ir baigėsi viskas. Ir už paskutinį rublelį teko užversti griovį."

Archeologiniuose tyrinėjimuose Rerichas nuo neolito nuosekliai atėjo prie vėlyvesnių epochų. Neolitą jis laikė priešistorija. Bet kada prasideda Rusijos istorija? Tik ne nuo IX amžiaus, kai, pasak metraščių, buvę pašaukti variagai. Rerichui šita oficiali versija atrodė daugiau, nei abejotina. Juk tas pats metraštis, dar iki Riuriko paminėjimo, teigia, jog slavai „išvijo variagus už jūrų ir nedavė duoklės".

Istoriniai šaltiniai patvirtino, kad jau žiloje senovėje slavų giminės pradėjo kurti savarankišką valstybę. Neaprėpiamuose plotuose nuo Ladogos iki Juodosios jūros ir nuo Nemuno iki Šiaurinės Dvinos nuo neatmenamų laikų gyveno sumanūs ir darbštūs žmonės, tikri savo puikiosios žemės šeimininkai.

Apie galingas slavų tautas byloja I—VIII amžių rašytiniai graikų-romėnų ir bizantiečių šaltiniai. Slavai buvo pasirodę Adrijos pakrantėse, Tiuringijos giriose, musulmoniškųjų ir ikimusulmoniškųjų Rytų miestuose, Užkaukazėje, Mažojoje ir Vidurinėje Azijoje. Ir tatai galima įrodyti. Galingos Kijevo valstybės ir Novgorodo su plačiais jo prekybiniais ryšiais iškilimą tarptautinėje arenoje sąlygojo gilūs istoriniai procesai. Jie pirmiausia ir sudomino Rerichą, kaip istoriką.

„Didžioji Rusijos ir Sibiro lyguma,— rašė dailininkas,— pasibaigus priešistorinei epochai, sudarė tautų kraustymosi areną. Iš Azijos tolių rusų lyguma praėjo galybė genčių ir padermių. Po akmens amžiaus hieroglifų, bendrų visai žmonijai, rusų žemės gelmėse mes aptinkame netikėčiausių vėlyvesnių epochų klodų; sugretinę tuos netikėtumus, aiškiau suvokiame tikrąjį rusų gyvenimo veidą."

„Tautų kraustymasis" senosiomis rusų žemėmis iš tikrųjų vyko daugiausia iš rytų į vakarus. Nuolatinį Rytų spaudimą atlaikė ir Kijevo Rusia. Nuo Sviatoslavo laikų ji savo valdas kaip tik ir išplėtė į rytus.

Kokias išvadas padarė Rerichas, studijuodamas nacionalinės rusų kultūros istoriją? Jis patyrė, kad amžių bėgyje Rytų įtaka Rusijai buvusi veiksmingesnė, negu Vakarų. Vadinasi, reikia tyrinėti Rytų įtaką.

Kaip mokslininką, Rerichą traukė taipogi slavų giminių ir šiaurės tautybių santykių problema. Pirmieji kasinėjimai Rusijos šiaurės vakarų srityse teikė daug medžiagos kaip tik šio klausimo studijoms. Rerichas didžiai vertino Šiaurės tautų išsivystymo lygį ir manė, kad skandinavų kultūra X amžiuje darė įtaką visai Europai. Rusijos valstybės plotais ėjo „Didysis kelias iš Variagų į Graikus". Šiame kelyje kadaise būta skandinavų kolonijų. Slavai galėjo nemaža pasisavinti iš narsiųjų šiauriečių papročių. Bet, palyginus su Rytais, įtaka iš šiaurės įsiveržė daug vėliau ir veikė siauresnes gyvenimo sritis.

Rytai, apie kuriuos Rerichas nuo mažens tiek prisiklausė, vis labiau ir labiau jį vilioja. Netgi totorių užkariavimuose, kuriuos pats vadindavo „neapykantos kupina epocha", jis randa pamokančių momentų. „Kartais užmirštama,— rašo jis,— kad slėpiningas Azijos lopšys išaugino šiuos nuostabius žmones ir apkrovė Kinijos, Indostano, Tibeto lobiais. Totorių kardų švytavime Rusia vėl klausėsi pasakos apie stebuklus, kuriuos kažkada ži-

nojo gudrieji arabai, dalyvavę Didžiajame kelyje į Graikus... Nejučia totoriai perėmė seniausias Azijos kultūras ir taip pat nesąmoningai, kupini paniekos nugalėtiesiems, išnešiojo jas po rusų lygumą."

Tokios Rericho pažiūros į Rusijos istoriją sąlygojo tolimesnius mokslinius jo ieškojimus, ryškiai atsispindėjo kūryboje ir turėjo lemiamą poveikį gyvenimui. Jis ryžtingai stodavo prieš, kai būdavo teigiama, kad progresas Rusijoje prasidėjęs Petro I laikais ir kad būtent jo veikla nukreipusi Rusiją prie tikrųjų kultūros ir civilizacijos vertybių. Atmesdamas tokį požiūrį, jis aiškindavo, kad Rusijos istorija iki Petro laikų suprantama neteisingai, nes daugeliu atvejų ji nė kiek nenusileido Europos istorijai.

Tos idėjos atsispindėjo ir dailininko tapyboje. Rericho paveiksluose nušvinta senasis slavų žemės veidas. Čia slavai visai ne primityvūs laukiniai. Apie jų įvairialypį darbą, išsivysčiusią visuomeninę santvarką, įdomius gyvenimo papročius pasakoja drobės „Slavai prie Dnepro" (1905), „Sumano drabužius" (1908), „Renka duoklę" (1908) ir kitos.

Rericho paveikslai rodo gilų istorijos pažinimą ir yra prisodrinti filosofinio turinio. Vaizduodamas senąją gadynę, jis tartum kelia klausimą, ar praeituose etapuose neprarasta ko nors be galo svarbaus, ar nepaniekinta toji „senovė", kuri niekada nesensta? Dailininko nuomone, senovės žmogui būdingas savigarbos jausmas, visuomenei — geranoriški tarpusavio santykiai, gyvenimo sanklodos savitumas ir nepaliaujamas veržimasis į grožį, į tobulybę. Ir jeigu nūdienos visuomenėje moraliniai principai pakirsti, jei silpsta domėjimasis menu, jeigu žmogaus gyvenime nyksta grožis, tai apie kokį progresą ir gerovę gali būti kalbama?

1904 metais „Manes" bendrovė pakvietė Rerichą surengti savo parodą Prahoje. Jaunam dailininkui tai didi garbė. Paroda pradėjo veikti 1905 metų pavasarį. Autorius dėl tarnybinių priežasčių vernisaže nedalyvavo. Prahos spauda pagal nuopelnus įvertino Rericho „praeities sapnus". Bet dailininko mintys, kaip jis pats prisipažino, krypo ne į praeitį, o į ateitį.

Apie ką Rerichas svajojo, kokios ateities norėjo sau ir savo šaliai?

Tolimas revoliuciniam judėjimui, Nikolajus Rerichas savaip sutiko 1905 metų įvykius. Atrodė, neturėtų kilti abejonių, kad

tiktai radikaliausiomis priemonėmis galima pagerinti vargingą liaudies būklę. Rerichas tą, žinoma, suprato, tačiau neatsisakė savo pažiūrų. Bet kokiomis aplinkybėmis esmine jėga, įstengiančia perauklėti žmogų ir iš pagrindų pakeisti visuomenės gyvenimą, jam išlikdavo menas ir grožio idealas. 1905 metų įvykiai tiktai sustiprino meninę ir šviečiamąją Rericho veiklą.

1906 metų pavasarį, nepaisant M. Botkino ir I. Tolstojaus priešinimosi, Rerichas paskiriamas Dailės skatinimo draugijos mokyklos direktoriumi ir išvažiuoja į užsienį semtis meninio švietimo patirties. Pabuvojęs Vokietijoje, Prancūzijoje, Švedijoje ir Italijoje, dailininkas rudenį grįžta į Peterburgą ir energingai imasi reorganizuoti mokymą šioje mokykloje. Tendencingai parenkamų dėstytojų konservatizmas sudarė mokyklai nepavydėtiną reputaciją. Pasikeitus vadovybei, Aleksandras Benua net šitaip replikavo: „Iš p. Sabanejevo Rerichas paveldėjo tokį palikimą, kurį priimdamas kitas dar pagalvotų, juoba kad šį palikimą globojo asmenys gana įtakingi ir vieno galo su p. Sabanejevu."

J. Sabanejevas direktoriavo mokykloje nuo 1883 metų. Jį rėmė Michailas Botkinas ir grafas I. Tolstojus — caro rūmų hofmeisteris, Dailės akademijos viceprezidentas, Vitės kabineto švietimo ministras ir didžiojo kunigaikščio Vladimiro „dešinioji ranka".

Turint tokius priešus, būtinai reikėjo paramos ir, savaime suprantama, iš „aukščiausių sferų". Rericho pusę palaikė princesė Jevgenija Oldenburgskaja. Ji globojo šv. Eugenijos (gailestingųjų seserų) draugiją, kelias kitas institucijas ir buvo Dailės skatinimo draugijos pirmininkė.

Rerichui vadovaujant, per keletą metų mokykla pasikeitė neatpažįstamai. Aleksandras Benua, vadindamas tą permainą stebuklu, rašė: „Vieno žmogaus energija padarė stebuklą. Tas žmogus, dailininkas Rerichas, kas kartą vertas vis didesnės pagarbos už nuoseklumą, su kuriuo gina gyvąjį meną nuo sustabarėjimo ir biurokratizmo. Savo kilniojo darbo dėlei Rerichas pasiryžęs netgi tokiam žygdarbiui, kaip bendravimas su nuobodžiausiais žmonėmis. Tačiau čia jis labai subtiliai siekia savo tikslo, prieidamas prie jų taktiškai, iš karto neužsipuldamas, užtat laimėdamas didžių ir užtikrintų rezultatų."

Iš tikrųjų caro šeimos atstovai ir jų statytiniai, su kuriais dažnai reikėdavo Rerichui susidurti, reikalavo „ypatingo pri-

ėjimo". Yra žinių, jog, tapydamas Nikolajaus II portretą, Serovas turėjęs parodyti paveikslą carienei, kuri padariusi pastabų dėl piešinio ir kompozicijos. Apstulbintas dailininkas neišlaikė, ištiesė paletę ir pasiūlė jai pačiai užbaigti.

Vienoje parodoje carienė „pradžiugino" ir Rerichą. Reikliu žvilgsniu permetusi paveikslą „Poloviečių stovykla", ji griežtai paklausė, kaip galėjo į dangų pakliūti purvas. Carienę lydėjęs valdovas su jo prakilnybei būdingu nepasitikėjimu nedrąsiai įsiterpė, jog čia, ko gero, ne purvas, o laužo dūmai.

Kartą Mokslų akademijos prezidentas didysis kunigaikštis Konstantinas išplūdo nekaltą Brazo etiudą, o paskui prikibo prie Rericho: „Kodėl žibintas kreivas?" Dailininkas parinko didenybei suprantamiausią atsakymą: „Tikriausiai sulūžo", ir taip įsigijo dar vieną priešą.

Nėra ko stebėtis, kad, esant tokiems „aukštiems" meno globėjams, ir valdininkų požiūris į meną pasireikšdavo keistoka forma. Pavyzdžiui, prieš atidarant vieną metinę parodą Dailės skatinimo draugijos mokykloje, atvažiavo miesto viršininko padėjėjas generolas Vendorfas ir prikibo prie modelių klasės eksponatų. Atseit, į parodą galinčios ateiti žymios personos su savo dukterimis, o čia pristatyta skulptūrų ir prikabinėta paveikslų, piktinančių padorią draugiją.

Buvo iškviestas Rerichas. Generolas kategoriškai pareikalavo išimti modelių klasės darbus, Rerichas kategoriškai atsisakė. Pagaliau generolui šovė į galvą „geniali" kompromisinė idėja: uždangstyti „nepadorias vietas". „Nedrįsčiau tvirtinti, kur prasideda nepadorios, o kur padorios vietos,— tarė Rerichas,— todėl sukviesiu dėstytojus: būk tamsta malonus ir prie visų parodyk, ką uždangstyti."

Kai įtūžęs viršininkas išvyko, Rerichas sušaukė dėstytojus ir mokinius ir papasakojo apie originalų generolo sprendimą. Reikėjo vykdyti, bet kadangi tikslių instrukcijų nebuvo gauta, Rerichas suteikė laisvę vykdytojų iniciatyvai.

Netruko nė valandos, ir vyresniųjų klasių mokiniai šypsodamiesi raportavo Rerichui, jog viskas padaryta. Nuėjęs Rerichas pateko į nepaprastą šurmulį. Pasirodo, iš spalvoto rūkomo popieriaus auklėtiniai padarė sijonėlius ir kelnes. Vakarop į parodą suplaukė minios. Lankytojai triukšmavo, juokėsi, traukė pečiais, spaudoje pasirodė piktos recenzijos.

Kitą dieną atvažiavo antrasis miesto viršininko padėjėjas Lisogorskis. „Profesoriau, juk tai skandalas",— tarė sutrikęs. „Ir dar koks,— atsakė Rerichas.— Žodžių nerandu, apgailestaudamas dėl tokio skandalingo generolo Vendorfo įsakymo." — „Bet taip negali būti. Reikia ieškoti išeities."— „Deja, išeitis priklauso nuo miesto viršininkų." Po ilgų debatų Lisogorskis paprašė nukabinti bent vieną etiudą, kad nenukentėtų vyriausybės autoritetas.

Dailės skatinimo draugijos mokyklos reorganizaciją Rerichas pradėjo nuo dėstytojų. Į mokyklą buvo pakviesti B. Mate, J. Cionglinskis, I. Andreletis, G. Malyševas, I. Bilibinas, K. Vroblevskis, V. Šuko, A. Šusevas, D. Tiulinas ir kiti.

Pradėta reguliariai į posėdžius šaukti pedagogų tarybą, kuri, Sabanejevui direktoriaujant, susirinkdavo porą kartų per metus prieš egzaminus. Taryba dirbo sutartinai ir dalykiškai, kolegiškai svarstė visas svarbiausias problemas. A. Rylovas prisimena: „Posėdžiai neįkyrėdavo, be reikalo nediskutavome. Sumanęs reformą, Rerichas pirma pasiūlydavo idėją artimiausių draugų būreliui (Bobrovskiui, Chimonai, man), paskui „rūkomajame" atsiklausdavo likusiųjų nuomonės ir tada jau siūlydavo dėstytojų susirinkime. Apie tą klausimą jau būdavo tiek galvota, jog susirinkusieji priimdavo jį vienbalsiai."

Atrodytų, Talaškino eksperimentas Rerichui pravertė. Dailės skatinimo draugijos mokykloje atsirado galimybė realizuoti grynojo ir taikomojo meno sintezės idėją. Atskiros klasės mokykloje ruošdavo dailės pramonės specialistus. Rerichas žymiai išplėtė jų programą. Keramikos, porceliano ir fajanso tapybos klasės persitvarkė į dirbtuves. Buvo atidarytos grafikos, medalionių, animalistinio meno klasės. Rerichas nevaržė dėstytojų kūrybinės iniciatyvos ir mokinių fantazijos. Programa buvo praturtinta muzikos ir chorinio dainavimo pamokomis. Ekskursijos į Novgorodą, Pskovą ir į sostinės muziejus plėtė jaunųjų kūrėjų akiratį.

Tik per Rericho kantrybę, nuoseklumą, organizatorinius sugebėjimus ir taktą Dailės skatinimo draugijos mokykla tapo viena stambiausių ir demokratiškiausių mokymo įstaigų šalyje. Jos durys pasidarė atviros visiems. Stodavo darbininkai, amatininkai, studentai, jūrininkai, kareiviai, valstiečių vaikai.

Ypatingą dėmesį Rerichas skyrė priemiestinių skyrių, dirbtuvių ir sekmadieninių klasių plėtimui. Čia didžiausią moksleі-

vių kontingentą sudarė dirbantieji. Šie skyriai turėjo tikslą ruošti kadrus dailės pramonei ir įmonėms, kurioms reikėdavo techninio piešimo specialistų. Į privalomą specialybės kursą įvestos bendrojo estetinio lavinimo pamokos kėlė kultūrinį moksleivių lygį

Rerichas ne tik direktoriavo, bet ir dėstė — vadovavo kompozicijos klasei. Jo metodas atrodė neįprastas: glaustai paaiškinęs duotą temą, keliais žodžiais nusakydavo, kokį kompozicinį sprendimą šiuo atveju pasirinktų pats. Tačiau pabrėždavo, kad jo nuomonė neprivaloma, geriau tegu kiekvienas ieško savo sprendimo.

Po savaitės visi eskizai būdavo iškabinami studijoje. Eidamas su mokiniais nuo eskizo prie eskizo, dėstytojas kiekvieną kruopščiai analizuodavo ir drauge aptardavo. Pasak mokinių, Rerichas pernelyg griežtai nieko nesmerkdavo ir net bejėgiškiausiuose darbuose stengdavosi rasti ką nors girtina.

Vadovaudamas vienai didžiausių Rusijos meno mokyklų, jis brandino planą pertvarkyti liaudies gyvenimą, priartinti liaudį prie tikro, didžiojo meno. Rerichas rašė:

„Šiuolaikiniame meno supratime buvo atiduota duoklė vadinamajai taikomajai krypčiai, kuri estetiškais apyvokos daiktais, netgi smulkmenomis leido gyvastingas meno šaknis į liaudies gyvenimą. Taigi imperatoriškoji Dailės skatinimo draugijos mokykla, pastaruoju metu steigdama dailiųjų amatų dirbtuves, pasirinko teisingą, laiko reikalavimus atitinkantį kelią.

Dabar, rūpinantis tikrai visaliaudiniu meno entuziazmu, darosi aišku, jog rimtas požiūris į visų dailės pramonės šakų plėtojimą galimas, tik įsisąmoninus meno vienybę; įsisąmoninus, kad apyvokos daiktų estetika reikšminga tik tada, kai ji organiškai susijusi su geriausia ir tobuliausia kūryba."

Maždaug tuo metu Rerichas pradeda dirbti ir teatrui. 1905 metais žymus teatralas ir antrepreneris N. Grizenas pasiūlė jam apipavidalinti keletą Peterburgo „Starinnij teatr" spektaklių. Rerichas priėmė pasiūlymą. Teatras ir meilė muzikai suartino dailininką su daugeliu kompozitorių, solistų, muzikantų, aktorių, jų tarpe N. Rimskiu-Korsakovu, A. Liadovu, S. Prokofjevu, I. Stravinskiu, F. Šaliapinu, V. Zavadskiu, K. Stanislavskiu.

Muzikinių interesų bei pažinčių ratas plėtėsi ir per Jeleną. Ji rimtai studijavo muziką, buvo puiki pianistė, bet to, Musorgskio antros eilės dukterėčia. „Šį vardą mes sutikdavome itin daž-

nai, pačiomis netikėčiausiomis aplinkybėmis,— rašė Rerichas.— Atsimenu Dailės skatinimo draugijos mokykloje griaudinčius Musorgskio chorus, diriguojant Stiopai Mitusovui. Arba šit. A. Goleniščevo-Kutuzovo bute atliekamas „Karvedys". O štai Stravinskis tyliai skambina Musorgskio muziką. Štai siaudžia griaudžia „Naktis Raganų Kalne". O šit Šaliapinas Paryžiuje moko sentikę „Chovanščinos" ariją. „Nuodėmė, mirtina nuodėmė!" Vargšė sentikė niekaip negali atkartoti Šaliapino intonacijos, ir pasažas kartojamas begalę kartų. Jau jai ašara ašarą varo, o Šaliapinas graso panosėj pirštu, spiria, ir gana: „Žinokit, kad Musorgskį dainuojate." Į šį sakinį didysis dainininkas sutelkė visa, ką turėjo jausti kiekvienas rusas, tardamas Musorgskio vardą. Musorgskio muzikoje skamba grynai rusiška dvasia. Mane su juo supažindino Stasovas. Tada kai kas iš Musorgskio juokėsi, atseit, verčiau tegu nerašo. Bet Stasovas, galingasis sambūris ir saujelė pirmųjų Beliajevo koncertų lankytojų buvo tikri šio rusų genijaus gerbėjai."

Teatro dailininko laukė didelės perspektyvos, nes XX amžiaus pradžioje rusų teatro dekoracijų menas klestėjo. Ir vėl didžia dalimi „Meno pasaulio" dėka. Iki praėjusio šimtmečio pabaigos scena būdavo apipavidalinama „dežuruojančiomis" dekoracijomis, kurios keliaudavo iš spektaklio į spektaklį, kol susidėvėdavo. Pirmieji šią „tradiciją" sulaužė Mamontovo teatro Abramceve dalyviai. Vėliau privačiuose ir valstybiniuose teatruose pradėjo dirbti K. Korovinas, A. Golovinas, A. Benua, J. Lanserė, V. Serovas, L. Bakstas ir kiti įžymūs tapytojai. Pagal jų eskizus buvo daromos dekoracijos, kostiumai ir visas scenos rekvizitas. Netrukus dekoracijos tapo pilnaverčiu spektaklių komponentu, o dailininkas įžymia figūra teatre. Jo pavardė afišose būdavo spausdinama stambiu šriftu.

Rerichas teatre debiutavo eskizais spektakliui „Devasaris Abuntus" (1906), kuris neišvydo scenos. Šie ir kai kurie kiti eskizai („Dovanos", „Giesmė apie vikingą") vėliau buvo panaudoti paveikslams.

Žiūrovai pirmą kartą Rericho dekoracijas pamatė „Starinnij teatr" spektaklyje „Trys burtininkai" 1907 metais. Netrukus dailininkas gavo pasiūlymą apipavidalinti Vagnerio „Valkiriją", kuri iš karto jį sužavėjo. Rerichą domino muzikinio ir tapybinio vaizdo jungimo problema. Broliui Borisui jis rašė: „Gaila, kad neįsigilinai į „Valkiriją" — tai aukšto meninio lygio opera, spe-

cialiai parašyta scenai. Prisimeni, pavyzdžiui, Valkirijų šuoliavimą — koks monumentalus paveikslas, koks perregimas ir stiprus! Mokykis suvokti muzikos tapybiškumą."

Ilgainiui Rerichas tapo vienu subtiliausių Vagnerio kūrybos interpretatorių. 1921 metais Darmštadte leidžiamo žurnalo „Kunst und Dekoration" puslapiuose pasirodė V. Riterio straipsnis, kuriame Rericho dekoracijos vokiečių kompozitoriaus muzikinėms dramoms vertinamos kaip geriausios pasaulyje.

Sensacingo, pelnyto pasisekimo Rerichas susilaukė 1909 metais, kai Paryžiuje, „Šatle" teatre buvo pradėtas pirmasis „rusų sezonas". Reikliai Paryžiaus publikai Diagilevas pateikė geriausius rusų meno pavyzdžius. Skambėjo Musorgskio, Glinkos, Rimskio-Korsakovo, Borodino, Čaikovskio muzika, dainavo Šaliapinas, Smirnovas, šoko Pavlova, Karsavina, Fokinas, Nižinskis. Dekoracijas ir kostiumus gastrolėms kūrė Bakstas, A. Benua, K. Korovinas, Rerichas.

„Tai bent spalvos! Tai bent dekoracijos! Aš ką tik iš Rusijos — tenai visur tas pats!" — negalėjo atsigėrėti dailininkas Morisas Deni po spektaklio. Jį vieningai palaikė ir kitos Paryžiaus garsenybės. Žakas Blanšas buvo sužavėtas: „Galėčiau kas vakarą eiti į „Šatle" paganyti akių po tokias spalvas."

Rerichas apipavidalino „Poloviečių šokių" iš Borodino operos „Kunigaikštis Igoris" bei Rimskio-Korsakovo „Pskovietės" pastatymus. Žakas Blanšas rašė „Figaro": „Rericho asmeniškai nepažįstu... Sprendžiu tiktai iš jo dekoracijų „Šatle", manding, jos puikios. Džiaugiuosi taipogi, kad „Pskovietėje" savo apranga kariai nekopijuoja Benžameno Konstano karių. Ką mačiau „Šatle", man mena muziejų, visur giliausias istorijos pažinimas, nė menkiausio kasdieniškumo ar banalybės šešėlio, to įgrisusio šabloniškumo, prie kurio taip ipratusi mūsiškė publika... „Igorio" dekoracijos nuo pat pradžių džiugina akį. Persų miniatiūros, beprotiškomis spalvomis mirguliuojantys indiški šaliai, Notr-Damo langų vitražai ar po dienos triukšmo pritilusio sodo vakarinė žaluma su žydinčiom gandražolėm,— štai kas atgijo manyje, stebint tą nepakartojamą reginį."

Tėvynainiai džiaugėsi dėl Rericho pasisekimo. V. Serovas rašė: „Sveikinu su Tamstos dekoracijų triumfu Paryžiuje,— man (eskizai) taip pat be galo patiko."

1908—1909 metais buvo sukurti eskizai „Putivlis", „Galickio rūmai", „Jaroslavnos menė". Opera „Kunigaikštis Igoris" su Re-

richo dekoracijomis 1914 metais buvo pastatyta Londone. Šis spektaklis Rerichui atmintinas kaip susitikimas su garsiuoju režisieriumi Saninu ir Šaliapinu. „Šaliapinas sunkaus charakterio,— rašė dailininkas,— niekada nežinodavai, prie ko prikibs. Storžievis buvo, bet mane maloniai sutikdavo. Vertino mano sukurtą skitų-mongolų kostiumą. Ir mokėjo jį apsivilkti."

Dar vienas teatro pastatymas, kuriam Rerichas skyrė nemaža meilės ir laiko, buvo Ostrovskio „Snieguolė", žavėjusi nuo jaunystės. Rerichas labai mėgo Rimskio-Korsakovo muziką, bet ne visus kompozitoriaus sumanymus jam pasisekė įgyvendinti. Pirmą kartą „Snieguolė" su Rericho dekoracijomis pastatyta Paryžiaus „Opera Comique" 1908 metais, antrą — 1912 metais Peterburge ir trečią — 1922 metais Čikagoje.

Paprastai Rerichas pats prižiūrėdavo dekoracijų, kuriamų pagal jo eskizus, gamybą ir pats parinkdavo dailininkus, kaip antai, B. Anisfeldą, S. Sudeikiną, V. Zamirailą, J. Zemlianicyną ir kitus. Bet kartais eskizai pakliūdavo lengvabūdžiams amatininkams. Dailininkui nematant, jo sumanymą iškraipydavo. Taip atsitiko ir su „Snieguolės" dekoracijomis Peterburge Reinekės teatre. Rerichas net gavo paskelbti į laikraštį, su spektakliu nieko bendro neturįs.

1912 metais Stanislavskis ir Nemirovičius-Dančenka pasiūlė Rerichui apipavidalinti Ibseno „Perą Giuntą" Maskvos dailės teatre. Ši pjesė scenoje buvo statoma pirmą kartą ir iš dailininko atėmė nemaža jėgų. „Dabar dėl spektaklio vargo nėra,— rašė Rerichas 1912 metų rugsėjo mėnesį.— Pirmo bendro darbo su Dailės teatralais įspūdžiai malonūs. Šiame teatre visi susirūpinę pasiekti kuo geriausių rezultatų ir pagal išgales padeda vieni kitiems. Draugiška atmosfera pagavo ir mane, naujoką, ir mes dirbame, lyg būtume seniai petys į petį ėję."

Pjesė buvo keturiolikos paveikslų. Ypač puikios paskutinio paveikslo dekoracijos. Poetas S. Gorodeckis rašė Rerichui: „Pamatęs, kaip Giuntas grįžta pas Sulveigą, vakar neįstengiau sulaikyti susižavėjimo ir ilgesio ašarų. Kur tik einu, nešuosi širdyje liepsnojančių pušų, mėlynos upės ir aukštai prigludusios pirkelės vaizdą, kaip ir pačią šviesiąją Sulveigą, laukiančią tenai. Stebuklingi visi tie tamstos peizažai!"

1912—1914 metais Rerichas daug dirba prie Meterlinko pjesių „Princesė Malen" ir „Sesuo Beatričė" pastatymo. Muzikinę „Sesers Beatričės" įžangą parašė kompozitorius Šteinbergas,

Rimskio-Korsakovo žentas ir mokinys, ir dedikavo dailininkui. Pjesė ėjo „Muzikalnaja drama" teatre 1915 metais.

„Man Meterlinko serija,— nurodo Rerichas,— buvo ne vien teatriniai eskizai, iliustracijos, bet apskritai kompozicijos širdžiai artimomis temomis. Mageįo sukurti ištisą atspalvių simfoniją. Meterlinko kūryboje daug mėlynų, violetinių, purpurinių akordų, o tai man ypač tinka. Aplankyta Flandrija ir neprilygstamo grožio Briugė sužadino slapčiausius jausmus, patvirtinusius jau anksčiau man kilusius vaizdus!"

Šiuos kūrinius aukštai vertino pats Meterlinkas ir toks teatro korifėjus, kaip A. Benua.

Ypatinga vieta Rericho teatrinėje karjeroje tenka baletui pagal Stravinskio muziką „Šventasis Pavasaris". Jis kūrė ne tik dekoracijų eskizus, bet ir libretą. Tas darbas suteikė daug džiaugsmo. Net po daugelio metų, toli nuo tėvynės, prisimindamas „didžiuosius žmonijos troškimų ritmus", banguojančius Stravinskio „Šventojo Pavasario" muzikoje, rašė: „Neturėtume į „Pavasarį" žiūrėti vien kaip į rusišką ar slavišką. Jis daug senesnis, jis visos žmonijos."

Dėl baleto ir libreto sumanymo egzistuoja kelios prieštaringos versijos. Nemaža painiavos čia sukėlė Nižinskio našlė, „Šventojo Pavasario" libretą be jokio pagrindo priskirdama velioniui savo vyrui. I. Stravinskis knygoje „Mano gyvenimas" mini, kad, dar rašant „Ugnies paukštį", jam jau vaidenosi senovinis pagonių ritualas — mergaitės aukojimas pavasario dievui. Iš kelių Stravinskio eilučių gimė legenda, esą, dar toli gražu, prieš sukuriant muziką, kompozitoriui prisisapnavusios būsimo baleto scenos. Kadangi siužetas slaviškas, tai kompozitorius pakvietė Rerichą tapyti dekoracijų.

Beje, remiantis archyvų dokumentais, autorinis honoraras už libretą išmokėtas Rerichui.

Barnetas D. Konlanas, rašydamas knygą apie Rerichą, paprašė jo paties nušviesti šį keblų klausimą. Dailininkas atsakė: „Nežinau, kada ir ką sapnavo Stravinskis, bet iš tikrųjų buvo taip: 1909 metais jis atvažiavo ir pasiūlė drauge kurti baletą. Apgalvojęs, pateikiau du sumanymus — vieną „Šventasis Pavasaris", o kitą „Žaidimas šachmatais". Be nereikšmingų kupiūrų, „Šventojo Pavasario" libretas liko tas pats, kaip 1913 metų Paryžiaus pastatyme. Antrojo baleto veiksmui buvo numatyti įvykiai šachmatų lentoje. Tačiau tuomet šią idėją atidėjome."

Matyt, Rericho ir Stravinskio ketinimai sutapo, ir juodu susitarė kurti baletą „Didžioji auka" (pirmykštis „Šventojo Pavasario" pavadinimas) Rericho pasiūlyto siužeto pagrindu. Rerichas privalėjo užbaigti libretą, derindamas su Stravinskiu ir M. Fokinu, kurį buvo galvota kviesti choreografu.

1910 metais, dėl „Šventojo Pavasario" Rerichas konsultuojasi su A. Benua, tuomet jau dideliu teatro autoritetu. Šis pritaria Rericho planui. Tačiau rudeniop išaiškėja, kad Stravinskis, užsiėmęs kitais kūriniais, baleto muziką atideda. Sekančių metų liepos mėnesį jis rašo Rerichui: „...Sunku konkrečiai išaiškinti Tamstai, kodėl mums reikėtų susitikti. Jaučiu, kad reikėtų, norint galutinai susitarti dėl mūsų veikalo, kurį ketinu pradėti rudenį ir tikiuosi, jeigu leis sveikata, pavasariop užbaigti."

Juodviejų pasimatymas 1911 metais Talaškine davė vaisių. Rerichas sukuria galutinį „Šventojo Pavasario" libreto variantą ir visus pagrindinius dekoracijų bei kostiumų eskizus, Stravinskis 1912 metų pradžioje užbaigia muziką bei instrumentuotę.

Bet 1912 metų sezonui, kaip tikėtasi, baleto pastatyti nepavyko. Fokinas, dirbdamas prie kitų baletų, nuo „Šventojo Pavasario" atsisakė, ir jo vieton buvo pakviestas V. Nižinskis. Gruodyje pradedama repetuoti, ir 1913 metų gegužės mėnesį Paryžiuje, Eliziejaus laukų teatre, įvyksta premjera.

„Šventasis Pavasaris" sukėlė audringą ir netikėtą reakciją. Spektaklio metu žiūrovų švilpimas ir kauksmas kartais nustelbdavo orkestrą. Diagilevas stovėjo už kulisų ir šaltakraujiškai kalbėjo: „Štai kur tikra pergalė! Tegu sau švilpia ir neriasi iš kailio! Iš karto matyt, kad užgavo opiausią vietą."

Kas atsitiko?

Stravinskis muziką „Šventajam Pavasariui" kūrė be galo pakiliai, tikėdamas pasisekimu. 1912 metų kovo mėnesį rašė: „Dieve, kokia bus laimė, kai visa tai išgirsiu..." O gruodyje — Rerichui: „Kad tik Nižinskis suspėtų pastatyti „Pavasarį". Juk tai taip sudėtinga. Iš visa ko matau, jog šis dalykas nusiseks kaip reta!"

Nors premjera ir buvo nušvilpta, nei Diagilevas, nei Stravinskis neklydo. Jau po metų Stravinskio baletinę siuitą Paryžius taip išaukštino, jog Diagilevas net pavadino ją „Naujųjų laikų Devintąja simfonija". Matyt, premjeroje būta rimtų apsirikimų, kompozitoriui, baletmeisteriui ir libreto bei dekoracijų autoriui skirtingai traktuojant kūrinio idėją. Stravinskis rašė: „Šventaja-

me Pavasaryje" aš norėjau išreikšti šviesų gamtos prisikėlimą, gamtos, kuri atgyja naujam gyvenimui, visuotiną prisikėlimą iš numirusių, prisikėlimą stichišką, pasaulio pradėjimo prisikėlimą..."

Stravinskio muzikoje dominavo gaivališkos stichijos elementas, ir tai, gal būt, paskatino Nižinskį šokiuose sustiprinti pirmpradę, nejučia pasiekiančią ekstazę jausmų stichiją. Su Rericho libretu bei dekoracijomis tai turėjo maža bendro. Jis „Šventojo Pavasario" pagrindinę idėją matė aukos didybėje. Apie tai byloja pirmykštis kūrinio pavadinimas „Didžioji auka".

Greta A. Benua, L. Baksto, K. Korovino, A. Golovino Rerichas įdomiomis naujovėmis praturtino rusų teatrinę tapybą, nemaža prisidėjo prie Diagilevo „Rusų sezonų" Prancūzijoje populiarumo. Tačiau jis laikėsi savo požiūrio į darbą teatre. Tas požiūris matyti jau spektaklių pasirinkime. Stengdamasis derinti estetinį elementą su etiniu, Rerichas reikalavo, kad sceniniai veikalai turėtų aiškų idėjinį turinį.

Teatras — masinis menas, pagimdytas seniausių apeigų, žaidimų, misterijų, atspindėjusių liaudies gyvenimą, liaudies mintis apie pasaulį ir žmogų, apie jo emocijas, aistras, nenuilstamą gyvenimo prasmės ir tiesos ieškojimą. Kad ir kokias formas įgytų „vaidinimai" ilgalaikės raidos kelyje, teatro ryšiai su liaudimi nenutrūksta netgi tuomet, kai į sceną įžengia profesionalūs aktoriai. Spektaklis ir žiūrovas tarpusavyje susieti, ir teatro menas nenustoja tarnavęs liaudžiai ir buvęs jos menu.

Rerichas buvo įsitikinęs, kad rusų liaudies meno esmę sudaro epinis pradas. Todėl sintetiniame teatro mene dailininkas atkakliai siekė, kad dekoratyvinio apipavidalinimo grožis atitiktų žmogaus jausmų grožį. Galimybė įkūnyti liaudies žygius viliojo Rerichą į teatrą.

Studijuoti istoriją ir mokytis iš istorijos, pasimokyti iš tautos atminties, išsaugoti liaudies kūrybos grožį ir surasti jam dabartyje pelnytą vietą,— štai kas jaudina Rerichą, kaip mokslininką, dailininką ir pedagogą.

VI. DAILININKAS IR MĄSTYTOJAS..

1906—1914 metais Rerichas kasmet dalyvauja reprezentacinėse rusų meno parodose Paryžiuje, Venecijoje, Berlyne, Romoje, Briuselyje, Vienoje, Londone. Jo paveikslų įsigyja Romos nacionalinis muziejus, Luvras, Liuksemburgo muziejus Paryžiuje ir kiti Europos muziejai. 1909 metais Rerichas išrenkamas Rusijos Dailės akademijos akademiku ir Prancūzijos Reimso akademijos nariu.

Dėl talento savitumo Rerichui neteko metų metais kankintis ir laukti pripažinimo. Originalų temos pasirinkimą ir traktavimą tuoj pastebėjo meno kritika. 1907 metais A. Rostislavovas rašė: „Rerichas, ko gero, vienas įdomiausių dabartinių mūsų dailininkų. Tokį turime vieną, vienui vieną. Nepasakytum, kad niekas neveikė jo kūrybos — atvirkščiai, jo darbuose žymu daug svetimos ir gana stiprios įtakos, be to, įvairių įvairiausios, nuo Vasnecovo iki... Vrubelio, nuo senųjų Italijos meistrų ir senųjų miniatiūristų iki mūsiškių Jaroslavlio bei Novgorodo šventųjų paveikslų tapytojų, nuo Piuvis de Šavano ir Šiaurės stilistų iki subtiliausių dabartinių Vakarų Europos grafikų. Bet visos šios įtakos niekados neužgožė originalumo, veržimosi prie savitų tapybos ir stiliaus problemų."

Vėliau didelis Rericho kūrybos gerbėjas Leonidas Andrejevas jai apibūdinti parinko tikslų terminą — „viešpatija". Rerichas iš tikrųjų sukūrė savitą grožio pasaulį, naudodamas ypatingas, iki tol nematytas stilistines priemones. Vaizdingas Andrejevo pasakymas pasirodė toks tikslus, jog įvairiausiomis variacijomis išplito dailininkų ir meno tyrinėtojų sferose. Tartum jam pritardamas, antrojo mūsų amžiaus dešimtmečio pabaigoje E. Golerbachas parašys: „Rerichas... Šis vardas seniai jau reiškia kosmosą, kūrybine dailininko valia prikeltą gyventi,— pasaulį, sklidiną be galo prasmingų vaizdų, sudvasintos išminties antikine šio žodžio prasme: sofija yra „meistriškumas", mokė-

jimas sukurti daiktą; ne veltui Pindaras ir Aristotelis tikruosius dailininkus vadino „išminčiais"."

Apytikriai 1906 metais datuotinas antrasis, jau visiškai subrendęs Rericho kūrybos periodas. Tuo metu „viešpatija" jau buvo įgijusi būdingus ypatumus. Dažni paveikslų eksponavimai tėvynėje ir užsienyje ir puikūs atsiliepimai spaudoje lyg ir negalėjo duoti pagrindo sensacingiems vertinimams. Bet kai 1909 metais Peterburgo „Salono" parodai Rerichas surinko reikšmingiausius kelių pastarųjų metų darbus, tai, anot Benua, susidarė įspūdis, tarsi laivas būtų pasviręs į vieną pusę ir visas „Salonas" skirtas tik Rerichui atsverti. „Panteros šuoliais" pavadino kritikas dailininko pasiekimus.

Veik vienbalsiai „Salono" „įžymybe" buvo paskelbta Rericho drobė „Mūšis", vaizduojanti narsiuosius Skandinavijos vikingus. Laivais vikingai artėja vieni prie kitų ir pradeda kovą. Grėsmingu skaudžiai raudono vario dangumi plaukia sunkūs vėjo draskomi debesys, tokie pat rūstingi, kaip neįkopiamos pakrantės uolos. Putoja šaltos bangos. Kruvini atšvaitai liepsnoja kovotojų skyduose ir vėjo išpūstose burėse.

Drobėje tiksliai vaizduojamos istorijos detalės. Nesudėtingas piešinys, paskiri faktūriniai potėpiai primena senovinę mozaiką, sustiprina tolimos epochos įspūdį. Paveiksle nesunku pastebėti kiek kitokį istorinės temos traktavimą, negu ankstesniuose Rericho darbuose. Anksčiau dailininkas nebuvo vien abejingas metraštininkas, batalinėse scenose visada jautei, kam simpatizuoja pats autorius. „Mūšyje" tapytojui nėra nei teisiųjų, nei kaltųjų,— vis vien, kas laimės ir kas pralaimės. Svarbiausia ne mūšio baigtis, o nenumaldoma stichija, lemtinga neišvengiamybė, į kautynių sūkurį įtraukianti žmones, laivus ir gamtą.

Be abejonės, „Mūšyje" kaip ir „Grėsminguosiuose" Rerichas ieško perkeltinės tapybinio vaizdo prasmės. Ruošdamasis tapyti „Mūšį", dailininkas neketino sukrėsti žiūrovo dramatišku senovės istorijos siužetu, kaip kad ankstyvuosiuose paveiksluose. Kurdamas pirmąjį „Mūšio" variantą, Rerichas danguje nutapė kovojančias valkirijas — karingas merginas — skandinavų mitologijos deives. Jos sudarė centrinę kompozicijos dalį. Tik žemutinė, visai siaurutė drobės juosta vaizdavo jūros mūšį, kuris atrodė kaip silpnas didingų nežemiškų galybių susidūrimo aidas. Tačiau simboliškas kautynių stichijos vaizdas nepatenkino autoriaus. Taręs „tegul nematomos kaujasi", dailininkas valkiri-

jas užtapė liepsnojančiu saulėlydžiu ir tamsmėlyniais, skaudžiai raudoną žarą sugėrusiais debesimis. Čia pasireiškė didelė meninė kūrėjo intuicija. Audringo dangaus įtampa suteikė paveikslui dar didesnį emocingumą ir sustiprino filosofinę potekstę.

„Mūšis" atskleidžia Rericho pažiūras apskritai į simbolizmo prigimtį. Jis atmeta vadinamuosius klasikinius, o iš tikrųjų gerokai nuvalkiotus senųjų mitų įvaizdžius, kartu nepasitikėdamas ir dirbtinai sugalvotu šiuolaikinio modernizmo simbolizmu. Kaip kultūros istorikas, Rerichas žino, jog tikras simbolis — ne atsitiktinio momento įgeidis. Iš visiškai realių būties ir visuomeninio gyvenimo reiškinių liaudis susikuria amžinus, gerai suprantamus simbolius. Mechaniškas jų perkėlimas į svetimą aplinką, kaip antai, į šiuolaikinę tapybą, negali duoti vaisių. Rerichas ieško naujų įvaizdžių.

Kodėl jų prireikė būtent istoriniams paveikslams?

Tradicinis rusų istorinės tapybos uždavinys buvo praeities atkūrimas, tautos dvasinių galių ir kūrybinio gyvastingumo versmių atskleidimas.

Pirmieji Rericho paveikslai tęsė ir gilino kaip tik šias nusistovėjusias žanro tradicijas. Bet ar jos atitiko dailininko pažiūras į meną kaip į esminę tikrovės pertvarkymo jėgą? Ar jis galėjo, kovodamas už lemiamą meno vaidmenį dabarties gyvenime, savąjį grožio pasaulį apriboti miglotų žilos senovės tolių koordinatėmis? Aišku, ne. Metai po metų praeities vaizdai vis daugiau tarnauja kitiems interesams. Istorija, folkloras, mitologija pavirsta meninės kalbos metaforų šaltiniu. Toji kalba, prisodrinta liaudies kūrybos elementų, buvo lanksti ir suprantama amžininkams.

Metams bėgant, vis labiau ryškėjo platūs Rericho interesai, išsikristalizavo problemos, kurioms jis atidavė visas žinias, energiją ir talentą. Rericho kūryba dabar jau ne vien stengimasis pažinti ir aiškinti praeitį,— joje ima dominuoti humanistinės idėjos, etinis ir estetinis auklėjimas, žmogaus veikla, pertvarkanti pasaulį.

„Mūšio" kūrimas ir atskleidžia dailininko bandymus perteikti apibendrinančias filosofines idėjas, naudojant istorinį siužetą. Bloko eilutė „Kova per amžius! Tik sapne ramybė..." tiksliau nusako šio paveikslo esmę, negu išplėstas pavadinimas „Variagų vikingai jūros mūšyje".

Savitu traktavimu išsiskiria ir daugelis peizažų, prisodrintų

Richo idėjinės-filosofinės pasaulėjautos. Žmogaus jausmai ir nuotaikos perteikti juose gamtos vaizdais.

Nuo 1906 metų sustiprėja ir spalviniai Richo ieškojimai. Jis beveik atsisako aliejinių dažų ir naudoja temperą arba pastelę, kurios suteikia gražų aksominį paviršių. Remdamasis savo paties sukurtais dekoratyvumo principais, „organizuodamas" erdvę iš plokštumų, Richas atitinkamai pertvarko ir spalvinę savo kūrinių architektoniką. Drobėse dažniau pasirodo ryškios lokalinės dėmės. Richas naudoja daugiasluoksnę senųjų meistrų tapymo manierą, kuri, tepant sluoksnį ant sluoksnio, praturtina paveikslus itin gausiais spalviniais niuansais. Kaip tik todėl dailininkas daug dėmesio skiria bandymams su įvairios sudėties dažais, mėgina klijinę bei kiaušininę temperas. Ilgainiui Richui net kilo idėja prie Dailės skatinimo draugijos mokyklos atidaryti eksperimentinę dažų gamyklą, bet pakviestas dirbti inžinierius chemikas V. Ščiavinskis netrukus mirė, ir darbas nutrūko.

Richo spalviniai ieškojimai sudomino daugelį dailininkų, net tokius pripažintus meistrus, kaip Serovą, Goloviną. Serovui ypač rūpėjo Richo temperos technologija, jis vertino Richo dažus ir pats ne kartą jais naudojosi. Domėjosi ir Richo spalvotais gruntais. Vienoje taip gruntuotoje drobėje Serovas nutapė Aną Pavlovą Paryžiaus spektaklių afišai. Afiša sukėlė tikrą furorą ir, didžiam Pavlovos gerbėjų sielvartui, kone labiau sužavėjo, negu pati balerina.

Kritika ne kartą nurodė, kad Richo paveiksluose nėra individualizuotų veikėjų. Vaizduodamas žmogų, dailininkas nesuteikdavo jam jokių išskirtinių bruožų. Tatai dėsninga. „Viešpatiją" Richas stengėsi apgyvendinti ne trumpalaikių dramų ir komedijų dalyviais, o personažais su daug tvirtesnėmis pažiūromis į gyvenimo tiesą, tūkstančius metų trunkančią gėrio ir blogio kovą, pergalingą šviesios žmonijos ateities žengimą.

Paveiksluose „Pamarėnai. Rytas" (1906), „Pamarėnai. Vakaras" (1907), „Dangaus mūšis" (1909), „Didelės žemės už jūrų" (1910), kaip ir „Mūšyje", sprendžiamos problemos neturi nieko bendro su tradiciniu peizažo ir istorinio žanro supratimu.

Pavyzdžiui, „Pamarėnai. Rytas" sukurtas, remiantis Richui gerai pažįstama medžiaga. Vaizduodamas peizažą su senoviškais mediniais pastatais ir vakarinių slavų buities scenas, autorius nenukrypsta nuo istorinės tiesos. Tačiau istorinis motyvas dailininkui tik metmenys, kurie ataudžiami apibendrinančiu

harmoningo, laimę teikiančio gyvenimo meniniu vaizdu. Gamtos ramybė, puošniai apsirengę žmonės, žali ir žydri tonai, dominuojantys paveiksle, primena daugiau svajonę apie šviesią ateitį, negu varganą, pilną pavojų praėjusių amžių gyvenimą.

„Dangaus mūšis" ir sumanymu, ir kompozicija artimas „Mūšiui". Kalvotas klonis su ežerais ir pastatais ant polių teužima maždaug penktadalį paveikslo. Visa kita — kamuoliniai debesys, čia prisigėrę auksinių saulės spindulių, čia pereinantys į tamsų audros mėlynumą. Šviesos ir tamsos kova. Dailininkas akcentuoja gamtos jėgų galybę. Istorinė detalė — ant polių pastatyta gyvenvietė, tarytum tyliai laukianti stichijų susigrūmimo baigties,— puikiausiai gali būti pašalinta ar pakeista kitkuo — nuo to sumanymas nenukentės.

Įdomus paveikslas „Už jūrų marių žemės didžiulės". Siužetas iš pirmo žvilgsnio paprastas — jūros krantas, nusėtas riedulais, o jų fone mergaitė tautiniais drabužiais, rankoje laikanti žydinčią šakelę. Paveikslas tapytas Pabaltijyje. Kruopščiai išraštuoti drabužiai rodo susižavėjimą etnografija, o peizažas — sugebėjimą pagauti būdingus vietovės bruožus. Bet štai kaip aiškina kūrinio prasmę pats dailininkas: „Šiaurietė, pasitinkanti tolių vėją, svajoja apie nežinomas stebuklingas žemes, apie tą pasakišką šalį, kuri gyvena kiekvieno žmogaus širdyje."

Simbolistines tendencijas Rericho kūryboje ne sykį nurodė mūsų dailėtyra. Ir iš tiesų simbolizmas Rerichui turėjo ypatingos reikšmės, kadangi natūralizmas visiškai nebūdingas jo kūrybiniam credo, „grožį kuriančio meno" idealui. Užtat kai tik dailininkas panorėdavo išsiveržti iš istorinio žanro ar peizažo ir iškelti aktualias visuomenines bei filosofines problemas, turėdavo ieškoti alegorinių vaizdų.

Kaip Vrubelio, Nesterovo, Briusovo, Bloko, taip ir Rericho potraukis į simbolizmą nereiškė bėgimo nuo realybės. Visi jie buvo linkę kurti apibendrinančius simbolinius vaizdus todėl, kad jautė stiprėjantį tuometinės visuomenės dvasinį regresą ir rimtai nerimavo dėl žmonijos likimo.

Visi subrendusio Rericho kūriniai pasižymi formos ir turinio vienybe. Filosofinė potekstė nėra didaktiška. Paveikslai pavergia savareikšme tapybos jėga, kurią lemia ypatingas dailininko tapymo būdas, prisodrinantis temperas švytinčių spalvų. Subtiliai derindamas ir kontrastuodamas šaltų spalvų tonus, „Žvaigždžių runose" (1912) jis sugebėjo perteikti šviesią šiau-

rės dangaus apyblandą. Sodriomis spalvomis — raudona, žalia, geltona — nutapytas „Ilja Pranašas" (1907) ir „Dangaus įsakymai" (1914), slėpiningai žybčiojančiais liepsnojančio aukso tonais — „Gyvačių karalienė" (1906).

Rericho kūrybą veikė įvairiapusiai jo interesai. Dailininkas negalėjo nurimti vien molbertinės tapybos sferoje. Talaškino dirbtuvės ir teatras iš dalies atkėlė vartus jo sumanymui „nešti grožį į gyvenimą". Tad suprantamas ir didelis jo dėmesys architektūrai bei monumentaliajai dekoratyvinei dailei. Nikolajus Rerichas buvo Rusų architektų draugijos valdybos narys, bendradarbiavo su Ščiusevu, dalyvaudavo, restauruojant istorinius paminklus.

Pirmieji Rericho darbai monumentaliosios dekoratyvinės tapybos srityje pasirodė dar 1902 metais, kai buvo sukurtas eskizas mozaikai „Žuvėdros" ir pano „Kunigaikščio medžioklė". 1905 metais dailininkas sukuria eskizus buvusio „Rusijos" draudimo bendrovės pastato frizui Peterburge. Majolikiniam frize buvo vaizduojamos įvairios scenos iš senovės rusų karų. Paprastos formos, aiškių siluetų, vaiskių spalvų majolika harmoningai įsikomponavo į rūstų pastato fasadą.

1906 metais, tapydamas „Mūšį", Rerichas sukūrė mozaikinę kompoziciją šia tema. Pačią mozaiką, darytą V. Frolovo, galima dabar pamatyti Dailės akademijos mozaikos skyriuje (Leningrade).

Rerichas turėjo gerai apgalvotą savitą požiūrį į mozaikos meną: „Kiekvienam tapytojui reikia bent susipažinti su mozaikos menu. Tai išmokys ne paviršutiniško dekoratyvumo, o privers susimąstyti, kaip sutelkti į visumą ištisą atspalvių gamą. Neteisinga dėlioti mozaiką iš paveikslo, kurto ne mozaikai. Kiekvienas eskizas turi būti taikomas tai medžiagai, iš kurios jis bus daromas. Šie techniniai svarstymai liečia tiek smaltos, tiek mūsų gyvenimo mozaiką. Geriausi literatūros kūriniai panašūs į mozaikas,— jų jėga glūdi visų vaizduojamų detalių monumentalioje vienybėje. Mozaikininko uždavinys — apibendrinti ir kartu išsaugoti visas žėrinčias spalvas. Bet juk ir gyvenime kiekvienas apibendrinimas gimsta iš atskirų smūgių, spalvų, šviesų ir šešėlių derinio."

Įdomiausias Rericho darbas interjero srityje — „Karžygių frizas" F. Bažanovo namų valgomajame Peterburge (1909). Dabar šis pano Valstybiniame Rusų muziejuje.

Pagal tradiciją valgomuosius dekoruodavo natiurmortais, kuriuose buvo vaizduojami sumedžioti paukščiai bei žvėrys, vaisiai, daržovės; kartais būdavo tapomos medžioklių ar pastoralinės scenos. Tačiau Rerichas nėjo tuo nuvalkiotu keliu, o siužetą pasirinko iš rusų folkloro. Jo frize centrinė vieta skiriama temai „Sadko, pirklys turtingasai". Štai artėja prie miesto puošnūs Novgorodo karžygio burlaiviai, ir moka tas karžygys sėkmingai prekiauti, ir jovaro kanklėmis guosti jūrų valdovus, ir laimingai iš mėlynųjų jūrmarių sugrįžti...

Turtingas liaudies dvasinis gyvenimas; jį dailininkas ir atskleidžia savuosiuose pano. Čia ir Mikula Selianinovičius prie žagrės, ir Ilja Muromecas ant žirgo, ir Solovejus Galvažudys, ir bylinų sekėjas su kanklėmis, ir karys.

1911 metais Rerichas sukuria kompozitoriaus Rimskio-Korsakovo antkapio projektą. Antkapis šiek tiek sumoderninto slaviško stiliaus. 1913 metais jis nutapo eskizą A. Kuindžio paminklo mozaikai. Abu paminklai — Aleksandro Nevskio lavros nekropolyje.

Žuvo Rericho darbai Kazanės stočiai Maskvoje. 1913 metais jis pradėjo du milžiniškus pano — „Kautynės prie Keržенco" ir „Kazanės nukariavimas". Pirmoji kompozicija — tai 1911 metais Paryžiaus „Šatle" teatre parodytos uždangos variantas. 1914 metų karas užvilkino stoties statybą. „Kazanės nukariavimas" buvo atiduotas saugoti į Dailės akademiją. Po Spalio revoliucijos akademijos vadovybėn laikinai įsibrovė kažkoks Maslovas. Veikiamas vulgarizatoriškų Proletkulto idėjų, jis nusprendė aukštojoje šalies mokykloje su šaknimis išrauti „senovišką dvasią", ir likvidavo akademijos muziejų. Šiuolaikiniam Herostratui užkliuvo ir Rericho paveikslas. Kadangi dailininkas buvo užsienyje, o pano neįtrauktas į inventoriaus sąrašus, Maslovas surado saliamonišką išeitį — supiaustyti ir išdalinti studentams vietoje drobės. Kai Susisiekimo kelių liaudies komisariatas pareikalavo pano, kilo skandalas, Maslovas buvo patrauktas atsakomybėn ir nuteistas parodomajame teisme. Sunaikintąjį Rericho kūrinį nūnai teprimena nedidelis eskizas „Kazanės paėmimas", esantis Armėnijos Valstybinėje paveikslų galerijoje. Vienoje privačioje Maskvos kolekcijoje yra eskizas „Kautynės prie Keržенco". Paties pano taip pat neišliko.

Daug laiko Rerichas skirdavo ir menotyros problemų studijoms. Tai liudija aktyvi publicistinė jo veikla. Straipsniai daž-

nai pasirodydavo dienraščiuose, žurnaluose „Staryje gody", „Vestnik Jevropy", „Vesy", „Zolotoje runo" ir kituose. Dailininkas negalėjo likti nuošalyje nuo meno aktualijų polemikos. XX amžiaus pradžioje rusų kritikos baruose labai dažnai plykstelėdavo diskusijos apie meno smukimą ar atgimimą, idėjiškai kryptingą ar „laisvą" kūrybą, realizmą ar kitokius meninius metodus.

Literatūriniai Rericho darbai gana išsamiai atspindi jo pasaulėžiūrą. O ji pradėjo formuotis anksti. Dar iš vaikystės įsiminė nepabaigiami filosofiniai ginčai tėvų namuose. Paskui atėjo eilė karštiems studentiškiems debatams. Mintys nerimo jaunose galvose, trypė vienus autoritetus ir ieškojo kitų.

Baigus akademiją, Rericho studijoje Povarskio skersgatvyje, o vėliau ir Moikoje, Dailės skatinimo draugijos name, kur jis išgyveno daugiau kaip dešimtį metų, lankydavosi Kuindžis, Serovas, Vrubelis, Stasovas, Diagilevas, Gorkis, Blokas, Gumiliovas, Ščiutka, Bechterevas, Vladimiras Solovjovas, Sergejus Makovskis, Ernstas, Sergejus Glagolis. Retai kuri diena praeidavo be susitikimų, kalbų, o kartais ir smarkių ginčų, kuriuos Nikolajus Rerichas vadino „minčių kalve". Beje, pats dailininkas, sprendžiant iš atsiminimų, labiausiai vertino nuoširdų pašnekesį vienumoje: „Kartais Gorkis, Andrejevas, Blokas, Vrubelis ir kiti ateidavo po vieną, ir tąsyk pokalbiai būdavo ypač turiningi. Niekas nežinodavo apie tuos mūsų pasikalbėjimus prie nuleisto žalio abažūro. Jie buvo reikalingi, kitaip į juos juk nebūtų veržęsi... Gaila, kad naktiniai pašnekesiai liko neužrašyti. Tiek buvo paliesta dalykų, kurių nei susirinkimuose išgirsi, nei raštuose rasi."

Pirmą kartą savo filosofines ir estetines pažiūras Rerichas išsamiau išdėstė straipsnyje „Meno džiaugsmas" (1908).

Svarbiausią vaidmenį, siekiant gyvenimo harmonijos, Nikolajus Rerichas skyrė menui. Menas teikia grožio, kūrybos, pasaulio pažinimo, nuskaidrėjusio proto džiaugsmą. Menas — dvasinės žmogaus evoliucijos laipsnis. Savo išvadas dailininkas patvirtina faktais iš istorijos, remdamasis seniausiais kultūros paminklais, pradedant akmens amžiumi: „Gyvenimo džiaugsmas trykšta laisvajame akmens amžiuje. Ne išbadėję, godūs vėlyvesnių laikų vilkai, bet miškų valdovas lokys, taupus šeimoje, gausiai randantis maisto, galingas ir geraširdis, greitas ir nerangus,

nuožmus ir maloningas, užsispyręs ir nuolaidus,— štai akmens amžiaus žmogaus tipas... Genamas stebuklingų ritmo ir harmonijos instinktų, žmogus pagaliau pradeda kurti meną. Dviejose paskutinėse paleolito epochose didingas nugalėtojas tobulina savo buveinę ir visus apyvokos daiktus." Operuodamas konkrečiais duomenimis iš Rusijos ir pasaulinės istorijos, šiame straipsnyje Rerichas ryžosi ištirti meno ir įvairių epochų visuomeninio gyvenimo raidos priklausomybę.

Kaip ir daugelis objektyviojo idealizmo atstovų, Rerichas nesikėsino į visatos realumą ir juo vadovavosi savo estetikoje. Tačiau, nagrinėdamas sudėtingą meno santykį su gyvenimu, priežastį jis pakeitė pasekme, meną ir „dvasios jėgą" laikydamas „pagrindiniu gyvenimo varikliu".

Iš esmės čia susiduriame su giliu ir tvirtu tikėjimu tikslinga visatos sąranga, pagimdžiusia žmogiškąjį protą. Šis tikėjimas Rericho racionalizmą suartino su Tolstojaus filosofija. Didysis rusų rašytojas ir humanistas jaunajam Rerichui turėjo nepaprastai didelį poveikį. Straipsniuose dailininkas dažnai rėmėsi tiek Tolstojumi, tiek įžymiuoju anglų publicistu bei meno teoretiku Dž. Raskinu, kurį Tolstojus labai vertino.

Raskinas laikėsi idealistinių pažiūrų į meną. Svarbiausia meno paskirtis, pasak jo,— įkūnyti religinius ir dorovinius vaizdinius, neturinčius nieko bendra su „niekingąja" realybe. Raskinas plėtojo mintį apie religinį „dieviškosios prigimties" suvokimą ir jos „idealias normas".

Tolstojaus kūryba visad rėmėsi realaus gyvenimo pažinimu, ir, kaip filosofas, jis buvo racionalistas. Kuo gi tad jį galėjo žavėti Raskinas? Iš dalies religinių ir dorovinių normų pagrindimu, ir dar, ko gero, daugiau — aštria buržuazijos dvasinės krizės kritika. Labiausiai Raskiną jaudino pavojai, slypintys progresuojančioje gyvenimo urbanizacijoje. Kaip tik dėl to anglų kritiką vertino ir Gandis. Nepasitenkinimas, protestas prieš esamą gyvenimo tvarką, žinoma, buvo artima Rerichui.

Bet Rerichas dažnai prieidavo ir savarankiškų išvadų, griežtai prieštaraujančių kai kuriems pagrindiniams anglų mąstytojo teiginiams. Pavyzdžiui, straipsnyje „Į gamtą" (1901) jis rašė: „Miestas, išaugęs iš gamtos, sukurtas žmogaus, valdo žmogų. Miestas dabartinėje stadijoje — tai jau visiška gamtos priešingybė; tegul tad jis ir gyvena visai skirtingu grožiu, ir nereikia mėginti sutaikinti nesutaikomas priešybes... Nieko bauginančio

nėra gamtos ir miesto grožio kontraste. Kaip gražūs kontrastingi tonai nepanaikina vienas kito, o duoda stiprų akordą, taip gamtos ir miesto grožis savo priešingybėje eina greta, ir, aštrindami tarpusavio įspūdį, duoda stiprią terciją ir suskamba trečiąja „dar nežinomo grožio" nata."

Atrodytų, ragindamas suartėti su gamta, Rerichas ir miestui skiria kone tą patį vaidmenį, kaip gamtai. Miesto ir gamtos, kitaip tariant, žmonijos civilizacijos ir natūralių, „idealiųjų normų" sąveika, arba, dar kitaip,— žmogiškos valios įsiveržimas į „dieviškąją gamtą" — sukuria, Rericho nuomone, naujas vertybes, neįmanomas be žmogaus proto ir valios.

Tai jau esminis ne tik Raskino, bet ir Tolstojaus pažiūrų korektyvas. Nėra jokių abejonių: Rerichas nepritarė toms vulgarizatoriškoms rašytojo tendencijoms, kurios vėliau galutinai susiformavo „tolstojystėje".

Ir vis dėlto, paskyrę savo kūrybą gėrio teigimui, tiek Tolstojus, tiek Rerichas vienodai žiūrėjo į daugelį problemų, jų tarpe ir į tautiškumo problemą. Nors abiejų kūryba buvo grynai nacionalinė, nacionalizmo jie neapkentė. Ieškodami dorovinio kriterijaus, ir rašytojas, ir dailininkas studijavo įvairiausių tautų ir epochų istoriją, filosofiją, literatūrą, meną, religijas.

Rerichas rašė: „Versdami žinių dirvonus, pradedame suprasti, kad vertinga ne atskira tauta. Svarbu ne ką padarė viena ar kita gentis, o įsidėmėtina tai, kas įvyko didžiojoje mūsų visybėje."

Tikėjimo problema Tolstojaus bei Rericho kūryboje užėmė reikšmingą vietą. Tur būt, nė vienu klausimu nei rašytojas, nei dailininkas nėra pareiškęs tiek prieštaringų vertinimų, niekas nepalenkė juodviejų pusėn tiek šalininkų ir nesujudino tiek priešų, kaip pažiūros į „pradžių pradžią". Nuoširdžiai gerbdamas Tolstojaus religinius ir dorovinius ieškojimus, Rerichas vis dėlto savaip koregavo „dieviškąjį įstatymą". Viename eilėraštyje jis rašė:

Radau pagaliau atsiskyrėlį.
Žinia, kaip sunku
atsiskyrėlį žemėje rasti.
Prašiau, gal parodys
man kelią ir darbus manus
priims maloningai? Žiūrėjo

žiūrėjo jisai ir paklausė:
ką myliu labiausiai?
Ką branginu? Atsakiau:
„Grožį." — „Tad savąją meilę
turėsi palikti." — „Kieno
šis liepimas?" — paklausiau.
„Dievo",— atsiskyrėlis tarė.—
„Te Dievas nubaudžia, bet aš
neišsižadėsiu šio nuostabiausio
kelio į Jį."

Būties harmonijos („Grožio" didžiąja raide) ieškojimai sudaro ne tik Rericho filosofinių pažiūrų, bet ir meninės kūrybos pagrindą. Tai akivaizdu tiek peizaže, tiek istorinėje bei mitologinėje kompozicijoje, teatro dekoracijose. Šie ieškojimai lėmė ir jo religinės tapybos specifiką.

Ikirevoliucinėje Rusijoje cerkvių interjerų apiforminimas buvo plati dirva dailininkams monumentalistams reikštis. Bažnytinio meno srityje dirbo garsūs Rericho amžininkai — V. Vasnecovas, Vrubelis, Nesterovas. Religinėje tapyboje jie stengėsi perteikti savo pasaulėjautą. M. Nesterovas daugiau kaip dvidešimt įtempto darbo metų tapė ikonas ir cerkvių sienas bei lubas, be to, dažnai atsisakydavo pelningų užsakymų, jei sąlygos varžydavo kūrybinius jo interesus.

Rerichas žiūrėjo į šventyklą ne kaip į „maldos namus", o kaip į pačią „maldą". „Nešdami grožį, patys einame džiaugsmingai. Nugalime grožiu. Grožis mūsų malda",— mėgdavo kartoti dailininkas ir religinių vaizdų niekad netraktuodavo pagal kanoną. Ne veltui Peterburgo, Smolensko, vėliau Charbino ir Paryžiaus vyskupijos kėlė klausimą, ar Rericho sukurtos ikonos atitinka bažnytinius reikalavimus. O pagarsėjęs arkivyskupas Jonas San-Franciskietis (kunigaikštis D. Šachovskojus), ilgainiui savo pamokslams pasirinkęs „Amerikos balso" tribūną, po fiasko religiniame ginče su Rerichu išvis jam uždraudė įžengti į cerkvę.

Nuodugnios studijos ir meilė senovei išmokė Rerichą vertinti ir puoselėti geriausias senosios rusų ikonos tradicijas. Aleksandras Benua, nepripažindamas bažnytinėje dailininko tapyboje religinio elemento, rašė: „...jeigu jau rinktis, tai man šimtą kartų vertesnės paviršutiniškos, tačiau puikios dekoratyvios Richo

„freskos" už visus tuos dievo paniekinimus, kurie taip įžūliai kabinami nusigyvenusiose mūsų cerkvėse. Rericho imitacijose vis dėlto atsispindi tikrasis menas, o daugumoje bažnytinių „papuošimų" teatsispindi amatininkų gobšumas ir kvailas „labdarių" pasipūtimas."

Panašiai rašė ir kritikas S. Makovskis: „...prie Rericho bažnytinės tapybos nesustosiu. Be abejo, ikonos rodo neginčijamas archeologines žinias, meninį skonį ir „nacionalinę nuojautą", bet religinio tapytojo pašaukimo aš jose nerandu. Galiu įsivaizduoti Rerichą bet kuo: fantastu, aiškiaregiu, žyniu, šamanu, jogu, tik ne nuolankiu pravoslavybės tarnu." Nusižeminimo, gailesčio ir „dievo baimės" nebuvimas Rericho religinėje tapyboje nepatiko kaip daugeliui sielos ganytojų, taip ir jų ganomiems parapijiečiams. Rerichui aiškiai prie širdies buvo biblijos sentencija: „O aš sakau, jūs — dievai."

Prie žymesnių Rericho darbų religinėmis temomis priskirtinos 1904—1907 metų molbertinės kompozicijos ir eskizai „Angelų numylėtinis", „Borisas ir Glebas", „Apaštalai Petras ir Paulius", „Archistrategas Michailas". Iš jų matyti, kad dailininkas gerai susipažinęs su senąja rusų tapyba: paveikslams būdingi senųjų ikonų kompozicijos principai, filigraniška tapysena, trijų keturių spalvų derinys.

1906 metais, gavęs stambų užsakymą ištapyti cerkvę Golubevų dvare Parchomovkoje prie Kijevo, Rerichas padaro dvylika eskizų. Po to seka eskizai mozaikoms, skirtoms Šliselburgo (1906) ir Počiajevo vienuolyno (1910) cerkvėms, keturi eskizai Pskovo koplyčios tapiniams (1913), dvylika pano Lifšicų vilos koplytėlei Nicoje (1913).

Rerichas be galo savitai traktuodavo religines temas. Ypač vertas dėmesio Talaškino šv. Dvasios cerkvės apiforminimas. Jau iš tolo veria akį stebėtino grožio mozaika šventyklos portale. Ji žėri skaisčiai raudonais, auksiniais, melsvai žalsvais tonais. Centrinę mozaikos dalį užima didžiulis išganytojo paveikslas, lakoniškumu primenąs XII—XIII amžių bažnytinę tapybą. Abipus veido kairėje ir dešinėje pusėje įkomponuotos trimitus pučiančių arkangelų figūros, už jų — tvirtovių sienos ir bokštai, o viršuj, liepsnojančiuose debesyse, kompoziciją užbaigia „nežemiškas miestas". Liūdnos, tarsi kiaurai veriančios Kristaus akys sklidinos žmogiško skausmo.

Stengdamasis atgaivinti senosios rusų mozaikos principus, Rerichas atsisakė sutrupintų, kruopščiai nušlifuotų medžiagų, būdingų XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios mozaikoms, ir pasirinko stebuklingais atspalviais žaižaruojančią nešlifuotą smaltą. Vaizdo reikšmingumas, išraiškinga kompozicija, stambūs smaltos gabalai suteikia mozaikai tikro monumentalumo.

Nėra išlikę cerkvės vidaus dekoro — kompozicijos „Dangaus Karalienė". Ji įdomi savotišku religinio siužeto traktavimu. Smolensko vyskupija nesutiko, kad ši kompozicija puoštų altoriaus absidą, bet draudimą pavyko apeiti, kadangi cerkvė buvo statoma Teniševos lėšomis.

„Dangaus Karalienė" vaizduojama sėdinti soste be tradicinio kūdikio. Sudėtinga freskos kompozicija yra simbolinė. Sosto pagrindas remiasi į tvirtą žemę, vilgomą „gyvenimo upės". Prie karalienės kojų, kovodami su audringomis bangomis, menkais laiveliais veržiasi žmonės. Valdovės galva siekia dangaus skliautą, ją šlovina angelai. Kompoziciją vainikuoja prieš kryžių susilenkusių pranašų procesija.

Išnaudodamas architektūrines detales, Rerichas labai meistriškai sprendžia sudėtingos triaukštės kompozicijos problemą. Ypač ją puošia ir teikia dekoratyvumo gausi ornamentika rusų liaudies meno motyvais.

Tačiau pačios „Dangaus Karalienės" paveikslas aiškiai pasižymi Rytų religijoms būdingu panteizmu, pripažįstančiu dievą tik jo kūriniuose.

Vėliau šią idėją Rerichas kur kas konkrečiau išreiškė drobėje „Pasaulio motina" (1924). Kompoziciniu atžvilgiu ji artima „Dangaus Karalienei", bet sumanyta kaip apibendrinantis kosminis paveikslas. Mėlynų žvaigždėtos bedugnės gelmių fone, mirguliuojančiuose sidabriniuose ir auksiniuose spinduliuose iškyla sėdinti soste pasaulio motina. Kaip ir „Dangaus Karalienėje", sostas remiasi į žemę, bet „gyvenimo upę" ženklina dabar tik trys auksinės skaidrios žuvelės. Pasaulio motinos paveikslas neturi nei kulto, nei tautiškumo žymių. Elastingos krintančių drabužių klostės papuoštos kukliais geometrinių figūrų ornamentais. Veidas iki pusės pridengtas šydu. Tai reiškia, jog daugelio visatos dėsnių žmogus dar nežino. Panteistinė „Pasaulio motina" artima Rytams, neprimena kanonizuotos gailestingosios žmonių užtarytojos. Ne malonių, o žinių jos prašo žmogus.

Talaškino cerkvę puošti Rerichas pradėjo tik 1911 metais, o „Dangaus Karalienė" komponuota daug anksčiau. Pirmieji eskizai, daryti 1906 metais, kai Rericho kūryboje pasirodo indiški motyvai. 1905 metais dailininkas parašo pasaką „Devasaris Abuntus", o 1906 — nutapo drobes „Devasaris Abuntus" ir „Devasaris Abuntus su paukščiais". Dienoraštyje tie kūriniai apibūdinami kaip pirmoji duoklė Indijai. Metai po metų tiek Rericho literatūriniuose, tiek dailės darbuose vis dažniau pasireiškia Rytų tematika, vis akivaizdesnė jo pasaulėžiūroje Rytų filosofijos įtaka.

XIX amžiuje išsiplečia kultūriniai Rusijos ryšiai su Indija. Universitetuose steigiamos sanskrito katedros. Iškyla rusų mokslo žvaigždė I. Minajevas, pasaulinio garso indologas.

XX amžiaus pradžia — tikras rusų indologijos suklestėjimas. I. Minajevo mokinių S. Oldenburgo ir F. Ščerbatskio veikalai susilaukia dėmesio net Indijoje.

Rericho idėjoms apie tautų migracijos vaidmenį nacionalinių kultūrų paveldėjime ir sąveikoje, apie tai, kad reikia semtis išminties iš praeities pamokų, pritarė visi Rusijos ir užsienio mokslininkai, patvirtinantys stebinančias senovės romėnų žinias.

Tačiau Rerichą vilioja ne tik Indijos praeitis, bet ir dabartis. Rerichą, sakysim, be galo domino „Ramakrišnos Misijos" sąjūdis, kilęs 1897 metais garsiojo indų mąstytojo Svamio Vivekanandos iniciatyva.

Vivekanandos filosofinės pažiūros remiasi jo mokytojo Ramakrišnos (G. Čaterdži) idėjomis. Ramakrišna buvo neeilinė asmenybė induizmo reformavimo istorijoje. Jis neigė kastų privilegijas ir skelbė visų religijų vienybę.

Vivekananda gavo europietišką išsilavinimą, susirašinėjo su H. Spenseriu. Pradinę indų mąstytojo poziciją sudarė objektyvusis idealizmas ir panteizmas. „Tam tikra prasme aš taip pat materialistas,— rašė Vivekananda,— nes tikiu egzistuojant tik viena, kaip tik tai, kuo tikėti ragina materializmas. Tačiau jis tai vadina materija, o aš dievu."

Ypač Vivekanandą jaudino etikos problemos: „Kiekvieno elgesys turi atitikti tautos arba visuomenės sluoksnio, kuriam jis priklauso, idealus. Tai jį aukštintų ir taurintų. Net jeigu žmogus nestudijavo nė vienos filosofinės sistemos, netikėjo jokiu dievu, nė karto per savo amžių nesimeldė, jeigu tik visą laiką

darė gerus darbus ir yra pasiryžęs atiduoti gyvybę už kitus, tai jis pasiekia būseną, į kurią religingą žmogų veda malda, o filosofą — žinojimas."

Viena iš stipriausių Vivekanandos filosofijos ypatybių — nesutikimas su „nesipriešinimo blogiui" teorija. Pripažindamas šioje teorijoje aukštos moralės idealą, Vivekananda nurodė, kad praktiškai jo siekimas šiuolaikinėje visuomenėje reikštų pasmerkti pražūčiai didelę žmonijos dalį.

Ramakrišna ir Vivekananda — pirmieji mąstytojai, supažindinę Rerichą su savita indų filosofija. Iš klasikinės indų literatūros stipriausią poveikį jam darė „Bhagavadhita". Ankstyvųjų literatūrinių darbų idėjas dailininkas ne kartą grindžia šita, ko gero, populiariausia visuose indų visuomenės sluoksniuose knyga.

Po „Bhagavadhitos" Rerichą sudomino ir budistinė filosofija. Prie to, žinoma, prisidėjo Vivekananda, kuris žavėjosi nepaprastai stipria Budos valios jėga, galinčia „apversti pasaulį". Vėliau, interpretuodamas budizmą, Rerichas pabrėždavo, jog aktyvus dalyvavimas gyvenime gali gyvenimą pakeisti. Pasyviam, „kontempliaciniam" budizmo principui, propaguojančiam „nirvaną", kaip ištrūkimą iš pasaulio ir pasitraukimą į nebūtį, jis neteikia reikšmės. Pasak Rericho: „Dažnai harmonijos nesupranta, kaip nesuprasdavo Nirvanos... Nirvana yra visus veiksmus įsisavinusiojo ypatybė, būdinga tam, kurs viską aprėpia. Ramybė tik išviršinis požymis, nereiškiantis būsenos esmės. Buda minėjo ramybę, bet klausytojai suvokė tik tą išviršinę Nirvanos sąlygą. Mat, klausytojai, šiaip ar taip, žmonės, kurie iš visos kalbos nugirsta vien ramybės skambesį. Veikimas, kaip nuopelnas, mažai suprantamas."

Iš amžininkų Rerichui ypač artimas buvo Rabindranatas Tagorė. Dailininką žavėjo ne vien literatūriniai Tagorės darbai, bet filosofinės pažiūros ir visuomeninė veikla. Dar jaunystėje Tagorė susipažino su socialistinėmis idėjomis. 1892 metais pasirodė žymus jo straipsnis „Socializmas". „Socializmo tikslas,— rašė Tagorė,— pasiekti žmonių vienybę, tolygiai skirstant turtus visuomenės nariams, ir tokiu būdu laiduoti visiems, kiek galint didesnę laisvę. Socializmo uždavinys — įgyvendinti vienybę ir laisvę visuomenėje."

Tagorė didžia dalimi reiškė progresyviųjų Indijos kultūros veikėjų nuotaikas. Jie suprato, kad kolonializmo žlugimas susi-

jęs su Vakarų valstybių kapitalistinės santvarkos susilpnėjimu, ir todėl simpatizavo socialistinėms idėjoms. Bet indų socializmui šios šalies specifinės sąlygos suteikė savitus bruožus. Nemažą vaidmenį čia vaidino gyvos indų liaudies religinės tradicijos. Jų nepaisymas būtų reiškęs neišvengiamą pralaimėjimą. Į tai atsižvelgė dauguma Indijos išsivadavimo veikėjų.

Gilindamasis į indų filosofiją, Rerichas XIX ir XX amžiaus pradžios indų mąstytojų pažiūras į tarptautinį kultūrinį bendradarbiavimą vertino kaip faktorių, ardantį ideologinius kolonizatorių postulatus apie tautų bei rasių nelygybę.

Rericho pasaulėžiūra dažnai siejama su okultizmu, teosofiniu sąjūdžiu ir apskritai su paslaptinga „Rytų mistika". Pirmiausia reikėtų susipažinti, kaip į tai žiūrėjo pats dailininkas. 1937 metais, kai jo knygos ir straipsniai išpopuliarėjo ir susilaukė komentarų, jis rašė „Dienoraščio lapuose": „Įvairiose šalyse rašoma apie mano misticizmą. Aiškina kaip kas išmano, o man vis neaišku, ką tie žmonės stengiasi išaiškinti. Daug sykių esu sakęs, kad mane tiesiog baugina tas neapibrėžtas žodis „misticizmas". Pernelyg jau jis man primena anglų „mist" — tai yra miglą. Visa, kas miglota ir neaišku, man svetima. Noriu tikslumo ir šviesos. Jeigu misticizmą žmonės supranta kaip tiesos ieškojimą ir nuolatinį pažinimą, tai aš nieko prieš neturėčiau prieš tokį apibūdinimą. Bet man regis, kad šiuo atveju jie turi galvoje visai ne realų pažinimą, o kažką, ko jie ir patys nemoka nusakyti. O bet koks neaiškumas kenksmingas. Senovėje mistikais vadindavo misterijų dalyvius. O kokios misterijos vyksta dabar? Juk nepavadinsime misterijomis mokslinio pažinimo, kuris per pastaruosius metus įsiskverbė į kosmines sferas ir artėja prie subtiliausių energijų atskleidimo. Leiskite paklausti — kur tada visokie rašinėtojai mato mano misticizmą?"

Toks klausimas Rerichui visai natūralus. Anot jo, pasaulis be paslapčių — tai mirusi sausų dogmatikų schema, vis vien kokiai religijai, filosofijai ar mokslui jie priklausytų.

Žmogaus nemirtingumo, slaptų jo psichinių galių ir netgi žmonijos kosminių funkcijų ir kosminės evoliucijos klausimai atrodė Rerichui visiškai dėsningi. Tačiau, nagrinėdamas šias problemas, jis apeliuodavo į mokslą, o ne į mistiką. Galima pridurti, kad Rerichas nesidrovėjo duoti klausimus, būdingus fanatiškiausiam mistikui, bet atsakymus vertindavo tiktai kaip realiai galvojantis mokslininkas.

Norėdamas išsiaiškinti mažai teištirtus žmogaus psichikos reiškinius, jis kreipdavosi į žinomą psichiatrą V. Bechterevą.

Sprendžiant iš to, kad Aksakovas, Novikovas, Dalis, Butlerovas minimi dienoraščiuose, kaip besidomį „ne šio pasaulio problemomis", Rerichą traukė okultizmo teorijų atsiradimo Rusijoje istorija. Dailininkas neslėpė, kad jis ne kartą lankęs Peterburgo spiritistų seansus. Tačiau, patikrinęs „antgamtines jų galias", susidarė griežtai neigiamą požiūrį į spiritizmą.

Kalbėdami apie kai kurių idealistinių Indijos filosofijos orientacijų ir apskritai Rytų poveikį Vericho pasaulėžiūrai, be abejo, galime drąsiai lyginti jo pažiūras su Tolstojaus, Vivekanandos, Tagorės, Gandžio pažiūromis. Bet kildinti Rericho pasaulėžiūrą iš netyro spiritistinių bei okultistinių „aiškinimų" šaltinio, reiškia šmeižti dailininką ir mokslininką, kuris priklausė savo laiko avangardiniam mokslui ir progresyviam humanistiniam menui.

Literatūra, muzika, tapyba Rerichui buvo realūs pozityvių arba negatyvių ideologinių faktorių skleidėjai. Jis nepripažino neutraliojo meno, o tokio meno apologetus vadino „vidurio išminčiais — nei dievui, nei velniui nereikalingais, kaip nereikalingi visi jų darbai."

Rerichas rašė: „Svarbiausio liaudies sąjūdžio tikslas — iš naujo įvertinti darbą, kurio aukščiausia pakopa yra kūryba ir pažinimas plačiąja prasme. Tad aišku, kad keičiantis žmonių generacijoms, pirmoji vieta atiteks menui ir mokslui. Be to, šiedu varikliai yra ta tobuloji tarptautinė kalba, kurios taip reikia besiblaškančiai žmonijai. Menas — tautos širdis, o žinojimas — protas. Tik širdimi ir protu žmogus žmogų supranta, tik širdis ir protas suvienija žmones."

Rerichas buvo įsitikinęs, kad evoliucijai vienodai reikšmingi tiek materialiniai, tiek dvasiniai faktoriai. Dvasinių faktorių prioritetą, formuojant ateities žmogų, jis laikė neginčijamu. Tatai visam gyvenimui nulėmė ginklą ir kovos metodus, kuriuos dailininkas naudodavo įvairialypėje savo veikloje.

Tapatindamas etiką su estetika, Rerichas galvojo, kad menas, skatinamas kilnių humanistinių idėjų, privalo skleisti grožį ir džiaugsmą.

Jis tikėjo, kad grožis ugdo žmogaus jausmus, užtat meną jis laikė ne tik etinio elemento projekcija estetiniame, bet ir estetinio elemento perėjimu į etinį. Tokių transformacijų efektyvu-

mas, o ne formalios dailės mokyklos lėmė, anot Rericho, meno tikroviškumą, kurio jis pats siekė.

Rerichas netikėjo galutiniais nuosprendžiais ir atradimais. Jo vaizdų mįslingumas liudija ne apie pasaulį valdančią antgamtinę mistinę dievybę, o apie visatos begalybę ir neribotas žmogaus galimybes toje visatoje.

Tačiau vargu ar net įžvalgiausi tyrinėtojai ir kritikai pro šį mįslingumą įžvelgs tą patį, ką matė Rerichas. Kiekvieno tikro menininko suvokime yra kažkas grynai individualaus. „Žodžiai riboti, bet jausmų ir širdies pasaulis beribis",— sakydavo dailininkas. Ir ar verta dejuoti, kad menininkų dvasiniai polėkiai netelpa į tikslių formuluočių rėmus? Gal būtent tai rodo tikrą talentą, kuris atskleidžia gyvenime iki tol dar nematytų dalykų.

1910 metais Rerichas pergyveno skaudžią dramą — savo pirmojo mokytojo Archipo Ivanovičiaus Kuindžio mirtį. Sunkiai traukėsi iš gyvenimo Kuindžis, lyg patvirtindamas liaudies žodžius, kad geri žmonės miršta sunkiai. Nuo širdies ligos su astmos priepuoliais ir didžiuliais skausmais aptemdavo protas. Tų metų vasarą Rerichas leido Pabaltijyje, iš ten jis ir buvo iškviestas, kai Kuindžis ypač pablogėjo. Prie dailininko lovos nuolat sėdėdavo jo mokiniai. Rerichas prisimena: „Kai mudu su Zarubinu budėjome naktį, Archipas Ivanovičius staiga pasikėlė patale ir, žiūrėdamas kažkur pro mus, dusliu balsu paklausė: „Kas čia?" Mes atsakėme: „Rerichas ir Zarubinas."— „O keliese jūs?" — „Dviese." — „O trečias kas?" Buvo šiurpu. Archipas Ivanovičius norėjo pamatyti ir kitus savo mokinius. Bet vargas — vasarai visi išvažinėję. Aš ilgiausią sąrašą sudariau — kam ir kur jau parašyta. Palengvėjimo valandėlėmis jis prašydavo to lapo ir svarstydavo, kada ir kam galėjo nueiti laiškas, kas, kada, iš kur galėjo išvažiuoti, kokiu keliu. Teiraudavosi, ar nėra telegramų, klausinėdavo: „Bet juk jie skuba? Žino, kad delsti negalima?" Visa tai buvo baisiai tragiška."

Kuindžis mirė liepos 11 dieną. Rerichas tarp kitų mokinių stovėjo prie karsto ir atsisveikino su žmogumi, kuris jį mokė nelengvo kūrybinio kelio pradžioje.

Gyvenimas ir mirtis, kūryba ir griovimas, amžinybė ir akimirka — ko nejaudino šie klausimai artimųjų mirties akivaizdoje? Kaip suvokti vieno ar kito dėsnio nuoseklumą, kaip praminti savo taką tarp gyvenimo begalybės ir nebūties bedugnės?

Rerichas prisiminė vieną jau mirties miegu užmigusio Kuindžio priesaką: „Išaiškinti galima viską, nagi, bet tu nueik ir nugalėk!"

Ir, gal būt, todėl, kad Rerichas gyveno pagal šį priesaką, prie jo pavardės prisišliejo gana neįprastas — „praktiškojo idealisto" epitetas.

VII. DIDŽIŲJŲ ĮVYKIŲ IŠVAKARĖSE

Autobiografinių apybraižų seriją Rerichas pradėjo žodžiais: „Nelengva aprašyti gyvenimą, tiek visko būta. Kai kurie net vadino tą įvairovę prieštaravimais. Aišku, nežinodami, kokie impulsai ir aplinkybės lemdavo daugelį darbo rūšių. Tad pavadinsime šias gyvenimo ypatybes būtent darbu. Juk viskas būdavo daroma ne asmeniniam malonumui, o naudingo darbo ir kūrimo dėlei."

Rericho dienoraščiuose ir amžininkų atsiminimuose tik vienur kitur užtiksi tų „mielų smulkmenų", kurios leistų į gyvenimo aprašymą įpinti intymumo gaidelių. Jas tarytum išstūmė visuomeninė veikla, kūrybinis ir mokslinis darbas.

Namų aplinka pirmiausia kalbėjo apie darbui paskirtą gyvenimą. Rericho dirbtuvė priminė būtent dirbtuvę, o ne pagarsėjusio dailininko studiją su madingais baldais ir brangiais niekučiais. Stovėjo paprasčiausi stalai, apkrauti knygomis, dažų skardinėmis bei tūbelėmis, mineralų pavyzdžiais ir archeologinėmis iškasenomis.

Rerichas turėjo įprotį tapyti kelis paveikslus iš karto, tad studijoje daug vietos užėmė molbertai su pradėtomis drobėmis. Palubėje ant vielos ištiesus sparnus kabojo žuvėdros iškamša. Ją prisimindamas, dailininkas rašė: „Vilties žuvėdros lekia priekyje tyrinėtojų laivų. „Spėk, spėk, pastebėk, kur žuvėdros lėks." Stebi žmonės žuvėdrų skrydį, lūkesčių, vilčių skrydį. Ir kodėl netikėti rytojumi, raudonu saulėtekiu, palaiminguoju grožiu?! Skris gražuolės žuvėdros, ir nerasi tokio darbo, kuriam žuvėdra negalėtų rodyti kelio."

Domėjimąsi senienomis rodė restauruotas Petro gadynės sekreteris, prie kurio dailininkas mėgdavo dirbti. Svetainė buvo apstatyta senoviškais baldais.

Pagarba darbui išmokė dailininką tausoti daiktus. Keliaudamas po įvairius kraštus, Rerichas dešimtis metų vežiodavosi vie-

ną ir tą patį lagaminėlį. Iškilmėms ir oficialiems priėmimams turėdavo gražiai pasiūtą fraką, kuris pragyveno ištisą garderobą darbo drabužių, nors dailininkas buvo nepaprastai tvarkingas.

Kaip miniatiūrinė dirbtuvė atrodė ir vaikų kambarys. Nikolajus ir Jelena daug dėmesio ir laiko skirdavo sūnų auklėjimui. Vyresnysis — Jurijus gimė 1902 metais Okulovkoje, Novgorodo gubernijoje, o jaunesnysis — Sviatoslavas — 1904 metais Peterburge. Iš mažens tėvai vaikams skiepijo meilę darbui, pastabumą, iniciatyvą. Su tėvais berniukai jautėsi kaip lygūs su lygiais. Keliaudami tėvai veždavosi ir vaikus, o atsiskyrę susirašinėdavo. Mažieji korespondentai pagal savo amžių buvo stebėtinai išprusę. Antai septintus metus einantis Sviatoslavas rašė tėvui iš Pavlovsko į Piatigorską: „Mielas tėveli, aš dabar tau rašau laišką, o mūsų sode klaikus vėjas ir perkūnija. Aš sėdžiu savo kambaryje. Labai man įdomu sužinoti, kas tas Čiortikovas? Mes šiandien sugavom žiogą, jo sparnai auksinio atspalvio, pilvas mėlyno, žalio ir geltonai žalio atspalvio. Mes turime didelį daržą, viskas jame žaliuoja. Ar kalnuose nematyti laukinių ožių? Kokie vabalai ir akmenys? Mano darže auga saulėgrąžos, ridikai, krapai ir bulvės. Juriko darže auga špinatai, svogūnai, morkos, salotos, japoniškoji veja, žirniai ir bulvės..."

Jurijų jau gimnazijoje žymusis mokslininkas B. Turajevas mokė egiptologijos, o orientalistas A. Rudnevas — mongolų kalbos.

Darnioje, nuolat užsiėmusioje dailininko šeimoje dominavo kūrybiniai interesai. Rericho darbštumas stebino daugelį amžininkų. I. Grabaris rašė: „Būdavo, nueini pas jį į „Dailės skatinimo draugijos namą", bet ne iš Morskajos, o iš Moikos gatvės, ir užklumpi betriūsiantį prie didelio pano. Jis mielai parodo kokias dvi dešimtis darbų, sukurtų per mėnesį ar kitą nuo paskutinio susitikimo dienos: darbai vienas už kitą geresni, nė žymės chaltūros, banalumo, rutinos,— vis ta pati nauja ir netikėta invencija, vis taip pat žavingos tos nedidukės drobės su puikia kompozicija ir harmoningomis spalvomis. Praeina valandėlė, ir sekretorius atneša pasirašyti krūvą dokumentų. Jis mikliai pasirašinėja neskaitęs, žinodamas, kad galima pasitikėti: kanceliarija organizuota pavyzdingai. Dar po valandėlės atlekia uždusęs tarnautojas — didžioji kunigaikštienė atvažiavusi. Ir jis jau bėga, vos spėjęs šūktelėti, kad pasilikčiau pusryčių. Jis tapydavo puikius paveikslus, pasirašinėdavo protingus raš-

tus, priiminėdavo lankytojus, svečius — draugus ir priešus — visus vienodai svetingai, priešus netgi svetingiau, vėl sugrįždavo prie paveikslų, atsakinėdamas į telefono skambučius. Tokia būdavo kiekviena jo virte verdančio neramaus gyvenimo diena."

Tiems, kurie asmeniškai susitikdavo su Rerichu, imponavo korektiškas jo elgesys, ramus, malonaus tembro balsas, saikingi ir tikslūs gestai, lygi tyki eisena. Niekas nematė Rericho beprasmiškai lakstančio ar išvesto iš kantrybės. Žavėdavo jo geraširdiškumas ir jautrumas. Grabaris buvo teisus, sakydamas, kad geraširdiškumu ir jautrumu Rerichas palenkdavo draugus ir priešus, ir gal dėl to pastarieji mielai su juo bendradarbiaudavo. Jie neabejodavo dėl jo nusistatymo nešti naudą kultūrai ir meno žmonėms.

Beje, tą naudą kiekvienas suprasdavo savaip, nes iš kur tuomet atsirastų priešų? Išanalizavę amžininkų nuomones, galėtume sudaryti tokias apibendrinančias charakteristikas:

Rerichas — švietimo, progreso ir teisingumo šalininkas, rimtas mokslininkas ir žymus kultūros veikėjas, tikrai autoritetingas meno ir švietimo institucijų bei visuomeninių organizacijų bendradarbis;

Rerichas — šv. Stanislovo, šv. Onos ir šv. Vladimiro ordinų kavalierius, karjeristas, norintis žūt būt patekti į caro rūmų visuomenę, apdairus „gyvenimo išminčius", dailininkas „aristokratas";

Rerichas — daugelio savo meto progresyvių žmonių bičiulis, labai mėgstąs bendrauti, suburti aplink save žinių ištroškusią ir entuziastingą jaunuomenę;

Rerichas — mįslinga natūra, Rerichas — nuoširdus ir atviras.

Rerichui dažnai tekdavo susikirsti su kitaip galvojančiais, ir jis drąsiai stodavo į kovą. Tačiau kad ir su kuo būtų ėjęs į konfliktą, dailininkas visada atsižvelgdavo į priešingos pusės idėjų ir pažiūrų visuomeninę reikšmę, o ne į asmenines priešininko ypatybes. Tokia pozicija padėdavo kebliausiose painiavose, prie kurių kiti nenorėdavo kišti rankų.

Kreipdamasis į visas instancijas, ligi pat valdovo rūmų, Rerichas dažniausiai laimėdavo palankų sprendimą ir dėl to išsikovojo puikaus diplomato reputaciją. Tatai išpūtė gandus apie „svaiginančią karjerą", nors jokių oficialių pareigų, išskyrus Dailės skatinimo draugijos mokyklos direktoriaus vietą, dailininkas nesiekė.

Tiesa, prieš pat 1914 metų karą Rerichas gavo tikrojo valstybės patarėjo titulą. Tačiau, atrodo, kad šio titulo valdžia negailėjo, nes po metų suteikė antrą kartą, ir Bilibinas paleido epigramą, jog ir toliau kiekvieną pavasarį Rerichas gaus valstybės patarėjo rangą.

Princesė Oldenburgskaja, svajodama savo globojamoje mokykloje turėti tituluotą direktorių, ruošėsi rekomenduoti Rerichą imperatoriaus rūmų kamergerio titului. Sužinojęs Nikolajus Rerichas ryžtingai užprotestavo: savo paveikslų kitaip nepasirašinėsiąs, tik „dailininkas Rerichas". Tuo „rūmų karjera" ir baigėsi, nė neprasidėjusi.

Rerichas priešindavosi ir anais laikais labai mėgstamam apdovanojimui parodų atminimo medaliais ir prizais. Ne kartą spaudoje nurodė, kokie formalūs tie apdovanojimai. Lyg tyčia, 1908 metų Tarptautinėje parodoje Milane jam paskyrė aukso medalį. Nikolajus Rerichas atsisakė ir tuo visiškai suglumino žiūri, kuri pradėjo teisintis, kad aukštesnių apdovanojimų neturinti. Briuselio parodoje dailininkas taip pat buvo apdovanotas aukso medaliu, kuris buvo atsiųstas per belgų pasiuntinybę. Rerichui atsisakius, prasidėjo diplomatinis susirašinėjimas.

Taigi, nepaisant vieno kito amžininko tvirtinimų, apdovanojimams ir titulams Rerichas ypatingos silpnybės nejautė, nors ir nesikratydavo, kai šitai būdavo naudinga jo mokyklai. Jeigu kam ir jautė silpnybę, tai senųjų meistrų paveikslams. Nikolajus ir Jelena garsėjo kaip prisiekę kolekcionieriai. Juodu dažnai galėjai matyti antikvaruose ir aukcionuose. Nemaža dailininko atsiminimų susieta su visokiais kolekcionavimo praktikos epizodais.

Sykį, pasibaigus aukcionui, po kurio dauguma eksponatų liko neišparduota, kasininkė, sukrapščiusi menkas įplaukas, jau ruošėsi eiti. Bet Rerichas pastebėjo aukštai virš veidrodžio tarp dviejų langų kabojusį kažkokį nekrintantį į akis paveikslą. Kolekcionieriaus instinktas patraukė dailininką prie to paveikslo. Pardavėja, liūdnai nužvelgusi, jos manymu, puikius, bet išbrokuotus kūrinius, pareiškė:

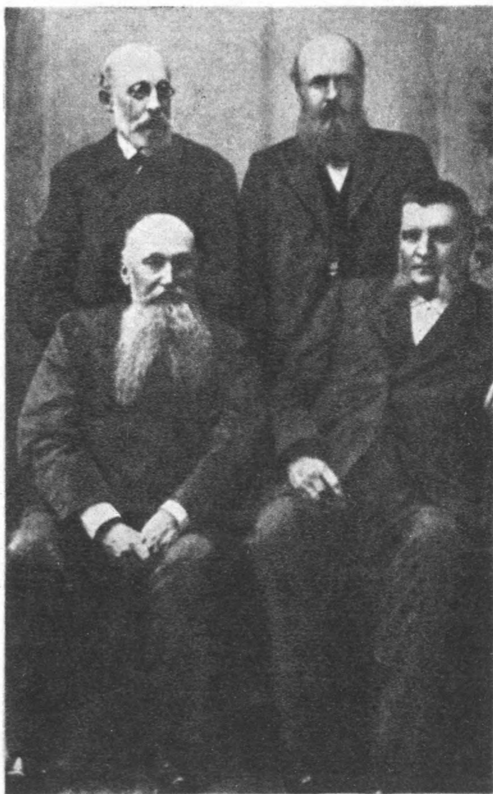
— Neverta kartis, vis tiek nepirksite.

Rerichas nenusileido. Tuomet apsukrioji dama pasiūlė:

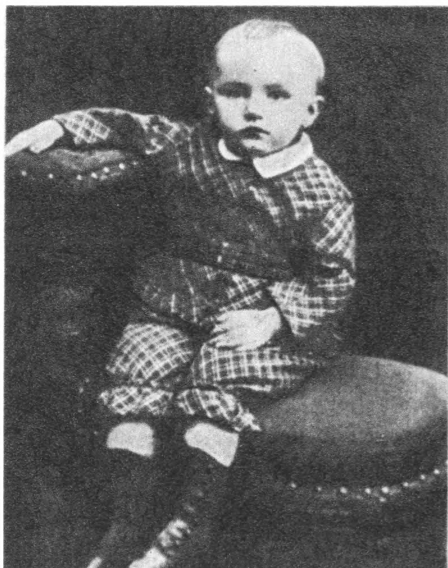
— Gerai, aš nukabinsiu, bet padėkit ant stalo dvidešimt penkis rublius, kad nereikėtų man vėl tempti jo į viršų.

M. Kalašnikova.

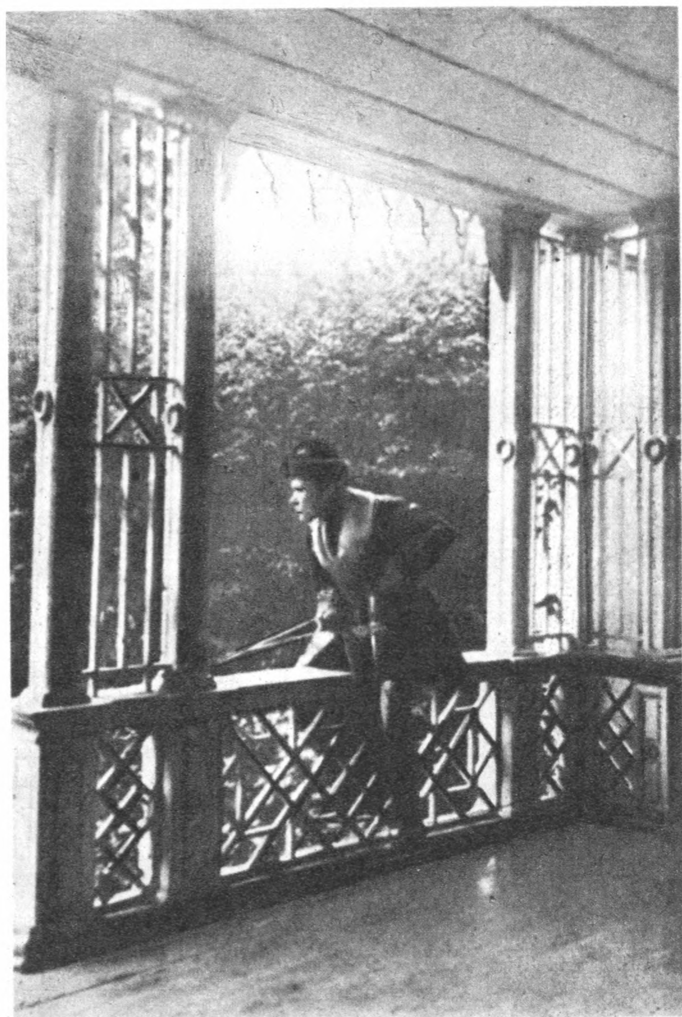
K. Rerichas (sėdi iš kairės).

N. Rerichas. 1877 m.

N. Rerichas dešimties metų.

N. Rerichas Izvare. 1897 m.

A. Kuindžio (antroje eilėje trečias iš dešinės) grupė. Į dešinę nuo jo Rerichas. 1897 m.

„Pasiuntinys. Sukilo giminė prieš giminę". 1897 m.

N. Rerichas studijų metais.

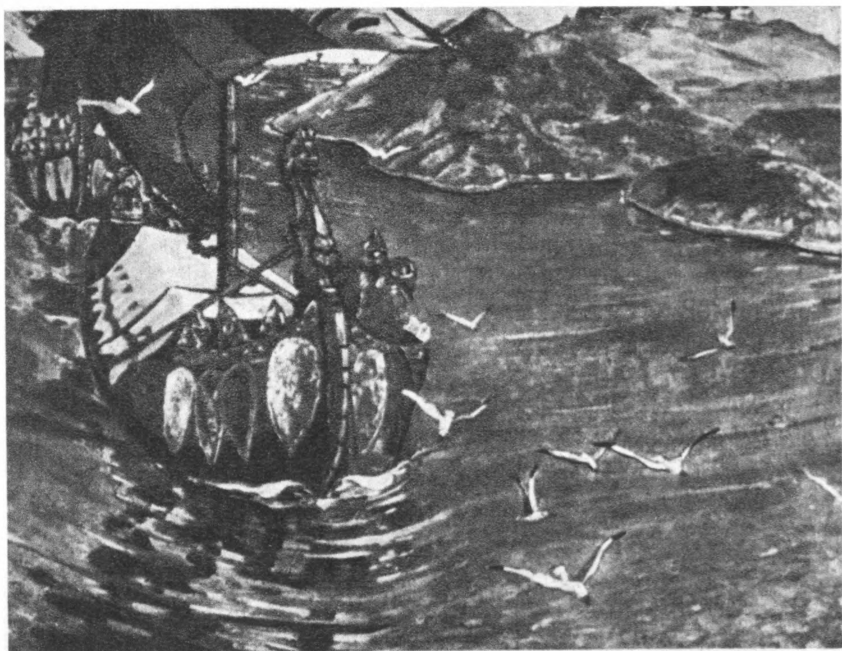
J. Šapošnikova, 1899 m.

N. Rerichas prie paveikslo „Žygis". 1899 m.

N. Rerichas. 1901 m.

„Užjūrio svečiai". 1901 m.

„Prisikėlimo vienuolynas Ugliče". 1904 m.

N. ir J. Rerichai. 1904 m.

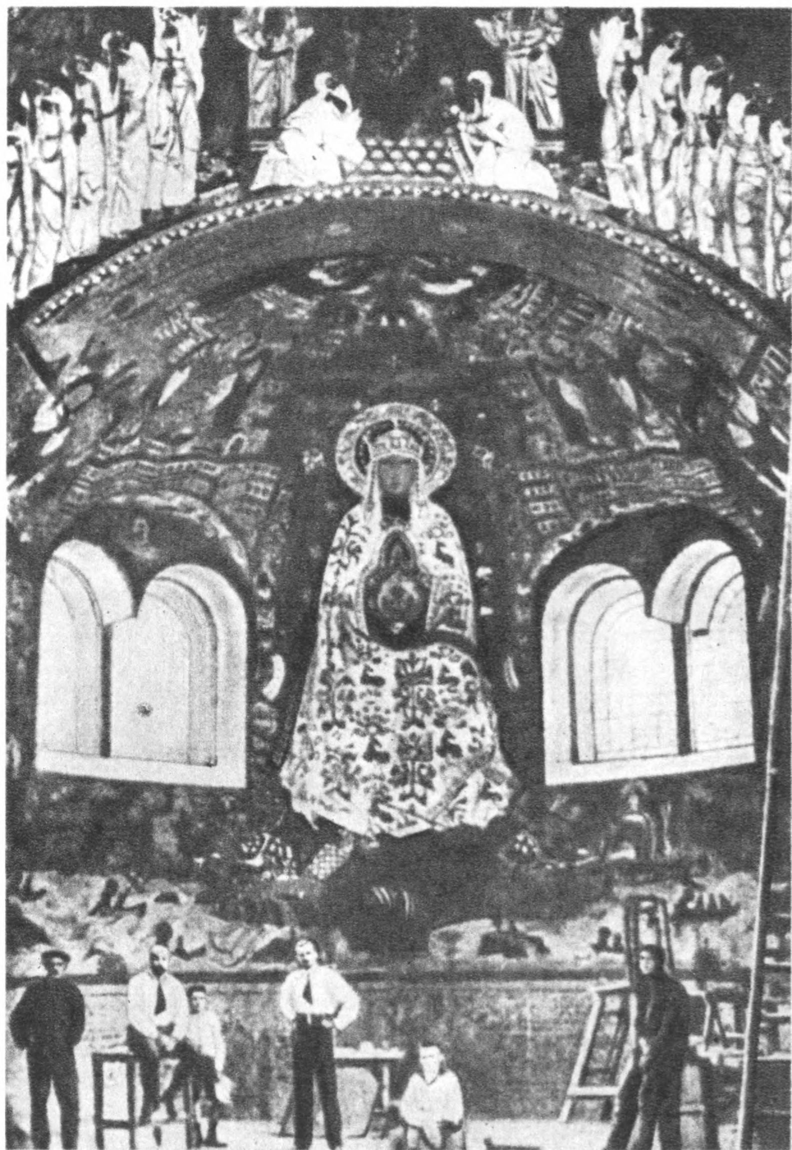
N. ir J. Rerichai su sūnumis.

„Slavai prie Dnepro". 1905 m.

„Žemės pabučiavimas". I. Stravinskio baleto „Šventasis Pavasaris" dekoracijų eskizas. 1912 m.

„Šauklys". 1914 m.

N. Rerichas su sūnumis Talaškine.

„Ieškojimų perlas“. 1924 m.

„Maitrėja Nugalėtojas“. 1925 m.

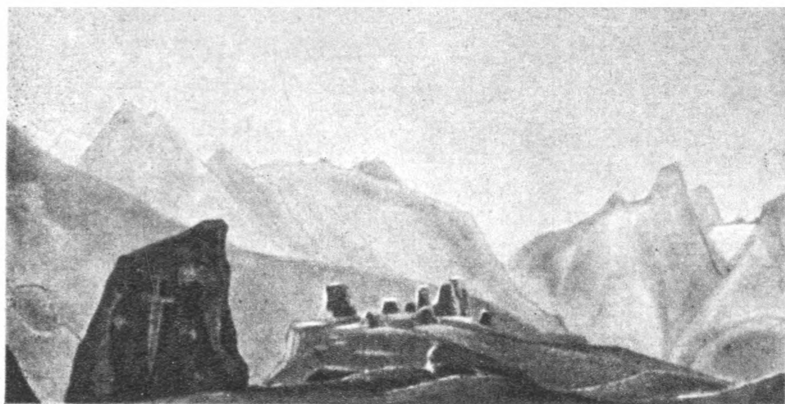

„Tibetas". 1930 m.

„Guga Čohanas". 1931 m.

„Gesero kardas". 1932 m.

„Šv. Sergijus". 1932 m.

N. Rerichas Niujorke Rericho muziejuje.

Taip kasą papildė dvidešimtpenkinė, o Rerichas įsigijo nedidelį paveikslą, tiek pajuodusį, kad nė siužeto nebuvo galima suvokti. Nuvalius paaiškėjo, kad tai Piterio Breigelio žiemos peizažas.

„Neužmirštamos valandos, kai randi paveikslą,— rašė Rerichas „Dienoraščio lapuose",— kiek visokių netikėtumų. Rubensas rastas senoviškame knygos aptaise. Tikrą džiaugsmą atnešė van Orlėjus — nežinia kodėl paveikslas buvo visai užtapytas. Jelena, mėgdavusi pati nuvalyti paveikslus, švytėjo džiaugsmu, kai iš po vėlyvesnės terlionės, vaizduojančios kažkokį pasibiaurėtiną senį, pasirodė didžio meistro tapyta galva..."

Rericho kolekciją, vėliau atitekusią Ermitažui, sudarė 300 kūrinių, jų tarpe Rubenso, Ostadės, Kranacho ir kitų garsenybių darbai. Ypač vertinga buvo senoji Niderlandų tapyba.

Ne kartą Rerichas savo apybraižose paliesdavo kolekcionavimo temą, kuri labai derinosi su jo veikla kultūrinių vertybių apsaugos baruose. Jis nurodė svarbią mokslinę kolekcionavimo reikšmę ir labai vertino veiklą Tretjakovo, kuris ne tik sukaupė galybę puikių meno kūrinių, bet ir sugebėjo savo kolekcijoje atspindėti rusų tapybos istoriją.

Ypač Rerichas propaguodavo ir skatindavo paveikslų kolekcionavimą jaunimo tarpe. Pirmiausia patardavo ieškoti, žinoma, ne Rubenso ir ne Repino originalų. Ir vertinga atvirukų kolekcija, anot jo, žadinanti meilę menui. Dėl to ir pats dailininkas aktyviai bendradarbiaudavo su leidyklomis, kurios leisdavo reprodukcijas ir meno knygas.

1910 metais Rusų dailininkų sąjunga suskilo. Pasitraukė visi Peterburgo dailininkai, išskyrus Rylovą, o iš maskviečių — V. Serovą ir I. Grabarį. Po to Peterburge ėmė veikti parodų susivienijimas, vėl pavadintas „Meno pasauliu". Jo branduolį sudarė buvę „Meno pasaulio" nariai: Aleksandras Benua, L. Bakstas, J. Lanserė, K. Somovas, M. Dobužinskis, V. Serovas, I. Grabaris. Prie jų prisijungė N. Rerichas, K. Petrovas-Vodkinas, B. Kustodijevas, A. Ostroumova-Lebedeva, Z. Serebriakova ir kiti.

Senos grupuotės atgimimas bylojo, kad „Meno pasaulio" tendencijos gyvos ir vilioja naujus šalininkus. Tačiau vargu ar jie ketino ir toliau laikytis tos programos, kurią kadaise paskelbė Diagilevas, beje, nesidėjęs prie antrojo „Meno pasaulio" sąjū-

džio. Be to, įsidėmėtina, kad pirmininku buvo išrinktas Rerichas, o ne kuris veteranas ar pripažintas sąjūdžio ideologas. Tai, žinoma, aiškintina organizatoriniu jo talentu, dideliu autoritetu, bet, matyt, bus buvę ir kitų motyvų.

Rericho išrinkimas rodė, kad „Meno pasaulio" uždaviniai ir tikslai nebe tie.

Jie ir negalėjo būti tie patys. Laikotarpiu tarp dviejų revoliucijų daugelyje kultūros sričių, taip pat ir dailėje, sustiprėjo įvairūs formalistiniai ieškojimai, dažnai užsibaigiantys visišku praeities tradicijų neigimu. Tatai sukėlė didį rusų dailininkų sambrūzdį, aštrino atskirų grupuočių tarpusavio kovą.

1910 metais organizuojama grupė „Būgnų valetas", kurioje dalyvavo P. Končialovskis ir I. Maškovas, vėliau suvaidinę svarbų vaidmenį Tarybų Rusijos kultūriniame gyvenime. Šios grupės dailininkai, maištaudami prieš „Meno pasaulio" stilizaciją bei „aristokratizmą", savo kūryboje grubiai vaizduodavo ir deformuodavo natūrą. Tačiau jie sukūrė nemaža vertingų peizažų ir natiurmortų.

Nors Aleksandras Benua ir Dovydas Burliukas (vienas „Būgnų valeto" vadovų) griežtai nesutarė, daugelis „Būgnų valeto" grupės dailininkų eksponuodavo savo kūrinius „Meno pasaulio" parodose. Jose galėjai rasti darbų ir iš „Mėlynosios rožės" grupės, kurioje buvo tokie dailininkai, kaip P. Kuznecovas, M. Sarjanas, S. Sudeikinas. Pastarasis netgi prisijungė prie „Meno pasaulio" ir tame sąjūdyje užėmė reikšmingą vietą.

1912 metais iš „Būgnų valeto" pasitraukė M. Larionovas, N. Gončiarova ir kai kurie kiti. Jie įkūrė grupę „Asilo uodega". Larionovas propagavo stilių, „išsivadavusį iš realiųjų formų, gyvuojantį ir besiplėtojantį pagal tapybos dėsnius". Taip gimė kryptis, pavadinta „lučizm", o nuo jos jau buvo netoli iki abstrakcionizmo, atspindėjusio buržuazinės kultūros krizę.

Savo parodas teberengė Rusų dailininkų sąjunga, galėjusi pasigirti tokiomis įžymybėmis, kaip A. Archipovas, A. Vasnecovas, K. Korovinas, I. Ostrouchovas, K. Juonas, F. Maliavinas. Gyvavo kaip gyvavus Peredvižnikų draugija. Ją palaikė Repino, Surikovo, Kasatkino autoritetai.

Atkurtajam „Meno pasauliui" teko susidurti su „novatoriais", skelbusiais visišką formos anarchiją ir absoliučiai nepaisiusiais žmonijos genijaus pasiekimų praeityje.

„Meno pasaulio" garbei tenka pasakyti, kad jo nariai nepakartojo lemtingos klaidos, būdingos kai kuriems žymiems peredvižnikams, neigusiems visa, kas nepanašu į jų pačių kūrybą.

Nustoję „maištauti", „Meno pasaulio" nariai širdies gilumoje tebebuvo tikri novatoriai ir atidžiai stebėdavo kitas kryptis, duodami jų atstovams vietos savo parodose.

„Subrendę tėvai vilioja į savo namus žalią jaunimą, tikėdamiesi jo dėka išlikti ir atsinaujinti",— buvo rašoma vienoje „Meno pasaulio" parodos apžvalgoje. Abi savybės — tradicija ir novatoriškumas — buvo būdingos ir Rerichui.

1911 gruodyje — 1912 sausyje vyko visos Rusijos dailininkų suvažiavimas. Šiam įvykiui skirtame straipsnyje „Atnaujinta žemė" (1911) Rerichas rašė: „Ar verta dailininkams galvoti apie visokius lygiavimus? Kad nė vienas neišklystų iš rikiuotės, kad neišsišoktų... Kiek dailininkų atitraukė nuo darbo svajonės apie vienybę, apie lygią rikiuotę. Baugu pradėti ir skaičiuoti, kiek dailininkų sukiršino kalbos."

Ten pat skaitome: „mokydamasis atkaklumo iš akmens, nepaisydamas priešiškos aplinkos, aš nuolat kalbu apie liaudies turtų grožį. Man ypač džiugu, kad mūsų suvažiavimas iškėlė kovos už senovės grožį vėliavą..."

Gausūs ir įvairūs suvažiavimo dalyviai liudijo apie intensyvią šalies kūrybinio gyvenimo diferenciaciją, pasireiškiančią daugybe tarpusavyje kovojančių meninių grupuočių. Antai V. Kandinskis iš suvažiavimo tribūnos karštai propagavo abstrakcionizmą, „Asilo uodegos" atstovas įrodinėjo Vrubelio konservatyvizmą, o Aleksandras Benua iš „Meno pasaulio" agitavo jungtis prie neoklasicizmo.

Tokioje štai situacijoje teko Rerichui vairuoti „Meno pasaulį". Jis sumaniai išvengdavo nereikalingų konfliktų, žiūrėjo tiek „senimo", tiek „jaunimo" interesų. Tai stiprino „Meno pasaulio" organizaciją ir skynė jai kelią.

Rerichas artimai bendravo su daugeliu savo meto dailininkų, rašytojų, mokslininkų. Tikra draugystė užsimezgė su Leonidu Andrejevu. Optimistinė Rericho pasaulėžiūra ir linkusi į pesimizmą Andrejevo pasaulėjauta, atrodo, turėjo būti antagonistinės. Bet kraštutinumai, lyg papildydami vienas kitą, kai kada sutinka. Visišką juodviejų tarpusavio supratimą iškalbingai patvirtina toks Rericho laiškas Andrejevui (1914): „Brangusis Leoni-

dai Nikolajevičiau! Jeigu žodžiai paliečia sielą, tai tokio puikaus, tokio man artimo, kaip Tamsta, menininko žodis ne tik giliai sujaudino, bet ir suteikė džiaugsmo. Už tą džiaugsmą, kuris pas mus dabar toks retas svečias, karštai bučiuoju Tamstą. Širdingiausias ačiū. Dabar suprasite, jog Tamstos nuomonė man atnešė džiaugsmą. Turiu daugybę priešų, bet užtat likimas lėmė, kad „aš didžiuodamasis galiu išvardint priešus ir didžiuodamasis parodyti draugus". Likimas lėmė, kad sustingusios, apmūsijusios dabarties gyvenime girdžiu į mane kreipiantis balsus tokių žmonių, kaip Tamsta, kurio kūrybą taip myliu, vertinu ir jaučiu. Juk tai džiaugsmas! Tarp įgudusių „profesionalių" balsų apie mano darbą Jūs prabilote žmogaus kalba. Klausiate, ar galima kalbėti neprofesionaliai? Juk ir svarbu, jei kas išsiveržia iš profesionalumo kiauto — į gyvenimą, į sielą..."

Rūsčiųjų įvykių nuojauta ir troškimas savo dvasinius ieškojimus pakreipti visuomeninių interesų linkme suartino Rerichą su Aleksandru Bloku. Šiuo atveju galima kalbėti jau apie kūrybinę „sielų giminystę".

Abu, Rerichas ir Blokas, išoriškai buvo santūrūs, tačiau viduje degte degė. Juodviejų meno „gaisuose" ne iš karto pajusdavai „negailestingą gyvenimo gaisrą". Bloko poezija ir Rericho tapyba dažnai atrodydavo toli nuo aktualių šiandieninių problemų. Bet juodu ypatingu būdu skaičiavo laiką, į šią dieną įjungdami praėjusius tūkstantmečius. Rericho ir Bloko kūryboje dabartis taipogi būdavo išmėginama praeitimi.

Vėl rūpesčiams atslūgti duoda,
Silpnėja būvio gaudesys.
Ir vėjas pro aksomą juodą
Rytojų gieda į ausis.

Ar aušroje kitos tėvynės
Iš tos niūrios šalies nubusiu?
Gyvenimą šį atsiminęs,
Kada sapne aš atsidusiu?

Ne! Jau sapnų gana! Kas esti
Ir tai, kas buvo,— susipynę.
Ir vėl banga sugrįžta mesti
Atgal į naktį aksominę.

Kaip tik šios Bloko eilutės įkvėpė Rerichą, kuriant frontispisą Italijai skirtų poeto eilėraščių knygai. Matyt, ir Rericho menas taip pat įkvėpdavo Bloką. 1914 metais S. Makovskis paprašė Bloko paskolinti frontispiso originalą, norėdamas jį reprodukuoti „Apolono" žurnale. Poetas atsakė: „N. Rericho piešinys įaugo į mano gyvenimą, įstiklintas kabo prieš akis, ir man būtų be galo sunku išsiskirti su juo netgi tam vienam mėnesiui... Prašyčiau labai neužsigauti, kad atsisakau, motyvuodamas jausmais, man rodos, Tamstai suprantamais."

„Dienoraščio lapuose" Nikolajus Rerichas rašė apie Bloką: „Atsimenu, kaip jis atėjo frontispiso „Italijos dainoms", ir mudu kalbėjome apie tą Italiją, kurios jau nėra, bet kuri paliko tokias neužmirštamas ugnines gaires. Ir tos nepaprastos ugnys, ir aidinčios sferos, ir šviesus kalavijas, pražydęs ugnimi,— visa tai Blokui buvo pažįstama. Jis nebūtų tiksliai jų apibrėžęs, bet priėmė jų išviršinį nenusakomumą ir vidinį tikrumą."

Visuomeninė veikla būtinai turėjo Rerichą suvesti į pažintį su Gorkiu. Pirmieji oficialūs juodviejų susitikimai buvo Sytino leidykloje ir žurnalo „Niva" redakcijoje, o paskui jiedu supažindino savo šeimas ir viešėdavo kits pas kitą.

Rerichas be galo vertino Gorkio talentą, prašydavo rašytojo patarimų. Gorkio archyve saugomas dailininko laiškas, datuotas 1916 metų lapkričio 4 diena: „Brangusis Aleksejau Maksimovičiau, siunčiu korektūrą. Už pastabas būsiu Tamstai dėkingas. Gerai būtų pasimatyti; Tamstos žodžiuose tiek daug ozono ir žvelgi Tamsta toli. Širdingiausi linkėjimai Marijai Fiodorovnai. Nuoširdžiai Jūsų Rerichas."

Įdomūs kai kurie jo atsiminimai apie Gorkį: „Kartą, kai vienoje dideleje literatūrinėje organizacijoje staiga reikėjo greito sprendimo, aš paklausiau Gorkio nuomonės. Jis šyptelėjo ir atsakė: „Ką čia svarstyti, Jūs, kaip dailininkas, verčiau nujauskite, kaip ir ką. Juk jūs intuityvistas. Kartais ne proto, visos esybės reikia."

Rerichas ir Gorkis žvelgė į savo epochą kaip į esmingų istorinių permainų epochą. Bet kūryboje, žinoma, kiekvienas savaip atspindėjo kovą už geresnę gimtosios šalies ateitį.

Rericho tapyboje prieš 1914 metų karą galingai nuskamba atpildo tema, pirmą kartą atskleista paveiksle „Paskutinysis angelas" (1912). Virš liepsnose paskendusios žemės, skaudžiai raudonuose debesyse — apokaliptinis angelas, nešantis atpildą už vi-

šą padarytą blogį, o toli horizonte švytuojantys žaibai tarytum žada naują gyvenimą nuo nedorybių apvalytoje planetoje.

Atrodo, kad katastrofos, nelaimės buvo tolimos Rericho pasirinktajai krypčiai bei pažiūroms į meną. Ir vis dėlto rūsčios bausmės motyvas, atspindintis nepritarimą esamai tvarkai, jo tapyboje organiškas.

Veik vienu metu su minėta drobe pasirodo „Narsumo kalavijas" (1912). Prie pilies vartų miegančiai sargybai angelas atnešė kalaviją. Atėjo metas stoti į kovą su priešu.

Rerichas tartum išpranašauja karo gaisrus. „Dienoraščio lapuose" randame tokią pastabą: „Miegančiai sargybai atnešamas kalavijas. Prireikė „narsumo kalavijo". Atėjo metas. Tada ir 1914 metų pradžioje skubiai tapoma „Pašvaistė" su belgų liūtu, „Gyvatės riksmas", „Karūnos" — nulėkusios nuo galvų, „Pasmerktasis miestas" ir kiti paveikslai, kurių prasmę supratome vėliau."

Klaikų įspūdį daro „Pasmerktasis miestas". Milžiniška žalia raudonai raštuota gyvatė apjuosė miesto sienas, užstojo visus išėjimus ir, rodos, vienu spustelėjimu pražūtingame savo glėbyje sutrupins akmenines tvirtoves. A. Remizovas, paveiktas Rericho paveikslų, sukūrė eilėraščių ciklą. „Pasmerktajam miestui" skirtame eilėraštyje jis rašė:

Pasmerktas, gyvatės apglėbtas, stūksojo apgultas miestas.
O nieks dar nejuto nelaimės, lyg niekur nieko —
žmonės gėrė ir valgė,
tekėjo ir tuokės.
Ir kai lemiamą valandą skelbė varpai,—
išeiti kelių jau nebuvo!

Įdomu, kad Gorkis, pageidaudamas Rericho paveikslo, išsirinko ne realistinį peizažą ar istorinę drobę, o šį simbolinį kūrinį.

„Pašvaistė"... Visą dangų apėmusi grėsmingai raudona gaisrų pašvaistė. Prie viduramžių pilies, prieš nuvirtusį liūtą, tarsi atkeliavusį iš Belgijos herbo, sustingo kario figūra. Jo kalavijas ir skydas įremti į žemę. Jie bejėgiai prieš ugnies stichiją. Belieka tiktai garbinga mirtis.

„Karūnos"... Sukryžiuoti trijų karalių kalavijai. Sąjungininkai prisiekia ištikimybę kovoje. Bet, matyt, neteisingai kovai

ištraukti kalavijai, ir karaliams sėkmės nebus. Pakilo nuo galvų karūnos ir plaukia į padangių tolybę.

Ir pagaliau „Žmonių darbai" ...Ant plikos uolos, prie pat krašto, senoviškais drabužiais apsirengę būriuojasi sujaudinti žmonės. Kažko sukrėsti ir karštai kažką svarsto. Rankas iškėlęs, šaukiasi dangaus pagalbos pražilęs senis, o kitas nuliūdęs žiūrinėja uolos papėdėje nusiaubto miesto griuvėsius.

Savo „pranašingiems" sapnams Rerichas suteikė nepaprastai ekspresyvias formas. Paveiksluose gausu rusų simbolistų pamėgtos raudonos spalvos. Ji kelia nerimo jausmą. Dailininkas meistriškai naudoja paplitusius biblinius gyvatės, angelo, viską praryjančios ugnies įvaizdžius, liaudies meno pavyzdžiu stichiškas gamtos jėgas sieja su „žmonių darbais", stilizuoja kūrinius senųjų rusų ikonų arba primityvo maniera.

Šie Rericho paveikslai, eksponuoti 1915 metais „Meno pasaulio" parodoje, sukėlė tikrą sensaciją. Lengvai atspėjama simbolika nedviprasmiškai pabrėžė nūdienos tragizmą, pražūtingą bejėgiškumą šalies, kuri buvo įtraukta į skerdynes aukšto rango nusikaltėlių.

Žinia apie pirmąjį pasaulinį karą užklupo Rerichą Talaškine. Kaip turėtų elgtis tikrasis tėvynės sūnus, visą laiką galvojęs, kad gerovę laiduoja taika ir tautų vienybė? Sudėtingas ir tragiškas klausimas.

Rerichas visa širdimi pergyveno nerimą dėl rusų liaudies likimo. Kaip istorikas ir patriotas, jis žinojo, kad liaudis tvirtai pasiryžusi ginti gimtąją žemę. Rerichas rašė: „Ateina priešai niokoti mūsų žemės, ir kiekvienas kauburys, kiekvienas upelis, kiekviena pušelė pasidaro dar mielesnė ir brangesnė. Kautynėse ir širdyje stodama už kiekvieną žemės pėdą, liaudis gina ją ne tik todėl, kad sava, bet ir todėl, kad ji graži ir nuostabi, ir pilna paslėptos didžios prasmės."

Visada pasiryžęs kovoti už nacionalinę šlovę, Rerichas buvo nusistatęs prieš suįžūlėjusius šovinistus. Be jokių svyravimų jis prisijungė prie tos rusų inteligentijos dalies, kuri nesiejo tėvynės gerovės su agresyviais valdančiųjų sferų ketinimais. Dailininkas iš karto nusprendė, kad jo pareiga — pasmerkti patį karą.

1914 metais Rerichas sukuria plakatą „Žmonių priešas", kuriame smerkia kultūros paminklų sunaikinimą Liuvene, Šantinji, Reimse. Plakatas buvo išsiuntinėtas į armijas ir karines zonas.

Dailininko susirūpinimą taika pirmiausia parodė kova už žmonijos kultūros vertybių išsaugojimą.

Mintis, jog reikia sudaryti specialią sutartį dėl švietimo institucijų ir kultūros paminklų apsaugos atėjo Rerichui dar rusų-japonų karo metais. Pirmojo pasaulinio karo pradžioje šį klausimą Rerichas iškėlė svarstyti plačiajai visuomenei, bandydamas suteikti jam valstybinę reikšmę. Dailininkas kreipėsi į aukščiausiąją Rusijos armijos vadovybę ir Prancūzijos bei JAV vyriausybes su pasiūlymu, kad šalys susitartų tarpusavyje ir garantuotų tautų kultūros vertybių apsaugą per karą.

Veikdamas su jam būdinga energija, tą projektą Rerichas siuntė daugeliui aukštų pareigūnų, o 1915 metais supažindino ir patį Nikolajų II, bet reikalas taip ir nepajudėjo. Ir vis dėlto savo idėjos dailininkas neatsisakė ir tolesnėje visuomeninėje veikloje daug jėgų padėjo jos įgyvendinimui.

Nuo karo pradžios Rerichas taip pat aktyviai dalyvauja rusų Raudonojo kryžiaus darbe. 1915 metais jis išrenkamas Dailės dirbtuvių, skirtų karo invalidams ir sužeistiesiems, komisijos pirmininku. Jo iniciatyva prie Dailės skatinimo draugijos mokyklos atidaromos specialios klasės sužeistiesiems.

Šio laikotarpio Rericho publicistika labai savita. Apybraižose jis tik prabėgomis užsimena apie karą. Nors jis ir suvokė karo neišvengiamumą, tačiau tai jam labai tolimas dalykas. Dailininkui rūpi pagrindiniai meno bei švietimo uždaviniai. Straipsnyje „Atsisveikinimo žodis", paskelbtame „Birževyje vedomosti" laikraštyje 1916 m. kovo 14 d., Rerichas rašo: „...galvojame, ne „vakarykštės dienos", o „rytdienos" vardan, visaliaudinės statybos ir kūrybos vardan. Galvojame, žinodami, kad kūryba be žygdarbių — ne kūryba. Pirmiausia, ar turime teisę kalbėti apie meną? Dabar, didžiosios kovos dienomis? Kai, atrodytų, menas nutyla? Kai teisėtai sukilta prieš kvailą prabangą ir išlaidumą... Tačiau tikrasis menas — ne kvaila prabanga... Kas meldžiasi tiesos ir grožio dievui — ne švaistytojas. Menas — poreikis. Menas — gyvenimas. Argi šventovė prabanga? Ar švaistymu laikytina knyga ir pažinimas? Na, o jeigu menas — didi reikmė, įprasminanti gyvenimą, tai ir nūn galima kalbėti apie meną. Jeigu menas tarnauja Tėvynei, tai, žinoma, verta jam nusilenkti. O tas tarnavimas anaiptol ne tarnybiniai paveikslai, bet skonio tobulinimas, savimonės ugdymas, dvasios pakylėjimas. Skynimas aukštyn kylančių kelių."

Karo metais Rericho tapyboje rūstaus įspėjimo ženklus pakeičia folkloro temos. Kai kada jos susiję su tradiciniais religiniais vaizdiniais apie šventuosius, skubančius žmonėms į pagalbą, pavyzdžiui, paveiksluose „Šventasis Prokopijus nukreipia akmens debesį nuo Ustiugo Didžiojo", „Šventasis Prokopijus meldžiasi už nežinomus keliautojus vandenimis" (1914), „Panteleimonas išgydytojas", „Trys džiaugsmai" (1916). Kartais jų sprendimai grynai pasakiški, kaip „Žyniuonėje" (1916), kartais grindžiami liaudies mąstymo panteizmu, sakysim, „Dangaus įsakymas", „Dangaus strėlės — žemės ietys", „Dvasios namai" (1915).

Karo metų kūriniuose nėra beviltiškumo. Dailininkas nusiteikęs optimistiškai ir nebijo rūsčių išbandymų.

Pasaulinio karo laikotarpiu suaktyvėjo Rericho veikla liaudies švietimo bare. Jis dažniau susitinka su Gorkiu ir kitais antimilitaristiškai nusiteikusiais rusų inteligentais. Įtempta veikla tarytum liudija, kad karas neišmušė Rericho iš praminto kūrybinio kelio.

Tačiau taip tik atrodė. Karas visiškai sužlugdė Rericho planus svarbiausiame jo veiklos bare — Rytų studijavime. O Rericho biografijoje šis baras itin svarbus. Dailininkas negalėjo tenkintis vien knyginiais duomenimis apie viliojusias šalis ir prieš pat karą ėmėsi žygių organizuoti mokslinę-meninę ekspediciją į Aziją.

1913 metais Paryžiuje dailininkas susitiko su ten gyvenusiu rusų orientalistu V. Golubevu — Indonezijos, Indijos ir Tibeto meno žinovu. Golubevas ką tik buvo grįžęs iš Indijos ir vėl ruošėsi atgal. Su juo Rerichas aptarė bendrus abiejų veiksmus, tyrinėjant Rytų kraštus, o parvažiavęs į Peterburgą, parašė straipsnį „Indijos kelias", kurį baigė žodžiais: „Linkiu V. Golubevui geriausios kloties ir tikiuosi sulauksiąs iš jo be galo reikšmingų ir džiugių dalykų... Prie tamsių ežerų nakčia susirenka indų moterys. Su žvakėmis. Skambina varpeliais. Šaukia iš vandens šventuosius vėžlius. Paskui juos šeria. Į palmės riešuto kevalą įstato žvakes. Paleidžia į ežerą. Spėja likimą. Buria. Indijoje gyvena grožis. Didysis Indijos kelias — vilioja."

Tas kelias viliojo jau seniai, ir dailininkas rimtai jam ruošėsi. Nenorėdamas atsilikti nuo rusų orientalistų tyrinėjimų, Rerichas dalyvaudavo daugelyje renginių, padėjusių stiprinti kontaktus su Rytų kraštais ir tautomis. Pavyzdžiui, siekdami pa-

žinti gyvas budizmo tradicijas ir ketindami privilioti į Peterburgą rečiausius budizmo religijos kulto eksponatus, rusų orientalistai planavo sostinėje statyti budistų šventyklą. Statybos rėmimo komitete buvo ir Nikolajus Rerichas. Komitetas paprastai posėdžiaudavo žinomo indologo I. Minajevo dukterėčių seserų Šneider bute.

Būtų naivu įtarti komitetą budizmo propagavimu. Tepaminėsime tiktai, kad F. Ščerbatskio iniciatyva komitetas svarstė ir senovės indų šventyklos pervežimo iš Indijos į Peterburgą galimybes. Ta proga „Dienoraščio lapuose" Rerichas rašė: „Mes griebėmės Ščerbatskio pasiūlymo." Rusų orientalistai, susižavėję mokslu, mažiausiai paisė dogmatinių viena kitai priešiškų religijų skirtybių. Indų šventyklą galvota išardyti, vadovaujant prityrusiam architektui, ir pargabenti laivu į Peterburgą. Buvo jau užsimezgusios derybos su „Laisvanoriškuoju laivynu" dėl pervežimo lengvatų, bet prasidėjęs karas viską sužlugdė.

Į Indiją Rerichas rengėsi siųsti ir Dailės skatinimo draugijos mokyklos stipendininkus, bet karas ir tam užkirto kelią. Labai norėjo Rerichas Peterburge organizuoti ir indų muziejų. Dalį eksponatų dailininkas tikėjosi gauti iš V. Golubevo kolekcijos, tad kreipėsi į Mokslų akademiją, kad ji parodytų atitinkamą iniciatyvą.

Ypač vertėtų sustoti ties Rericho ryšiais su Tibete gavusiu budistinį išsilavinimą Užbaikalės buriatu Agavanu Doržijevu. Doržijevas ilgą laiką gyveno Lhasoje ir buvo patikimas dalailamos asmuo. Kai XX amžiaus pradžioje agresyvi Anglijos politika Tibete įgijo grėsmingą pobūdį, dalailama pasiuntė Doržijevą, kaip nepaprastąjį pasiuntinį, į Rusiją deryboms su caro vyriausybe dėl Rusijos politikos suaktyvinimo Centrinėje Azijoje, taip pat ir Tibete. Tuo būdu buvo siekiama užkirsti kelią anglų kolonializmui.

Rerichas kiek galėdamas palaikė Agavano Doržijevo misiją. Dalailama išreiškė jam padėką ir apdovanojo. Žinant vėlesnius įvykius, galima pridurti, kad po Spalio revoliucijos Agavanas Doržijevas pasiliko Tarybų Sąjungoje ir buvo vienas iš buriatų lamaistinio atgimimo sąjūdžio lyderių. Tas sąjūdis revoliucijos metais rėmė Tarybų valdžią ir mėgino reformuoti budistų dvasininkijos buitį, pertvarkydamas vienuolynus į darbo bendruomenes.

Dar gerokai prieš Spalio revoliuciją Rerichas tvirtai nusprendė, kad jo pareiga visuomenei — suartinti dvasinį Rytų palikimą su naujausiais mokslo atradimais ir progresyviomis socialistinėmis teorijomis. Norint sėkmingai įgyvendinti šį uždavinį, reikėjo betarpiško bendravimo su Rytų tautomis, jų senąja kultūra ir nemirštančiomis tradicijomis. Matome, kaip nuodugniai ir sistemingai dailininkas rengėsi įžengti į „didįjį Indijos kelią". Atsisakyti šio kelio — Rerichui reiškė atsisakyti savęs.

1915 metų pradžioje Nikolajus Rerichas susirgo plaučių uždegimu. Būklė pasidarė tokia rimta, kad gegužės mėnesį „Birževyje vedomosti" laikraštyje pasirodė biuletenis apie ligos eigą. Kai krizė atslūgo, gydytojai rekomendavo važiuoti į Krymą, bet Rerichą traukė širdžiai artimas Novgorodo kraštas. Karas liepsnojo vis labiau, ir dailininkas rašė: „Priglusdami prie žemės, girdime. Žemė kalba, kad viskas praeis, viskas bus gerai. Ir ten, kur gamta tvirta, kur gelmės nepaliestos, ten ir tautos esmė tvirta, nepasidavusi panikai."

Sveikata gerėjo labai pamažu. Dėl dažnų bronchitų ir pneumonijų gydytojai priėjo išvadą, jog dailininkui pavojinga gyventi didmiestyje. Nenorėdamas atitrūkti nuo reikalų, Rerichas Serdobolyje (Sortavaloje) pušyne prie Ladogos šcherų, išsinuomojo namą ir 1916 metų gruodžio mėnesį su šeima išsikėlė iš miesto. Petrogradas buvo netoli, tad kartkartėmis ten buvo galima nuvažiuoti tvarkyti Dailės skatinimo draugijos mokyklos reikalų. Ir vis dėlto priepuoliai kartais taip paūmėdavo, jog 1917 metų gegužės mėnesį Rerichas surašė testamentą:

„Visą valdomą turtą ir visa, kas man priklauso gauti, užrašau savo žmonai Jelenai Ivanovnai Rerich. Kai ateis laikas, ji lygiomis dalimis padalins palikimą mūsų sūnums Jurijui ir Sviatoslavui. Tegul gyvena geruoju ir gražiuoju ir dirba Tėvynei. Kreipiuosi į rusų tautą ir Rusijos Dailės skatinimo draugiją, prašydamas padėti mano šeimai, padėti, prisimenant, kad gražiausi mano metai ir mintys buvo skirti meno švietimo Rusijoje kėlimui. Rusų Dailės muziejui, mano įkurtam prie Mokyklos, skiriu pasirinkti vieną mano kūrinį, kaip pomirtinę dovaną. Prašyčiau savo bičiulių minėti mane geru žodžiu, nes jiems buvau geras. 1917 metų gegužės 1 d. Petrogradas. Dailininkas Nikolajus Konstantinovičius Rerichas."

Liga ir gyvenimas Serdobolyje Rerichą šiek tiek atitraukė nuo visuomeninės veiklos revoliucijos išvakarėse, bet ir tai,

kas buvo padaryta, pakankamai charakterizuoja, kur krypo jo mintys.

Vos tik nuvertus caro vyriausybę, 1917 metų kovo 4 dieną Gorkis į savo kambarį sukvietė didelę dailininkų, rašytojų, artistų grupę. Tarp jų buvo Rerichas, Aleksandras Benua, Bilibinas, Dobužinskis, Petrovas-Vodkinas, Ščiuko, Šaliapinas, Majakovskis. Pasitarimas išrinko dvylikos žmonių komitetą, į kurį įėjo ir Nikolajus Rerichas. Kovo 6 dieną Gorkis, Rerichas, Benua ir Dobužinskis pasirašė pareiškimą Darbininkų ir valstiečių deputatų tarybai. Pareiškime buvo sakoma:

„Meno reikalų komisija, kuri rūpinasi klausimais, susijusiais su meno ugdymu laisvojoje Rusijoje, vienbalsiai nutarė pasiūlyti savo jėgas Darbininkų ir kareivių deputatų tarybos kompetencijai dėl senovės paminklų apsaugos, naujų paminklų projektavimo, dėl organo, kuris rūpintųsi menų klausimais nuostatų projekto, dėl liaudies švenčių, teatrų rengimo, laisvės himno sukūrimo ir pan..."

Deputatų taryba nedelsiant atsiliepė į tą pasiūlymą. Jau devintajame „Izvestijų" numeryje pasirodė vykdomojo komiteto atsišaukimas, kuris netrukus buvo išlipintas Petrograde ir jo apylinkėse. Atsišaukimas skelbė:

„Piliečiai, saugokite rūmus, jie taps mūsų visaliaudinio meno rūmais, saugokite paveikslus, statulas, pastatus — juose įkūnyta jūsų ir jūsų protėvių dvasios jėga, nelieskite nė vieno akmens, saugokite paminklus, įrengimus, senoviškus daiktus, dokumentus,— tai jūsų istorija, jūsų pasididžiavimas!"

Kartu su pareiškimu Darbininkų ir kareivių deputatų tarybai analogišką pasiūlymą komisija nusiuntė ir Laikinajai vyriausybei, kuri taip pat sutiko organizuoti atitinkamą komisariatą iš susirinkimo, vykusio pas Gorkį, dalyvių. Vienas Meno reikalų komisijos priimtų ir platintų dokumentų, kurį drauge su kitais pasirašė Rerichas, buvo tokio turinio kreipimasis: „Senojoje valstybinėje santvarkoje, tomis nenormaliomis sąlygomis, kuriomis vyko mūsų meninis gyvenimas, daugelyje miestų sumanyti, o dažnai ir statomi įvairūs paminklai. Remiantis tuo, kad didžioji jų dalis neatitinka meninio skonio reikalavimų, Ypatingasis pasitarimas meno klausimais, įgaliotas buvusios Rūmų ir caro šeimos žemių ministerijos komisaro ir Meno reikalų komisija, veikianti prie Darbininkų ir kareivių deputatų tarybos Vykdomojo komiteto, nutarė kreiptis į visas vyriausybines ir vi-

suomenines institucijas, atsakingas už tuos paminklus, ypač skirtus įamžinti Romanovų dinastiją, primygtinai prašydamas nutraukti paminklų statybą, o apie projektus ir nebaigtus darbus informuoti Ypatingąjį pasitarimą meno klausimais (Žiemos rūmuose)."

Šis raginimas susilaukė kai kurių rašytojų, dailininkų, visuomenės veikėjų protesto. Gorkis buvo apkaltintas kėsinimusi į kūrybos laisvę. Dėl kilusių nesutarimų susirinkime dalyvavusiųjų keliai išsiskyrė. Dalis minėtųjų menininkų pasiūlė projektą steigti specialią meno ministeriją. Bet daugelis, kaip antai, Majakovskis, buvo prieš.

Dabar sunku nustatyti, kodėl ministerijos steigimo šalininkai stengėsi palenkti Rerichą savo pusėn ir netgi siūlė jam ministro postą. Tik yra žinoma, kad jis griežtai atsisakė ir palaikė dvylikos komisiją, kurią pripažino Darbininkų ir kareivių deputatų taryba, papildžiusi ją dviem savo nariais. Plati, demokratiška šios komisijos programa atitiko Richo pažiūras į liaudies švietimą. Dailininkas tikėjo, kad atgimusioje Rusijoje atsiskleidžia neregėtos galimybės suklestėti tautų dvasios galiai, ir norėjo toliau tarnauti tam reikalui, kur jau turėjo nemažą patirtį. 1917 metų lapkričio 12 dieną jis rašė į Petrogradą: „Menui ištarnavau dvidešimt penkerius metus, kiek jėgos leido, gyniau rusų liaudies nuosavybę ir skyniau kelią jaunimui, jausiuos laimingas, jei mano patyrimu galės pasinaudoti būsimieji meno veikėjai."

VIII. TOLIŲ ŠAUKSMAS

„Gyvenu Serdobolyje, sergu — vėl lėtinis uždegimas. Kada praeis — dievas žino. Lietus barbena į langą. Prieš mane — Knuto Hamsuno puslapiai su jo provincijos miestelių kultūra. Tokia pat prieplauka. Tokie pat menki miestelio interesai... Sunku čia gyventi su Hamsuno kultūra..." — rašė Rerichas meno tyrinėtojui A. Ivanovui 1917 metų spalio pradžioje.

Rerichas bodėjosi miesčioniška Karelijos užkampio atmosfera, ir, sveikatai pagerėjus, ėmė veržtis į Petrogradą. Didžiulį nerimą kėlė susikomplikavę Dailės skatinimo draugijos mokyklos reikalai. Pašlijo finansai. Rerichas pats sudarinėjo sąmatas ir siūlė įvairiausius planus, kurie padėtų išgyventi sunkųjį laikotarpį. Bet ne tik ūkyje buvo nesklandumų, rūpestį kėlė ir mokyklos pedagogų nesutarimai.

Dailės skatinimo draugijos mokyklos pagrindu Rerichas projektavo įsteigti Laisvąją liaudies akademiją. 1917 metų spalį jis rašė mokyklos komitetui į Peterburgą:

„Mano sveikata negerėja. Būtina gydytis šaltu oru. Visa viltis, kad G. Bobrovskis jau pasitaisė ir pagaliau grįžo prie mūsų darbo. Komiteto pavestą man mokyklos projektą baigiau. Kad reikalas neužtruktų, prašyčiau komandiruoti čionai vyresnįjį vedėją arba mokyklos sekretorių, o gal abudu drauge, kad galėčiau jiems paaiškinti projektą. Tikiuosi, kad iš gautų pasiūlymų išeis draugijai tinkama meno ir švietimo įstaiga. Iš paskutiniųjų stengiuosi susigrąžinti sveikatą ir kuo greičiau įsitraukti į pamėgtą veiklą."

1917 metų pavasarį ir vasaros pradžioje retkarčiais nuvažiuodamas į Petrogradą, Rerichas įsitikino, jog toli gražu ne visi mokyklos dėstytojai ketina remti jo projektą. Daugelis, svajodami sugrįšiant „geruosius senus laikus", užėmė laukimo poziciją ir mielai būtų laikinai paleidę mokinius. Tad Rerichas ieško naujų pažinčių, kuriomis remdamasis galėtų tęsti pradėtą darbą.

Laiške A. Ivanovui lapkričio 10 rašo: „Nuvažiavęs praėjusį kartą, susipažinau su Plechanovu ir Kropotkinu. Pirmasis man ypač patiko — tai kūrėjas! Antrojo tokios geros akys, kad man sunku įsivaizduoti jį sakantį maištingas kalbas. Truputį komiška."

1918 metų pradžioje, kai dauguma komiteto narių buvo linkę mokyklą uždaryti, Rerichas paruošė pranešimą ginti savo projektui. Išlikęs juodraštis įdomus ne tik dėl dailininko reorganizacinių planų, bet ir dėl jo pažiūrų į Rusijos revoliucinius įvykius. Tuo laikotarpiu, kai daugelis inteligentų nepripažino jokių revoliucinių naujovių, Rerichas gyveno visai kitomis mintimis. Ruošdamas kalbai tekstą, jis rašė: „Draugai! Mums reikia aptarti didžiai reikšmingus klausimus. Ypač rūpestingai, šeimininkiškai turime pergyventi laiką, kol finansinė šalies padėtis sutvirtės. Privalome įtempti visas jėgas ir, mokinių padedami, išsaugoti mūsų liaudiškąją, mūsų laisvąją meno mokyklą Aišku, gali atsirasti nesutinkančių su mumis ar priešiškai nusiteikusių, kurie sukomplikuos mokyklos padėtį. Man žinoma, kad praėjusį pavasarį, apie mokyklą sklido gandai, prieštaraujantys tikrovei. Tyčia, visai nesigėdinant, buvo skleidžiamos melagingos žinios. Mes tikime didžiule meno reikšme liaudies gyvenimui. Draugai! Kad ir kokie sunkumai lauktų, tvirtai atminkime, jog liaudies švietimo idėja žmonijai privalo būti pati tvirčiausia, pati artimiausia, tolygi žygdarbiui."

Šioje kalboje charakteringas pats kreipinys „draugai", kuris labai piktindavo ne vieną to meto inteligentą. Netgi neįsisamoninęs, gal pilnutinai ir nepriėmęs visų Spalio pagimdytų naujovių, Rerichas iš pat pradžių buvo įsitikinęs revoliucinio proceso negrįžtamumu ir teisumu. Savo planuose jis atmetė galimybę grįžti į senąjį gyvenimą ir niekad jo negynė.

Nuo 1917 metų Richo dienoraščiuose ir literatūriniuose kūriniuose vis dažniau minimi Rytai ir Indija. Troškimas įgyvendinti seną svajonę — pasiekti mįslingąjį žmonijos lopšį — didėjo. Vieną nepublikuoto straipsnio „Vienybė" variantą dailininkas baigia žodžiais:

„Pakrantėje devynios galybės pilkų akmenų. Rieduliai, ištrūkę iš bangų glamonių. Nugludinti. Suskaldykite juos. Kūjo smūgiais įkvėpkite gyvybę. Juose pasislėpę ametistai, topazai, hiacintai. Žėrintys kristalai. Daugybės tūkstantmečių nuogulos! Sudaužėte? Granitas? Vėl kvarcas ir špatas? Mėginkite. Ieškokite. Akmenys visi paprasti... Nenusiminkite. Tikėkite. Kiek

paukščių gyvybių kainuoja kasmetinė kelionė? Išmintingasis Tagorė skelbia..." — toliau remiamasi Tagorės knygomis „Gitandžali" ir „Sodininku".

Tų metų mąstymai ypač aiškiai išreikšti alegorinėje laiško pobūdžio apysakoje „Liepsna", kuri buvo užbaigta 1918 metų rugsėjo mėnesį ir vėliau paskelbta knygoje „Palaimos keliai". Šis kūrinys turi autobiografinių momentų. Dailininkas reziumuoja praėjusių metų pergyvenimus, norėdamas juos įvertinti, atmesti tai, kas nereikalinga, ir pradėti naują kelio etapą.

Ypač įdomūs apysakos metmenys 1917 metų juodraščiuose. Lyginant juos su publikuotu variantu, galima atsekti, kaip rašydamas Rerichas užtušavo tuos asmeninius motyvus, kurie iš esmės ir sudarė paslėptą viso pasakojimo spyruoklę. Pavyzdžiui, knygoje skaitome: „Sėdėjo su klastingais gudragalviais, bet išsisaugojo." Juodraštyje: „Reikia papasakoti apie žvėrį ir žmogų. Apie vylingus gudragalvius Tolstojų, Botkiną..." Knygoje: „Niekados draugų savo neiškeisčiau į priešus. Ir didžiuojuos, kad tie draugai man buvo draugai . Juodraštyje: „Apie draugus — Kuindžį, Grigorovičių, Benua, Jaremičių, Chimoną, Rylovą, Teniševą, Marteną, D. Rošą, Remizovą, Gorkį, Andrejevą. Noriu parašyti apie gyvenimą. Prisiminti tai, kas užmirštama, bet dažnai yra svarbiau, už tai, kas visuotinai pripažinta."

Apysakos herojus, žinomas dailininkas, nutapė seriją paveikslų. Savo kūrinių jis eksponuoti nenorėjo, bet įkalbinėjamas kapituliavo. Paveikslai turėjo didelį pasisekimą. Vienas leidėjas išgavo autoriaus sutikimą publikuoti reprodukcijas. Drobes reikėjo gabenti į spaustuvę. Bet dailininkas nepanoro skirtis su originalais ir savo mokinį įgaliojo padaryti kopijas, kurios sudegė, kilus spaustuvės gaisrui.

Netrukus paaiškėjo, kad leidėjas kopijas buvo apdraudęs, manydamas, jog tai originalai, ir dailininkui buvo išmokėta draudimo suma. O paveikslai tuo tarpu stovėjo kaip stovėję kūrėjo studijoje.

Po kiek laiko dailininkas paskelbė naujai atkūręs visą seriją. Buvo surengta paroda. Ir... „paveikslai vėl kabojo pirmykštėse vietose. Tas pats apšvietimas, tie patys kilimai ant grindų. Atrodė, ir oras studijoje buvo tas pats. Išskyrus keletą pašalinių, žiūrovai susirinko tie patys. Taip pat vaikščiojo ratu po studiją. Taip pat šnibždėjosi. Tačiau žiūrėjo sutrikę. Jie nepatikėjo. Paskui ilgai tylėjo. Ieškojo laikrodžių. Prisiminė turį paskirtus

pasimatymus. Kažkur skubėjo ir meiliai meiliai spaudė ranką. Jie nepatikėjo. Žiūrėjo neregiai. Klausė kurtieji. Nejaugi mes matome tik tą, ką norime matyti?" Paveikslai nepatiko. Dailininką sukrėtė išankstinis žmonių nusistatymas, suvokiant meno kūrinį. Jis bėgo nuo jų ir, tik visiškai pasinėręs į kūrybą, nuo visų atsiskyręs, atgavo dvasinę pusiausvyrą.

Apysakos herojus, kuriame be vargo atpažįstame nemaža paties Rericho bruožų, rašo draugui: „Man negana išvardinti žmones, įpūtusius piktybės ugnį. Žmonės jau praėjo. Bet aplinkybės liko. Jas prisiminti galima. Ramiai atsigręžti. Neminint pavardžių. Nenurodant laiko... Aš jaučiuosi pajėgsiąs pradėti naują gyvenimo puslapį."

Apysaka įdomi ne vien kai kurių herojaus ir autoriaus gyvenimo faktų sutapimu (pavyzdžiui, Rericho paveikslų klišių žuvimas, 1914 metais niokojant Knebelio leidyklą Maskvoje), bet ir autoriui būdingais apmąstymais, įvykių vertinimais, veikėjo ateities planais „...Kaip atskirti tą, kas turi žūti, nuo to, kas turi pagimdyti pasekmę?" Į šį klausimą atsakoma: „Reikia naikinti visa, kas gresia ir kenkia taikiai kūrybai, pažinimui ir menui... Bet koks nemokšiškumas pasmerktas žūti. Baigsis juodasis mūsų amžius." Juodraščiuose atsakymas buvo dar konkretesnis: „Patvaldystės, tironijos kultą, mirusio kapitalo kultą pakeisti gali tik šviesus žinojimo kultas..."

Teisingai vertindamas pačią grandiozinių permainų esmę, Rerichas sunkiai orientavosi to meto aktualijose. Dienoraštyje randame 1917 metų spalio 26 dienos įrašą: „Tikime vienybe, ji šaukia žmoniją. Girdime valdingą kvietimą ir žinome, kas bus, tik nežinome, kas dedasi dabar."

Kaip istorikas, remdamasis praeities pamokomis, Rerichas mėgino daryti savo prognozes: „Vienybės pakopų ne kartą buta gyvenime. Prasidėdavo įniršiu... Gal ir dabar vienybė tik tariamas dalykas? Dar stiprūs melo ir nesantaikos pamatai. Dar tebegyva visa, kas prieštarauja vienybei..."

Jis galvojo apie neregėto masto tarptautinį bendradarbiavimą· „Kuriama dar viena pasaulinės vienybės pakopa. Neseniai atrodė, kad visos kalbos apie vienybę — neįvykdoma svajonė. Bet vėl pasigirdo žodžiai apie vienybę. Žodžiai dar šiurkštūs. Nepanašūs į didingas senovės pranašystes. Valstybingumas sudrebėjo ir virto liaudine santvarka. O liaudiškumas — pirmoji vienybės pakopa."

Rerichas tikėjo, kad revoliuciniai įvykiai Rusijoje skina kelią kraštų ir tautų santarvei: „Jau ši gyvenimo harmonija pradėta kurti ir jau brolybėje kyla šventovės pamatai." Tačiau svajonės apie galimybę pakilti į laimę pasaulinės kultūros šventovės laiptais, aplenkiant audringą klasių kovos okeaną, žinoma, buvo utopija.

Dažnai tikrovę teisingai suvokti neleisdavo ne vienam Rerichui būdingas meno ir mokslo apolitiškumo supratimas. Dailininkui atrodė, kad visuotinio pažinimo ir grožio triumfas atneš pasauliui taiką. Bet jis ir pats dažnai nežinojo, kas dedasi už keliasdešimties kilometrų nuo jo vienišų namų. Iš dailininko laiškų ir dienoraščių galima spėti, kad iš Petrogrado jis gaudavo pranešimus tik apie sunkias gyvenimo sąlygas, suirutę. Neturėdamas objektyvių žinių, Rerichas skausmingai pergyveno gandus ir tendencingus užsienio spaudos pranešimus apie tariamai nežabotą terorą Rusijoje, apie sugriovimus, muziejų, bibliotekų, senovės paminklų, meno kūrinių niokojimą.

Biografai paprastai nutylėdavo Rericho poeziją. Tuo tarpu apie savo eiliuotas siuitas jis rašė: „Paties gyvenimo nuotaikos davė alegorijas „Šventieji ženklai", „Draugams", „Berniukui"."

Rericho eilėraščių ciklai sukurti 1907—1921 metų laikotarpiu. Vienas kitas eilėraštis buvo išspausdintas ikirevoliucinėje spaudoje. 1921 metais Berlyne išėjo Rericho poezijos knyga „Morijos žiedai". Dauguma šių poetinių kūrinių rašyta 1916—1919 metais, būtent, Karelijos periodu. Eilėraščiai įdomūs kaip autoriaus biografijos šaltinis, be to, jie turi ir literatūrinę vertę. Ankstyvosios Rericho pasakos ir „baltosios" eilės pilnos slavizmų ir tuo primena A. Remizovo stilių, o pirmojo dešimtmečio pabaigoje jau aiški Rabindranato Tagorės įtaka. Pavyzdžiui, Tagorės „Gitandžali":

„Mano gyvybės viešpatie, nejau kasdien turiu stovėti aš prieš tavo veidą? Visų pasaulių viešpatie, ar, rankas sudėjęs maldai, aš turiu stovėti priešais tavo veidą?

Po bekraščiu tavo dangumi, tyloje, vienatvėje, nusižeminusia širdimi, ar aš turiu stovėti priešais tavo veidą?

Darbščiajame tavo pasaulyje, kur verda darbas ir kova, vidur šios skubančios minios, ar aš turiu stovėti priešais tavo veidą?

Kada šiame pasauly baigsiu savo darbą, viešpačių viešpatie, ar tada vienišas, bežadis turėsiu aš stovėti priešais tavo veidą?"[1]

O štai Rericho eilėraštis „Palaimintasis", parašytas 1918 metais:

Kaip tavo veidą išvysti?
Viską atleidžiantį veidą,
gilesnį už jausmą ir protą.
Nejuntamą, negirdimą,
nematomą. Liepiu:
širdžiai, išminčiai ir darbui.
Kas pažino tą, kurs neturi
nei formos, nei garso, nei skonio,
kurs neturi pradžios nei galo?
Tamsybėje, kai apmirs
viskas, dykumos troškulys ir
okeano druska, aš lauksiu
Tavo veido šviesos. Prieš ją
blanksta žibanti saulė.
Nešviečia mėnuo. Nei žvaigždės, nei liepsna,
nei žaibai. Nespindi vaivorykštė,
nemirga šiaurės pašvaistė.
Ten spinduliuoja Tavo veidas.
Viskas nutvieksta jo šviesos.
Tamsoje mirguliuoja
Tavo šviesybės krisleliai,
brėkšta mano užmerktose akyse
stebuklinga Tavo šviesa.

Turiniu, poetine forma, vaizdais ir netgi terminologija eilėraštis artimas Tagorės kūrybai.

Po Spalio socialistinės revoliucijos Rerichui tik vieną kartą teko nuvykti į Petrogradą. Nors ir prastai jausdamasis, 1918 metų sausio mėnesį jis pats pirmininkavo Dailės skatinimo draugijos mokyklos dėstytojų ir mokinių atstovų posėdžiui. Paruoštąjį reformos projektą susirinkimas priėmė. Dar 1917 metų rugpiūtį Rerichas direktoriaus pareigų turėjo atsisakyti, nes negalėjo kasdien vadovauti mokyklos darbui. Laikinai jo vietą užėmė N. Chimona. Rerichas liko globėju ir komiteto nariu.

---

[1] Rabindranatas Tagorė. Lyrika. V., 1972, p. 105.

Deja, kontaktai su Rusija, dabar jau tarybine, truko neilgai. 1918 metų sausį Suomijoje buvo suformuota revoliucinė vyriausybė, kuri pasirašė draugystės sutartį su RTFSR, ir susisiekimas tarp Suomijai atitekusio Serdobolio ir Petrogrado buvo laisvas. Tačiau tų metų gegužį suomių buržuazija, padedama vokiečių kariuomenės, įvedė reakcinį režimą šalyje, ir Suomijos—Tarybų Sąjungos valstybinė siena buvo uždaryta.

1918 metų vasarą dailininko sveikata pagaliau sustiprėjo. Tūnoti provincijos miestelyje seniai jau buvo nusibodę, ir Rerichas džiaugėsi galėsiąs vėl grįžti prie mokslinio darbo. Kaip ir anksčiau, neatidėliotina savo pareiga Rusijai jis laikė kelionę į Rytus. Dienoraštyje, kurį autorius iš dalies panaudojo, rašydamas apysaką „Liepsna", randame dar 1917 metų spalio 26 dienos įrašą: „Žemai lenkiuosi Indijos mokytojams. Į mūsų gyvenimo chaosą jie atnešė tikrą kūrybą ir dvasios džiaugsmą, ir gimdančią tylą. Kaip tik tada, kai mums to labiausiai reikėjo, išgirdome jų kvietimą. Ramų, įtikinantį, išmintingą."

Atsiliepti į tą kvietimą ir ryžtis tolimai kelionei Rerichui reiškė atversti naują gyvenimo lapą, ir šis lapas turėjo tęsti tą pačią knygą, kurios prologe buvo kalbama apie šventą pareigą tarnauti Tėvynei. To dailininkas negalėjo užmiršti.

Daugelį metų trukęs Rericho gyvenimas Rytuose ir jo „negrįžimas" iš Suomijos į Tarybų Sąjungą 1918 metais sukėlė įvairiausių spėliojimų ir prieštaringų komentarų. Tuo tarpu archyvinė medžiaga, dienoraščiai ir 1917—1919 metų literatūriniai kūriniai, kaip ir visa tolesnė veikla, be mažiausios abejonės patvirtino, kad Rerichas niekada negalvojo nutraukti santykių su tėvyne ir po revoliucijos stengėsi derinti savo planus ir veiklą ne su ta mitine „Raseja", kuri vaidenosi ligūstai politinių emigrantų vaizduotei, o su realia Tarybų valstybe. Kitos Rusijos Rerichui nebuvo.

Tačiau nereikia užmiršti, kad Rericho socialinės pažiūros formavosi toli gražu ne kaip marksizmo studijų rezultatas. Jo tikėjimą naująja santvarka palaikė įgimtas teisingumo jausmas, be to, tas tikėjimas atitiko daugelį specifinių Indijos humanistinės minties ypatybių. Ir Vivekananda, ir Tagorė, kuriais tuo metu Rerichas dažnai rėmėsi, ne kartą pareiškė savo simpatijas socializmui. Antai Vivekananda rašė apie liaudies pergalę kovoje su valdančiais sluoksniais: „Panašiai kaip „vidurinioji klasė" įsigalėdama pasmerkia pražūčiai karūnų bei skeptrų val-

džią, taip ir žemosios engiamosios klasės likviduos socialinę neteisybę bei turtinę nelygybę ir įtvirtins savo viešpatavimą."

Tačiau Rytų mąstytojai idealistai, nors ir teigiamai žiūrėdami į socializmą, tuo pat metu laikėsi nuomonės, jog marksizmas pernelyg „ekonomiškas" ir jam trūksta „kilnaus dvasingumo". Tą pačią klaidą kartojo ir Rerichas. Tikėdamas, kad Rusijos daliai teko didinga misija nuversti „mirusio kapitalo kultą" ir pradėti naują erą žmonijos istorijoje, jis taip pat manė, kad socialinę revoliuciją reikia „sudvasinti". Straipsnio „Vienybė" metmenyse skaitome: „Broliai! Nežinau, ką jūs galvojate tenai aukštybėse. Gal mano žodžiai ne vietoje. Bet man sakė, kad jie reikalingi... Dvasingumas turi ateiti. Dvasios sunaikinti negalima. Kitais keliais nepraeitume. Nėra kitų kelių. Ilgai taip negali tęstis. Skubame nuo miesto prie miesto. Girdime sunkių apkaustytų vartų bildėjimą. Per grindinio akmenis kaukšnoja skubūs žingsniai... Visados atsiminkime, kad maža težinome. Pradėdami dieną, sutikdami naktį, atsiminkime, kad sužinojome nauja..."

Ir šito įrašo pabaigoje remiamasi Tagorės tekstais. Įvykių Tėvynėje apmąstymai Rerichui pynėsi su mintimis apie Rytus. Net „Liepsna" užbaigiama „Bhagavadhitos" ištrauka: „Žinok, jog tai, kas pripildo visas egzistencijas,— nesuardoma. Niekas negali sunaikinti to Vieningojo, nepajudinamo. Laikinos tik šito įsikūnijimo formos, o pats jis amžinas, nesugriaunamas ir neaprėpiamas. Todėl stok į kovą."

Raginimas „stoti į kovą" nuskamba ir dailininko tapyboje. Be šiaurietiškųjų Karelijos peizažų,— „Šventoji sala", „Šiaurės salos", „Dar neišėjo", „Uolos ir skardžiai", „Ladoga", „Šiaurė" ir kitų 1917—1918 metų kūrinių,— Rerichas sumano siuitą „Heroika" ir padaro jai seriją eskizų: „Paslėptas lobis", „Burtų žolės", „Įsakymas", „Šventosios ugnys", „Laukia", „Milžinų galas", „Laimėję lobį".

Serija sukurta skandinavų mitologijos motyvais, bet mitologinių personažų paveikslais dailininkas perteikia savąjį to meto įvykių suvokimą.

Paslėptas lobis — tai paslėpta gyvenimo tiesa. Piktoji burtininkė uždarė visus kelius į ją. Bet aidi įsakymas ruoštis mūšiui. Šventosios ugnys („Šventieji ženklai" — tų metų poezijoje) parodys, kur ieškoti lobio. Žmonės laukia ženklo. Sulaukę žengia į kelią ir susitinka milžinus (skandinavų mitologijoje — demonus). Milžinai nugalėti, ir lobį laimėjusieji triumfuoja.

1918 metais Rerichas tapo paveikslą „Karelija. Amžinas laukimas" pagal eskizą „Laukia". Paveiksle skamba autobiografinės gaidos. Tuščiame krante tarp akmenų — keturios figūros — moteris ir trejetas vyrų. Žvilgsniai nukreipti į horizontą. Visi suklusę laukia žinios, ar ne metas į tolimą kelią.

Su šio paveikslo tema susietas ir tada rašytas eilėraštis „Laikas":

Ir jeigu žinia
apie ženklus šventuosius ateitų,
veršimės ir mes.
Jeigu juos neš,
mes kilsim pagerbti.
Žiūrėsim ir seksim,
įdėmiai klausysim.
Mes geisim, jėgų kupini,
ir išeisim tada, kai bus laikas.

1918 metais į tolimą kelionę vien geidimo neužteko. Atskirtas naujos valstybinės sienos, Rerichas laikinai neteko ryšio su tėvyne.

Jokių diplomatinių kontaktų tarp Tarybų Sąjungos ir Europos šalių dar nebuvo. Spalio revoliucijos įbaugintas, kapitalistinis pasaulis visokiais būdais, net karine intervencija, padėjo baltagvardiečiams. Tarybų respubliką lanku apkaustė frontai, vienas jų ėjo už kelių dešimčių kilometrų nuo Rericho namų. Buržuazinė Suomija, kurioje taip netikėtai atsidūrė Rerichas, aktyviai dalyvavo antitarybinėse akcijose.

Norint sugrįžti į Petrogradą, reikėjo kantriai išlaukti, kol stabilizuosis politinė padėtis. Be to, problematiška pasidarė ir galimybė artimiausiais metais organizuoti kelionę iš Rusijos į Didžiosios Britanijos kolonijas. Anglijos valdžia visuomet nenoriai leisdavo rusų mokslininkus bei keliautojus į Indiją, ir atrodė, kad iš socialistinės valstybės ilgą laiką ten patekti apskritai bus neįmanoma.

Rerichas negalėjo atsisakyti Rytų šalių. Negalėjo numoti į tuos planus, kuriuos tiek metų puoselėjo. Visa tai, kas nepakartojama ir drauge su Rericho vardu vėliau įėjo į mokslo ir meno istoriją, buvo susieta kaip tik su šių planų realizavimu.

1918 metais Rerichas galutinai nusprendžia aplankyti Indiją, dar prieš sugrįždamas į tėvynę. Netrukus jo susidurta su

pirmaisiais grynai formaliais sunkumais. Dailininkas nenorėjo priimti užsienio pilietybės ir griežtai atsisakė vadinamojo „Nanseno paso", liudijančio emigraciją iš Rusijos. Norint laikinai gyventi užsienyje, o juo labiau važinėti iš vienos valstybės į kitą, reikėjo užsienio pasų ir vizų. Dokumentų apiforminimas taip ir liko Rerichui sudėtingiausias dalykas. Ligi mirties teko naudotis vien visokiais liudijimais, pažymėjimais ir ekspediciniais pasais, duodančiais teisę keliauti tiktai griežtai nurodytomis teritorijomis.

Ne geresni 1918 metais buvo ir finansiniai jo reikalai. Padėjo atsitiktinumas. Atėjo laiškas iš Švedijos, kur po 1914 metų Baltijos parodos vis dar tebebuvo rusų dailininkų paveikslai. Profesorius Oskaras Bjorkas kvietė Rerichą į Stokholmą aptarti tolesnio jų likimo.

Rerichas tuojau pasinaudojo kvietimu ir susitarė Stokholme organizuoti savo parodą. Prie trisdešimties savo drobių, likusių Švedijoje nuo 1914 metų, pridėjo ir naujausius paveikslus, tapytus Karelijoje: „Ryto šauklys", „Saulės trauka", „Ekstazė", „Nakties riteris", „Šiaurės salos", „Dar neišėjo" ir kitus. Paroda Stokholme, atidaryta 1918 metų lapkričio 8 dieną, turėjo didelį pasisekimą. Tiesiai iš parodos nemaža paveikslų parduota muziejams ir privačioms kolekcijoms. Rericho pavardė sumirgėjo Europos laikraščių puslapiuose.

Nikolajus Rerichas užsienyje tapo populiarus dar prieš karą. Tą populiarumą ir naują pasisekimą kai kam dabar, matyt, parūpo panaudoti politiniais tikslais. Stokholmo parodoje prie Rericho priėjo kažkoks ponas ir, neaiškiai pasisakęs pavardę, paprašė keletą minučių pasikalbėti akis į akį:

— Ruošiatės į Angliją?

— O iš kur jūs tai žinote?

— Mes daug ką žinome ir nepatartume tamstai važiuoti į Angliją. Anglai nemėgsta meno, o jūsų kūrybos apskritai nesupras.

— O kur supras?

— Vokietijoje. Tik Vokietijoje jūsų menas bus kaip reikiant įvertintas. Siūlome tamstai parodas po visą Vokietiją ir dideles pardavimo garantijas.

— Kaipgi jūs garantuosite?

— Tuoj galime sudaryti sutartį ir išduoti rankpinigius!

Priminsime, jog tais metais, kai vyko šis pokalbis, Vokietija buvo okupavusi žymią Rusijai priklausančios teritorijos dalį.

„Dienoraščio lapuose" Rerichas reikšmingai priduria: „Šmėkla su rankpinigiais". Šmėklos su prikimštomis kišenėmis, neaiškiomis pavardėmis, garsiais titulais ir abejotinomis idėjomis ne kartą persekiojo Rerichą, mėgindamos palenkti savo pusėn, ir tai, kad jų kvietimai buvo nevaisingi, dar sykį parodo tikruosius dailininko ketinimus.

Stokholme Rerichas iš tikro domėjosi, kaip patekus į Angliją, kadangi vizas į Indiją apiformindavo Britanijos kolonijų ministerija. Jam pavyko. Diagilevas pasiūlė dalyvauti, statant Londone operą „Kunigaikštis Igoris". Dėl spektaklio jau buvo susitarta su anglų teatro veikėju Bičamu, kuris iš karto pareiškė sutinkąs užsakyti Rerichui ir kitų rusiškų spektaklių dekoracijas. Kelias į Angliją buvo laisvas, ir Rerichas išskubėjo į Serdobolį šeimos.

1919 metų pradžioje galutinai buvo pasiruošta išvažiuoti iš Suomijos. Kovo 19 dieną Leonidas Andrejevas Rerichui rašė: „Brangusis mano Nikolajau Konstantinovičiau! Vakar Anatolijus Jefimovičius man pranešė liūdną žinią, jog Tamsta tuojau, gal po kelių dienų, galite išvykti Europon. Tai daro tokį įspūdį, lyg aš turėčiau viena akim apakti: juk Jūs vienintelis mano gyvasis ryšys su tuo visu pasauliu, kurs plyti į vakarus nuo puikiojo Tiurisevo. Vadinasi — nesimatysim daugiau? Ir nesikalbėsim? Brangusis, jeigu tai teisybė, atvažiuokite bent vieną vakarėlį. Pernakvosite, išsikalbėsim! L. Andrejevas."

Kovo gale Rerichas su šeima paliko Suomiją. Pakeliui į Angliją sustojo Kopenhagoje, kur taip pat su dideliu pasisekimu surengė savo paveikslų parodą. 1919 metų rudenį jis jau vaikščiojo po Londoną, bet mintys skriejo į Indiją. Ir kai Rabindranatas Tagorė, 1920 metais atvažiavęs į Londoną, aplankė Rerichą, šis kūrė seriją pano „Rytų sapnai". Dailininkas seniai svajojo susitikti su garsiuoju indų rašytoju ir mąstytoju. Neišdildomą įspūdį jam padarė „Gitandžali". Prisimindamas Tagorę, Rerichas rašė:

„Gitandžali" man buvo tikras atradimas... Nenusakoma grožio paslaptis, ir kiekvieną tyrą širdį suvirpina ir džiugina grožio šviesa. Tą grožį, tą visuotinį liaudies dvasios atbalsį atskleidė Tagorė. Kas jis per vienas? Kur ir kaip gyvena tasai minties ir įstabių vaizdų milžinas? Pirmapradė meilė Rytų išminčiai

atsispindėjo jaudinančiame įsakmių poeto žodžių skambėjime... Svajojau pamatyti Tagorę, ir šit 1920 metais poetas pats atėjo į mano studiją Londone Kvinsgeterase. Išgirdo apie rusų paveikslus ir panorėjo susitikti. O tuo metu aš kūriau indiškąją pano seriją „Rytų sapnai". Atsimenu poeto nusistebėjimą dėl tokio sutapimo. Atsimenu, kaip gražiai jis įėjo ir jo įdvasintas veidas privertė suvirpėti mūsų širdis."

Pokalbiuose su Tagore Rerichas išsiaiškino daugelį klausimų dėl savo kelionės į Indiją. Tagorė palaikė Rericho ketinimus, ir, atrodo, jo dėka jau nuo 1921 metų Indijos spauda ėmė rašyti apie Rerichą, o pats Tagorė, lankydamasis JAV, aukštai įvertino dailininko meną amerikiečių spaudoje.

Neslūgstantį Rericho domėjimąsi Rytais ir mokslinio tiriamojo darbo planų derinimą su rusų orientalistika patvirtina daugelis archyvinių dokumentų. Dailininkas, pavyzdžiui, kruopščiai registruoja, kas dedasi jaunos Tarybų Respublikos orientalistikoje:

„S. Oldenburgo redaguojama budistinių tekstų serija, einanti bendru „Budikos bibliotekos" pavadinimu, šiuo metu išleido du leidinius. Be to, Akademija paruošė naują vertimų seriją, pavadintą „Indų filosofijos paminklai". Iš tos serijos tekstų 1920 metais pasirodė pirmasis tomas, skirtas Darmakirčio raštams. Vertėjas ir įvado autorius akad. F. Ščerbatskis... Kaip rytietišką leidinį reikia paminėti ir 1920 metais išėjusį seniai lauktą prof. G. Cybikovo Tibeto aprašymą, pavadintą „Budistų piligrimas prie Tibeto šventovių". Žinomas keliautojas P. Kozlovas taip pat išleido populiarią knygą apie savo mėginimus pasiekti Tibetą ir dabar pradėjo spausdinti Sičuano ekspedicijos aprašymą. Budistinėje parodoje skaitytos paskaitos, originaliai interpretuojančios šią taikos religiją, išleistos iš pradžių atskiromis brošiūromis, o paskui surinktos į atskirą tomą. Jame išspausdinta: 1. Budos gyvenimas, akad. Oldenburgo paskaita; 2. Budizmo filosofija, akad. Ščerbatskio paskaita; 3. Apie šiuolaikinio Tolimųjų Rytų budizmo kontempliatyvųjį pasaulio apmąstymą, prof. Rozenbergo paskaita; 4. Budizmas Tibete ir Mongolijoje, prof. Vladimircovo paskaita..."

Vos tik Rerichai atvažiavo į Londoną, Jurijus įstojo į Rytų kalbų mokyklos prie Londono universiteto indų-iraniečių skyrių, kur, vadovaujamas profesoriaus P. Roso, pradėjo studijuoti sanskritą. Vėliau sanskritą studijavo pas profesorių Č. Lanma-

ną JAV ir pradėjo mokytis pali ir kinų kalbų. Baigęs Harvardo universitetą, įstojo į stambiausią orientalistikos centrą Europoje — Rytų kalbų mokyklą prie Sorbonos. Čia gilino sanskrito, tibetiečių, mongolų, kinų ir iraniečių kalbų žinias. 1923 metais Paryžiaus universitetas Jurijui suteikė indų filologijos magistro laipsnį. Rūpinimasis rimtu orientalistiniu vyriausiojo sūnaus išsilavinimu ekspediciniuose Rericho planuose turėjo svarbią vietą.

Londone Rerichas neliko nepastebėtas tėvynainių. Dailininkas B. Grigorjevas 1920 metais iš Berlyno jam rašė: „Kaip gerai, jog ne Paryžiuje gyvenate! Čia (Paryžiuje — *Aut. past.)* nė rašyti nėra kam. Vieni padlaižiai. Na, o kiti — gryni pašlemėkai. Kažkoks vidurinis tarpsluoksnis tarp šitų — rusai. Ir kyla noras laikytis kuo toliau nuo visų. Duok dieve, kad Tamstai būtų gerai ten, kur gyvenate. Tamstai sekasi, bet aš vis galvoju, kad Tamstos energija ir protas pasieks savo visur, jau nekalbant apie Tamstos meną, apie Tamstos „planetą", kuri seniai visus sužavėjo."

Tačiau Paryžiuje apsistoję rusų dailininkai, matyt, tikėdamiesi naudos iš Rericho pažinčių ir veiklumo, norėjo jį turėti savo tarpe. Tais pačiais 1920 metais S. Sudeikinas atsiuntė visiškai priešingo pobūdžio laišką: „Sveikinu, brangus bičiuli Nikolajau Konstantinovičiau! Mes čia gyvenam visi išvien; planuojame iš numirusių prikelti „Meno pasaulio" parodą. Grigorjevas — Berlyne, Jakovlevas, Sorinas, Remi, Gončiarova — čia, Larionovas, Steleckis — Kanuose. Trūksta tik mūsų pirmininko, kuriam šaltasis Albionas mielesnis už Paryžių, amžinos tapybos miestą. Su kokiu susižavėjimu apie Tamstą neseniai kalbėjo F. Žurdenas, Rudens salono pirmininkas, prisimindamas „Polovіečių šokius" ir „Šventąjį pavasarį". Aš manau, Nikolajau Konstantinovičiau, kad jeigu Tamsta užkariavote šaltų kaip žuvys „britų" akis ir širdis, tai čia turėtumėte dar karštesnių gerbėjų ir draugų. Atvažiuokite ir vadovaukite mums. Sudeikinas."

Šis raginimas Rericho nesudomino. Vadovauti emigravusiems rusų dailininkams netraukė. Ruošdamasis Indijon, jis nesiliovė galvojęs apie grįžimą į Rusiją. Iš Londono Leonido Andrejevo našlei rašė: „Dirbu. Rengiu parodą. Žinoma, ir tarp čionykščių stuobrių galima pragyventi, rasti savo publiką ir lėšas, bet kaip-

gi be Rusijos? Juk aš rusų dailininkas ir galiu keliauti per pasaulį kaip keleivis; bet namų žiburys man turi degti Rusijoje."

Parodos ir darbas kartu su Diagilevu teatre išgarsino Rerichą Anglijoje. Jis čia turėjo daug pažinčių. Užsimezgė draugiški santykiai su anglų rašytojais Herbertu Velsu ir Džonu Golsvorčiu, su kultūros ir meno veikėjais H. Raitu, F. Briangvinu, A. Kotsu, B. Botomlėjumi ir daugeliu kitų. Londone jis susipažino su Vladimiru Šibajevu, kuris netrukus persikėlė į Rygą, o trečiajame dešimtmetyje pasiekė Indiją ir keletą metų buvo Rericho sekretoriumi.

V. Šibajevas palaikė glaudžius ryšius su anglų teosofais, ir Rerichas per jį mėgino susirašinėti su Ani Bezant, pastoviai gyvenusia Adjare. Teosofų draugiją 1875 metais Niujorke įkūrė J. Blavatska ir G. Olkoas. 1879 metais draugijos centras buvo perkeltas į Indiją, į Madraso priemiestį Adjarą. Teosofijos mokymas susiformavo veikiamas indų filosofijos, tikriau sakant, kai kurių jos ezoterinių krypčių, ir įsisavino jų teiginius apie karmą, žmogaus sielos perėjimą į naują pavidalą, apie evoliuciją, kaip dvasinio absoliuto manifestaciją. Teosofų sąjūdis greitai paplito daugelyje Vakarų šalių ir atkreipė visų dėmesį į Rytų filosofiją. Pačioje Indijoje į Blavatską, Olkotą ir draugijos pirmininkę nuo 1907 metų, buvusią socialistę Bezant, kovos prieš anglų kolonializmą šalininkai žiūrėjo su simpatija. Teosofų lyderiai politikoje paprastai orientuodavosi į tą indų inteligentijos grupę, kuriai priklausė Vivekananda, vėliau Tagorė, Gandis, o dar vėliau Džavaharlalas Neru bei Radhakrišnanas. Motilalas Neru (būsimojo laisvosios Indijos premjero tėvas), vienas žymiausių Indijos Nacionalinio kongreso partijos vadovų, prie teosofų sąjūdžio prisijungė dar tuomet, kai Indijoje gyveno draugijos įkūrėja Blavatska, kovojusi prieš britų valdymą. A. Bezant taip pat palaikė Indijos išvadavimo iš kolonijinės priklausomybės planą ir turėjo didelį autoritetą Nacionalinio kongreso partijoje. Anglų valdžia, suprantama, žiūrėjo į ją nepalankiai.

Būtų klaidinga pervertinti teosofų draugijos reikšmę politiniam Indijos gyvenimui. Džavaharlalas Neru, prisimindamas savo mokytoją teosofą F. Bruksą, rašė: „...aš atiduodu pagarbą jam ir teosofijai. Tačiau bijau, jog teosofai bus nustoję autoriteto mano akyse. Pasirodė, jog tai ne išrinktosios natūros, o gana eiliniai žmonės, kurie saugumą mėgsta labiau, nei rizi-

ką, o pelningą tarnybą labiau, negu kankinio dalią. Tačiau ponia Ani Bezant aš visada nuoširdžiai žavėjausi."

Aišku, pirmaisiais XX amžiaus dešimtmečiais progresyvieji Indijos veikėjai iš teosofinio sąjūdžio vadovų susilaukdavo apčiuopiamos paramos, ir suprantama, kad Rerichui labai rūpėjo arčiau sueiti į pažintį su taip išpopuliarėjusia antikolonijiniuose indų sluoksniuose Ani Bezant.

Rericho domėjimasis Indija ir opoziciškai nusiteikusiais jos elementais atkreipė Anglijos kolonijų reikalais besirūpinančių valdžios pareigūnų dėmesį. Atrodo, kad jie žinojo ir apie pasimatymus Peterburge su Agavanu Doržijevu, kurio antiangliška misija niekam nebuvo paslaptis. Šiaip ar taip, Rerichui netrukus teko įsitikinti, kad, žavėdamiesi jo kūryba, anglai toli gražu nesižavi sumanymu organizuoti mokslinę-meninę ekspediciją į Anglijos kolonijas. Verždamasis kuo greičiau patekti į Indiją, dailininkas jau 1920 metų gale suspėjo nusipirkti bilietus garlaiviui į Bombėjų. Bet jų neprireikė. Leidimo ekspedicijai jis negavo, ir kelionė sužlugo.

Rericho archyvuose nėra jokių užuominų, kad jis būtų ketinęs iš Suomijos vykti į Ameriką. Tačiau nenumatytai užtrukęs vizitas Londone paskatino jį priimti Čikagos Dailės instituto direktoriaus R. Harše atsiųstą kvietimą surengti JAV parodų turne. Teisę įvažiuoti į Indiją reikėjo dar išsikovoti, ir, atrodo, Amerikoje Rerichas tikėjosi rasti šios kovos sąjungininkų.

Personalinė Rericho tapybos paroda Amerikoje buvo atidaryta 1920 metais Niujorke. Dar prieš parodą apie dailininką nemaža rašė spauda. Paroda turėjo stulbinantį pasisekimą.

Tarp 175 darbų, eksponuotų Niujorke, buvo „Vakaras" (1907), „Angelų brangenybės" (1907), „Variagų jūra" (1909), „Paskutinis angelas" (1912), „Ekstazė" (1917), „Vikingo duktė" (1917), „Saulės šauksmas" (1918), „Dar neišėjo" (1918), „Žemės dukterys" (1919), eskizai iš serijų „Heroika" bei „Rytų sapnai", „Princesės Malen", „Snieguolės" dekoracijų eskizai ir kita. Visi šie darbai amerikiečiams buvo neįprastos tematikos, bet įtikinantys humanizmo idealais ir meniškumu. Po Niujorko dar dvidešimt aštuonių Jungtinių Valstijų miestų — Čikagos, Bostono, Bufalo, Filadelfijos, San Francisko ir kt.— gyventojai pamatė Rericho paveikslus.

Per trejetą metų, kilnojantis iš miesto į miestą, paroda buvo papildoma jau Amerikoje tapytais kūriniais. Vasarą Rerichas ke-

liaudavo po Arizoną, Naująją Meksiką, Kaliforniją, lankėsi Monchegano saloje ir sukūrė paveikslų serijas „Naujoji Meksika" ir „Okeano siuita". Susižavėję amerikiečiai lyg pirmąkart išvydo savo šalies gamtą, nutapytą rusų dailininko.

Kartu Rerichas sukūrė ir visiškai Vakarų žiūrovui nelauktą seriją „Sankta" (pažodžiui — „Šventieji", pats dailininkas vadino „Pasišventėliais"). Ją sudarė paveikslai „Ir mes atidarom vartus", „Ir mes gaudynes tęsiam", „Ir mes darbuojamės", „Ir mes nebijome", „Ir mes matome", „Pats išėjo", „Šventasis Sergijus". Šiose drobėse dailininkas meistriškai atkuria artimą širdžiai tėvynės gamtą ir senąją rusų architektūrą. Jų fone vaizduojamos rusų asketų gyvenimo scenos. Kasdieninis pasišventusiųjų darbas, dvasinis skaistumas perteiktas taip jaudinančiai, taip nuoširdžiai, jog tie paveikslai ir nūnai, praėjus keletui dešimtmečių, nepalieka žiūrovo abejingo. Tuomet amerikiečiams jie buvo atradimas. Ilgėdamasis tėvynės, Rerichas šlovino dorovinę tautos jėgą, tą būties harmoniją, kurią sukuria meilė gamtai, taikus darbas ir žmogiškumas.

Lankydamas miestus, kur vykdavo parodos, Rerichas paprastai skaitydavo paskaitas apie meną, apie etinį ir estetinį auklėjimą. Ypatingą pasisekimą turėdavo studentų auditorijose. Dailininkas supažindindavo klausytojus su rusų kultūros pasiekimais, skatino tautų tarpusavio supratimą ir kultūrinį bendradarbiavimą.

Būsimoji artima Recicho bendradarbė JAV, N. Rericho muziejaus Niujorke viceprezidentė Z. Fosdik taip aprašo pirmąjį susitikimą su dailininku per jo parodos atidarymą: „... galvojau, koks nuvargęs ir abejingas turi būti dailininkas, žiūrėdamas į tuos tūkstančius veidų, sutikdamas žmones, kuriuos tuojau pamirš. Bet aš pamačiau žmogų švytinčiomis akimis, spinduliuojančiomis kažkokiu ypatingu gerumu ir kilnumu. Tas žvilgsnis tarytum giliai skverbėsi į žmogaus sielą ir stengėsi atspėti jo tikrąją esmę."

Ir Jungtinėse Valstijose Rerichas tęsė visuomeninę šviečiamąją veiklą. Kartą amerikiečių auditorijai jis pasakė:

„Geriausi žmonės jau supranta, kad reikia ne kalbėti apie grožio ir išminties kelius, o pasukti šiais keliais savo visuomeninį gyvenimą. Jie žino, kad europietiškas kostiumas dar ne žmogaus kultūringumo požymis. Žino, kad šiomis mechaninės civilizacijos ir rytdienos kultūros žūtbūtinės kovos dienomis pa-

žinimo ir grožio keliai ypač sunkūs, ypač atkaklūs šlykščios banalybės antpuoliai. Daug žmonių savaitės gale prisimena, kiek sąskaitų privalo apmokėti. Tačiau tik nedaugelis bent kartą per savaitę pagalvoja, ką per septynetą dienų jie yra įnešę grožio ir žinojimo sąskaiton."

Dailininkas kovoja už tokį meną, kuris padėtų suartinti skirtingas tautas. Šia idėja jis vadovavosi ir organizuodamas Suvienytųjų menų institutą. Instituto uždavinius taip nusakė: „Menas sujungs žmoniją. Menas vieningas ir nedalomas. Jis turi daug šakų, bet vieną šaknį. Kiekvienas jaučia Grožio Tiesą. Visiems turi būti atidaryti šventojo šaltinio vartai. Meno šviesa nauja meile apšvies milijonus širdžių. Pirma šis jausmas ateis nesąmoningai, bet paskui nuskaidrins visą žmogaus sąmonę. Kiek jaunų širdžių ilgisi kažko gražaus ir teisingo. Duokite joms, ko ieško. Duokite meną liaudžiai, kuriai jis priklauso."

Suvienytųjų menų institute buvo įsteigti dailės, muzikos, choreografijos, architektūros, teatro, literatūros sekcijos ir lektoriumas su mokslo ir filosofijos skyriais. Maždaug šimtas žymių Amerikos kultūros ir mokslo veikėjų atsiliepė į Rericho raginimą ir pareiškė, esą pasiryžę mokyti jaunimą pagal numatytas programas.

Šiai didžiulei veiklai Rerichas savo dispozicijoje neturėjo beveik jokių lėšų. Pirmiausia jau įkurtų sekcijų darbui nutarė išsinuomoti patalpas Niujorko „Artistų viešbutyje". Vieną dieną drauge su jaunu muzikologu M. Lichtmanu jis patraukė į viešbutį sudaryti nuomojimo sutarties. Prie įėjimo į metropoliteną susitiko pažįstamą dailininką, ir šis pasiūlė nuomoti buvusią jo studiją graikų bažnyčios namuose. Visi tuojau pasuko pas kleboną ir nusisamdė tą patalpą, kuri ankstesniam nuomininkui buvo ne pagal kišenę. Taip ir prasidėjo Suvienytųjų menų instituto darbas. Paklaustas, nejaugi viename kambaryje jis galvojąs sutalpinti visą institutą, Rerichas atsakė:

— Kiekvienas medis auga. Taip pat ir veikla. Jeigu ji gyvybinga, tai išsišakos, jei pasmerkta mirti, tai tam ir vieno kambario gana.

Medis išsišakojo. Įdomi ir įvairi programa, talentingi pedagogai, varguomenei prieinamas mokslas netruko išpopuliarinti institutą.

Kone tuo pat metu, kai Niujorke buvo įkurtas šis institutas, Čikagoje įsteigiamas dailininkų susivienijimas „Deganti širdis"

(„Cor Ardens"), o 1922 metų rugsėjo mėnesį pradėjo veikti tarptautinis kultūros centras „Pasaulio vainikas" („Corona Mundi"), skatinęs įvairių valstybių mokslo ir meno veikėjų bendradarbiavimą. Trečiojo dešimtmečio pradžioje įkuriama Pasaulinė kultūros lyga.

Kultūros lygos programa numatė skleisti taikos ir kultūrinių vertybių apsaugos idėją, ketino palaikyti avangardinio mokslo tyrinėjimus, gilintis į motinystės ir vaikų auklėjimo klausimus, keistis kultūros pasiekimais tarp valstybių. Reikia pasakyti, kad Rerichas šiose organizacijose dalyvavo, vedamas nuoširdaus ir nenumaldomo troškimo propaguoti kultūros pasiekimus. Jis ieškojo dirvos veiklai. Jei tik atsirasdavo bent mažiausia galimybė, garantuojanti šiokį tokį pasisekimą, jis būtinai turėdavo tuo pasinaudoti. Apie kultūros lygą jis rašė:

„Žodis lyga reiškia visuomeniškumą, susivienijimą. Sąvokos pasaulinė aiškinti nereikia, nes tiesa viena, grožis vienas ir žinojimas vienas, ir šiuo klausimu negali būti jokių tuščių diskusijų. Taip pat ir dėl žodžio kultūra nė vienas išsilavinęs žmogus nesiginčys, nes tarnavimas šviesai, subtili ir tauri širdis — bendri žmonijai."

Amerikos kultūrinės organizacijos, kurioms padėjo pamatus Rerichas, dažniausiai klestėjo sėkmingai. Pats dailininkas praktiškai joms negalėjo vadovauti. Daugybę įstaigų tvarkė vietiniai veikėjai, o Rerichas, būdamas valdybos nariu arba garbės prezidentu, tik stengdavosi palaikyti jo iniciatyvai pritarusių žmonių entuziazmą.

Pripažindami neišsenkančios Rericho energijos ir pasiaukojančio darbo vaidmenį, siekiant tikslo, kuriuo jis šventai tikėjo, vis dėlto turėtume pridurti, kad laimėjimai daug priklausė nuo didelio susidomėjimo nepaprasta jo asmenybe, nuo taktiško jo elgesio su skirtingų įsitikinimų bendradarbiais, nuo jo kūrybos žavesio. Bet šito, žinoma, neužteko, dirbant žiauria ir begėdiška eksploatacija pagrįstos visuomeninės santvarkos sąlygomis.

Ir vis dėlto Rerichas darė didžiulę teigiamą įtaką Amerikos kultūriniam gyvenimui, menui, kaip antai, gerai pas mus žinomo dailininko Rokvelo Kento kūrybai. Tatai patvirtina ir patys amerikiečiai. Rerichas JAV neužmirštas, ir jo pradėtas darbas tęsiamas jau pusę šimtmečio.

Dirbdamas kuo intensyviausią visuomeninį darbą, dailininkas Amerikoje rasdavo laiko ne tik tapybai, bet ir archeologiniams

tyrinėjimams, publicistikai. 1922 metais Čikagoje su jo dekoracijomis ėjo opera „Sniegoulė". Spektaklis turėjo tokį pasisekimą, jog kostiumų linijas bei ornamentus iš Rericho piešinių modeliuotojai paėmė sezono madoms.

Rerichui rūpėjo padirbėti drauge su Sergejumi Prokofjevu, kurio muziką be galo mėgo. Juodu susitiko Amerikoje, ir, 1922 metų vasario mėnesį palikdamas Niujorką, jau iš garlaivio Prokofjevas dailininkui rašė:

„Brangusis Nikolajau Konstantinovičiau, norėjau užbėgti pas Tamstą vakar vakare, apkabinti prieš išvažiuojant, tačiau įsiveržė kažkokia biznierė, susidomėjusi Apelsinais (opera „Meilė trims apelsinams" — *Aut. past.)*, užgniaužė dvasios polėkius. Tamstos rankraščius turiu kajutėje, maloniai laukiu to momento, kada ramus galėsiu prie jų susimąstyti, o paskui jau ir pakalbėti su Diagilevu. Karštai bučiuoju.

S. Prokofjevas."

Vėliau, 1930 metais, su Rericho dekoracijomis Niujorke naujai pastatomas Stravinskio baletas „Šventasis Pavasaris". Šį kartą choreografiją rengė baletmeisteris L. Miasinas ir dirigavo L. Stokovskis.

Kaip archeologą, Rerichą Amerikoje daugiausia domino išnykusių Amerikos kultūrų pėdsakai. 1921 metais dailininkas susipažįsta su Amerikos indėnų buitimi Arizonoje ir tyrinėja urvines gyvenvietes Santa Fe. Straipsnius apie šiuos tyrinėjimus paskelbia specialiuose archeologiniuose leidiniuose.

Viešos paskaitos ir straipsniai spaudoje sudarė Rerichui progresyvaus mąstytojo bei humanisto reputaciją. Jungtinėse Valstijose jam ypač ima rūpėti klausimas, kaip kovoti su pragaištingu antihumaniškos kapitalistinės visuomenės poveikiu jaunajai kartai. Kreipdamasis į Amerikos jaunimą, jis rašė:

„Nematomi draugai! Pažįstu jus. Žinau, kaip nežmoniškai sunku jums pakelti visas gyvenimo negandas ir savyje išsaugoti šviesą. Žinau, kaip sunku jums eiti, niekinamiems tų, kurie gyvenimą grindžia abejotinomis piniginėmis sąvokomis. Žinau tave, homunkule. Tai tu mums beeinant įbrukai tiek nereikalingų daiktų. Tai tu mums patarei visur nepasitikėti jaunu ir „nepatyrusiu". Tai tu pakišai tik formas vietoje esmės ir dvasios faktų. Tai tu paauksavai paveikslų rėmus. Tu prasibrovei į

tarybas ir lygas ir žengimą tobulybėn pridengei duobkasio prievole."

Dailininkui neduoda ramybės mintis apie būtiną Rytų etikos ir šiuolaikinių Rusijos socialinių pertvarkymų sintezę.

Kiekvienoje paskaitoje ir straipsnyje jis rėmėsi Rusija arba Rytų mąstytojų darbais. Rerichas tarytum ėmėsi misijos skelbti jų idėjas Vakaruose. Šiuo atžvilgiu būdingas eilėraštis „Medžiotojui, įžengiančiam į mišką", parašytas 1921 metų balandžio mėnesį. Prieš tekstą moto: „Jei davė Rerichas iš Rusijos, ar Alalas-Ming-Šri-Išvara[1] iš Tibeto — priimkite." Toliau Tagorės poetine maniera — kreipimasis į save ir tolesnio gyvenimo gairės:

...Stok bėgęs
ir pulk apsisukęs.
Stipruolis, kurs puola,
kurs teisinas, vargšas.
Lai ginas kiti. Tu pulk,
nes žinai, dėl ko
išėjai. Ir miško
dėl ko nepabūgai...
Ir daubą tu pereini,
kad koptum į kalvą.
Ne tavo gėlės
dauboj. Ir upelis
lomoj ne tavo. Spindulingus krioklius
tu rasi. Ir versmės šaltinių
tave atgaivins. Ir pražys
tau laimės šilojai,
kurie tepražysta
tiktai aukštumų pakylėti.
Ir tavo didžiausias
laimikis aukštai ant kalvos,
o ne prie kalvos
lomoje. Nenorėsi su juo
žemyn nusileisti.

Amerikoje Rerichas nė valandėlei nenustojo ruošęsis į Indiją. Norėdamas gauti Britanijos valdžios leidimą mokslinei-meninei ekspedicijai Anglijos kolonijoje, jis tikėjosi paramos iš Amerikos ir Europos šalių mokslinių bei meninių įstaigų, su ku-

[1] Tibeto šventasis

niomis palaikydavo ryšį per tarptautines kultūrines organizacijas.

Ryšiai su Indija taip pat stiprėjo. Iš pradžių per Šibajevą. 1921 metų rugsėjo 25 dienos laiške Rerichas jam praneša, kad po metų galėsiąs pasinaudoti Vadjos (vieno iš teosofinio centro vadovų) kvietimu aplankyti Adjarą. Netgi teiraujasi, kokios sąlygos apsigyventi ten atvažiavusiems.

Tačiau po kiek laiko Rericho laiškuose pasigirsta nusivylimas: dailininkas nepatenkintas teosofų draugijos veikla. Jam šlykštūs draugijos vadovų kivirčai ir analfabetiška „okultistinė" literatūra, profanuojanti Rytų filosofiją.

1922 metais balandžio mėnesį dailininką pakviečia į Indiją vienas iš opoziciškai nusiteikusių teosofinio sąjūdžio lyderių, indų rašytojas ir filosofas D. Krišnamurtis, vėliau atsiskyręs nuo sąjūdžio. Bet dailininkas jau nusprendė nesieti su teosofais savo būsimosios veiklos Azijoje. Atrodo, kai kuriuos teosofus baugino Rericho simpatijos Tarybų valdžiai. Pirmiausia tai pasakytina apie rusų teosofų draugijos vadovę A. Kamenskają, po Spalio revoliucijos emigravusią į Šveicariją ir turėjusią tiesioginį kontaktą su Adjaru.

Šiaip ar taip, 1922 metų rugpiūčio mėnesį Rerichas Šibajevui rašo: „...jeigu Jūs nusivylėte Kamenskaja, tai aš nusivyliau Bezant. Tai liūdna, bet taip yra." Laiške dar nurodoma, kad po vienuolikos mėnesių dailininkas pagaliau galėsiąs išvykti iš JAV.

Išvažiavo Rerichas iš Niujorko mėnesiu anksčiau, negu numatė, išgyvenęs Amerikoje nuo 1920 metų spalio 20 iki 1923 metų gegužės 8 dienos.

Po to dar tris kartus — 1924, 1929 ir 1934 metais — Rerichas su reikalais trumpam buvo atvažiavęs į JAV. Jau dailininkui išvykus, 1923 metų lapkričio 17 dieną Niujorke buvo atidarytas jo muziejus, kuriam dailininkas perdavė daugiau kaip 300 savo kūrinių.

Su Rericho vardu susijusios kultūrinės įstaigos paprastai funkcionavo kooperaciniais pagrindais, ir Niujorko muziejus pagal įstatus buvo pajininkų draugija. Rerichas neturėjo atliekamų lėšų, jo įnašą sudarė paveikslų rinkinys, kurį jis nuolatos papildydavo. Tai davė teisę dailininkui ir jo žmonai valdyti tam tikrą pajų dalį. Kaip steigėjai, abu Rerichai įėjo į direktoratą.

Gyvendami už JAV teritorijos ribų, juodu negalėdavo patys dalyvauti, sprendžiant organizacinius bei ūkinius klausimus, todėl kam nors iš direktorių tarybos palikdavo savo įgaliojimus. Jokios finansinės naudos iš muziejaus ir kultūrinių įstaigų Amerikoje Rerichas neturėjo, ir tos įstaigos negaudavo kitokios materialinės paramos iš jo, kaip tik paprasčiausią nario mokestį ir dovanojamus paveikslus. Muziejaus pajininkų gretose figūravo ir keletas turtingų biznierių. Apie jų klastą ir suktybes dailininkas išgirdo vėliau.

Nikolajaus Rericho gyvenimas JAV pasirodytų nepilnas, jeigu nepaminėtume Amerikos milijonierių, neva dailininko pageidavimu pasirašinėjusių čekius stambioms sumoms. Legendą apie tokius milijonierius, iš pavydo paleistą nevykėlių emigrantų, pasigavo gandų ištroškusi Vakarų spauda, kuri paskelbė, kad Rerichas be niekur nieko apdovanoja brangakmeniais kiekvieną, kam jaučia simpatiją. Pasirausia kišenėse, parenka didesnį akmenėlį ir, nieko nesakęs, paleidžia per rankas.

Iš visų prasimanymų apie Rerichą plepalai dėl neregėtų jo turtų buvo skaudžiausi. Juos lydėjo nesibaigiantys prašymai. Žmonės prašydavo mokykloms, leidykloms, vaikų teatrams, moterų kursams, kultūros namams, norėdami tęsti mokslą, įsigyti turtą, arba tiesiog išmaldos. Ir Rerichas rašė dienoraštyje: „Begaliniai žmonių vargai ir norai. Širdį skaudėjo, atsakant vargšams, bet ką galėjo reikšti mūsų kapeikos šioje nesiliaujančioje ašarų ir kilniausių ketinimų srovėje. Kai galėjome, davėme, tačiau tai buvo tik lašas jūroje. O kažkas kūrė legendas apie mūsų prabangą... Pasakysi, jog turtų neturime ir niekad nesiekėme,— niekas nepatikės, nes tikėjimas mitu — pats tvirčiausias. Žmogus tiki ne tikrove, o tuo, kuo nori tikėti. Pasaka apie turtus — pati žiauriausia."

Parduodami paveikslai, honorarai už teatro darbus, daugybė straipsnių spaudoje laidavo Rerichui pasiturintį gyvenimą. Tačiau dėl dažnų važinėjimų, ekspedicijų, mokslinio bei visuomeninio darbo kartais kildavo rimtų piniginių nepriteklių, ir dailininkas mažiausiai tikėjosi Amerikos kapitalistų paramos. Štai ką jis rašė apie juos:

„Didingais darbais kažkas pastatė grožio Panteoną, kažkas plušėjo, skirstydami ir dėliodami atradimą po atradimo į pažinimo laboratorijų mėgintuvėlius. Ir šit pasirodo jūsų automobilis, ir prityręs virėjas jums pateikia rafinuotą grožio patiekalą.

Bet ar jums tą patiekalą suvirškinti? Ir apskritai — ar jūs turite teisę prie jo prieiti? Ar jūs esate davę ką nors, kas pateisintų jūsų prisilietimą prie meno ir mokslo? Apskritai — ar jūs mokate duoti? Ir ar jums niekas nesakė, kad gauna tik davusieji? Jeigu jūs neturite teisės įeiti į šventyklą, jeigu jūs to neužsidirbote, jeigu jūs norite vien gauti, tai ar nevertėtų jus pavadinti parazitais? Juk jūs šliaužiojate po šventyklą, niekuo jos nepraturtinę. Jūs vagojate žemės veidą, akiplėšiškai spiečiatės ant svetimų laimėjimų laiptų ir lengvabūdiškai manote, kad visi darbai ir kūriniai sukurti jums. Jūs retkarčiais klausotės muzikos; perbėgate akimis paveikslus; patapšnojate skulptūrą ir žiovaudami valandą sėdite garsaus lektoriaus paskaitoje. Bet paskui, automobiliui parvežus jūsų brangųjį kūną namo,— kuo virsta jums įspūdžiai? Nuoboduliu, žiovuliu, pietumis ir liežuvavimu.

Todėl, kai turtingas ir gabus žmogus šnekės jums apie meną ir mokslą, visuomet paklauskite jo: „O ką jūs padarėte grožio dėlei, jei drįstate apie jį kalbėti?"

Rerichas turėjo pakankamai motyvų charakterizuoti kapitalistus kaip tik tokiais žodžiais. Iš savo patirties jis žinojo, kad verčiau pasikliauti atsitiktinumu, negu milijonieriais, kurie, anot kai kurių laikraščių rašeivų, kloja jo kelią banknotais. Dailininkas dienoraštyje rašo: „Kartą San Franciske reikėjo pinigų. Baisiai reikėjo, bet niekas nesiuntė. Ir nebuvo ko paprašyti. Padėtis pasidarė visiškai beviltiška... Kitą dieną iš pačio ryto skambutis... „Tuojau atvažiuokite į parodą." Skubu. Salėje randu dailią merginą, laikančią rankoje čekį. Šypsosi: „Po dvidešimties minučių mano laivas išplaukia į Honolulu. Kurį iš tų keturių paveikslų Tamsta rekomenduotumėte?" Bruka čekį, nusikabina nuo sienos paveikslą ir — tekina prie durų. Tarnautojas vejasi sulaikyti, bet aš jam moju: „Nereikia." Taip ir dingo, lyg būtų atėjusi iš kito pasaulio, bet rankoje solidus čekis ir sienoje tuščia vieta."

Nuolatinė dailininko paveikslų paklausa padėjo surinkti lėšas ir kelionei į Aziją. Jokios oficialios JAV įstaigos jo nefinansavo.

IX. AZIJOS ŠIRDIS

1923 metų gegužės 16 dieną Nikolajus, Jelena ir Sviatoslavas, JAV studijavęs architektūrą ir tapybą, atvyko į Paryžių, kur laukė Jurijus. Rerichų šeima vėl susirinko, ir prasidėjo baigiamasis pasiruošimo į Indiją etapas.

Būtinai reikėjo užmegzti glaudesnius ryšius su kai kuriais Europos mokslininkais. Tiktai remdamasis mokslinėmis bei kultūrinėmis Europos ir Amerikos organizacijomis, Rerichas tikėjosi gauti leidimą savo ekspedicijai. Tad lankėsi Višyje, Lione, Romoje, Florencijoje, Bolonijoje, Ženevoje. Ir netrukus Britanijos kolonijų ministerija turėjo nusileisti.

1923 metų lapkričio 17 dieną Rerichas su šeima pagaliau išplaukė iš Marselio „Makedonijos" laivu. Kaitra kelyje per daug nevargino. Pasinaudojęs stabtelėjimu Adene, Rerichas lapkričio 24 dieną iš laivo išsiuntė laiškus, kuriuose džiaugsmas pinasi su nerimu. Jis įspėja V. Šibajevą, per kurį susirašinėdavo su Tarybų Rusija, kad būtų atsargus, rašydamas jam į Indiją, ir nevartotų žodžio „Rusija", o pažymėtų ją „A" raide. Svarbiausius įvykius siūlo išdėstyti spaudai ruošiamo apsakymo fabulos forma. Matyt, anglai Rerichą sekė.

Netrukus atėjo lauktoji diena. 1923 metų gruodžio antrąją Rerichas telegrafuoja iš Indijos laimingai atvykęs. Išlipę Bombėjuje, keliautojai apžiūrėjo istorines įžymybes. Pradėjo nuo Guptos[1] epochos skulptūros paminklų Elefanto saloje. Paskui pasiekė Džaipurą, Agrą, Sarnathą su jo seniausiais budizmo paminklais, Benaresą, Kalkutą ir iš ten pasuko į šiaurę. Mažiau negu per mėnesį nukeliauta virš trejeto tūkstančių kilometrų. Rerichai susitikdavo su indų mokslininkais, menininkais, rašytojais, kalbėjosi su Bengalijos dailininkų draugijos sekretoriumi, poeto giminaičiu G. Tagore, žinomu mokslininku Dž. Čand-

---

[1] Gupta — Indijos dinastija, valdžiusi nuo IV iki VI mūsų eros amžiaus vidurio.

ta Bose, Vivekanandos mokymo tęsėju ir mokiniu — B. Senu. „Dėl įvairių aplinkybių, suprantamų tik pabuvojusiems Rytuose, reikėjo atsisakyti susitikimo su Aurobindu Ghoše",— rašo Rerichas. A. Ghoše — žinomas indų politinis veikėjas, poetas ir filosofas, garsėjęs antikolonijinėmis ir antifeodalinėmis pažiūromis, tad Rerichui susitikimas su juo galėjo labai pakenkti.

Gruodžio gale Rerichai sustojo nedidelėje Sikimo kunigaikštystėje, netoli nuo Dardžilingo miesto pietinėje rytinių Himalajų pašlaitėje. Skubėjimas į šiaurę liudija, kad Rerichą pirmiausia domino Himalajai. Apie tai kalba ir trumpos dailininko pastabos pakeliui į kalnus:

„Sarnathas ir Gaja — Budos žygių vietos — paverstos griuvėsiais. Dabar tai tik piligrimų vietos. Taip kaip Jeruzalė — Kristaus maldininkų vieta... Žinomos Budos žygių vietos prie Gango. Žinomos mokytojo gimimo ir mirties vietos Nepale. Kai kuriais duomenimis įšventinimas buvęs dar toliau į šiaurę — už Himalajų... Legendinė Meru viršukalnė iš Mahabharatos ir taip pat legendinė aukštuma Šambala[1] budistų mokymuose —abi buvusios Šiaurėje..."

Kaip kadaise Rusijoje, taip dabar Indijoje savo darbą Rerichas pradėjo nuo senųjų kultūrų šaltinių studijavimo. Ypač domėjosi budizmu, kurio viena kryptis — mahajana — plačiai paplito Kinijoje, Korėjoje, Japonijoje, Mongolijoje, Tibete ir Užbaikalėje.

Budizmas darė nemažą poveikį visos Centrinės Azijos tautų papročiams ir menui. Tai ne kartą nurodė rusų orientalistai ir keliautojai, kaip antai, Pševalskis bei Kozlovas. Jų svajonė, taip ir neišsipildžiusi, buvo pereiti Centrinę Aziją iš šiaurės į pietus. Seniausių kultūrų sritis — Tibetas ir Transhimalajai — vis dar tebebuvo *terra incognita* Vakarų mokslui. Ši paslaptingoji sritis ir traukė Rericho dėmesį, ir dailininkas dabar priėjo prie pat jos pietinės sienos.

Sikimas — nedidelė Indijos kunigaikštystė, įsiterpusi tarp Nepalo ir Butano. Sikime daug viršukalnių, kurių aukštis 6—8 tūkstančiai metrų, tarp jų ir Kančendenga, atmintina Rerichui iš vaikystėje matyto paveikslo Izvare. Kas žingsnis keliautojams grėsė pavojai: gilūs tarpekliai, statūs takai, neįkopiamos uolos.

[1] Šambala, kai kada Meru arba Baltoji sala — mitologinė šalis, kurioje gyveną liaudies epo herojai.

Džiunglėse slapstėsi tigrai, leopardai, lokiai, beždžionės. Dangaus aukštybėse sklandė karališki ereliai. Žiūrėdamas į Himalajus, Rerichas dažnai prisimindavo Rusiją: „Kam pažįstamos senųjų Rusijos miestų ir vienuolynų prieigos, tas supras, koks jausmas apima prie Sikimo vienuolynų. Visada sakau: jei norite pamatyti gražiausią vietą, pasiteiraukite, kuri vieta pati seniausia. Mokėdavo tie neatmenami žmonės išsirinkti pačias gražiausias vietas." Daug tokių vietų Rerichas užfiksavo savo drobėse. Po mėnesio nuo atvykimo dienos jis rašė: „Jau gimsta manyje paveikslų serijos: 1. „Ieškojimų perlas"; 2. „Tamsos sudeginimas"; 3. „Atėjimo žibintai".

Kurdamas paveikslus apie Indiją, Rerichas ryžtingai atmetė egzotiką. 1924—1925 metais pradėtos serijos „Sikimo kelias", „Jo šalis", „Paslapčių gimimas", „Himalajai", „Maitrėja", „Rytų mokytojai" gerokai skiriasi nuo serijų „Rusios pradžia. Slavai", „Heroika", „Sankta".

Rytų tautų pasaulėjautos specifika dar labiau išryškino ir šiaip Rericho paveikslams būdingą grynai estetinio elemento ryšį su tuo, kas jam buvo žymiai svarbiau gyvenime — su moksliniu pažinimu, filosofiniu aplinkos įprasminimu, etika. Įdomūs formos ieškojimai. Originali kompozicija, piešinys ir, aišku, vis tobulėjanti spalva. Tai būdinga tokiems paveikslams, kaip „Ieškojimų perlas", „Ryto giesmė", „Krioklio giesmė", ir daugeliui Himalajų peizažų (1924).

Neatsitiktinai paveikslu „Ieškojimų perlas" prasideda naujas Rericho kūrybos puslapis. Indija pasiekta, ir dailininkas pirmąja Rytuose nutapyta drobe — „Ieškojimų perlu" — tarytum skuba paskelbti, kad išgirstasis šauksmas nebuvo kvietimas atsižadėti pasaulio ir pasinerti kontempliacinėje ramybėje. Paveiksle vaizduojamas guru (mokytojas) ir mokinys. Juodu palinko prie vėrinio, ieškodami to vienintelio perlo, be kurio ši diena atrodytų tuščia. Vėrinys tiek Rytų, tiek Vakarų mitologijoje įprasmina amžinybę. Ieškojimams lemta niekada nesibaigti. Tik ieškantis vertas mokytojo vardo, ir tik ne vien sau ieškantis moka surasti tiesą. Mokytojas ir mokinys vaizduojami akinančių, amžinu sniegu apdengtų Himalajų kalnų fone.

Šiame paveiksle Rerichas jau atsiskleidžia kaip nepralenkiamas „kalnų tapytojas". „Niekas nepasakys, kad Himalajuose ankšta,— rašė dailininkas,— niekam neateis į galvą, kad čia tamsybės vartai, niekas, prisiminęs Himalajus, neištars žodžio —

monotonija. Iš tiesų geros žodyno dalies reikės atsisakyti, įžengus į Himalajų sniegynų karaliją. Ir bus užmiršta kaip tik tamsioji ir nuobodžioji žodyno dalis."

Rūstūs kalnynai padeda žmogui ugdyti drąsą, parodyti dvasios jėgą.

„Kažkokio šauksmo, nenumaldomo geidimo prisipildo žmogaus dvasia,— rašo dailininkas,— kai, įveikęs visas kliūtis, jis užkopia į tas viršūnes. Ir pačios kliūtys, kartais labai pavojingos, tampa tik būtiniausiomis, reikalingiausiomis pakopomis, tik žemiškų sąlyginumų nugalėjimu. Visos pavojingosios bambukinės perėjos per ūžiančius kalnų sriautus, visi slidieji amžinųjų ledynų laiptai ties pražūtingomis bedugnėmis, visi neišvengiami nusileidimai prieš sekančius pakilimus, ir vėtra, ir alkis, ir speigas, ir kaitra įveikiami tenai, kur sklidina atradimų taurė."

Rerichas pats įveikė tuos sunkumus. Jo valią išmėgino ir alkis, ir šaltis, ir viesulingos vėtros. Nuo to dvigubai vertingesni atrodė atradimai, kurie vilioja į neištirtas tolumas ir kurie brandina savo užsimojimais baimės nežinantį žmogų. Gal dėl to tikroviška Rericho kalnų peizažų tiesa ypatingai artima ir suprantama keliautojams į „nežinomybę". Neįprastų jo spalvų tikrumą patvirtina alpinistai, kurie žavisi jomis labiau, negu kai kurie dailininkai ir meno tyrinėtojai, vis dar tebekaltiną Rerichą „tyčiniais efektais". Drąsus jo koloritinis novatoriškumas, taip suintensyvėjęs rytuose, visuomet kildavo iš natūros ir eksperimento su spalva.

Dar 1921 metais Amerikoje dailininkas rašė: „...kiekviena spalvų gama sudaro kažkokią galingą nuotaiką. Šviesos galybė! Žmonės, turintys prieš akis visas galingas dieviškojo dangaus ir žemės spalvas, mėgina save apakinti, kad tik nepasiektų seniai jiems skirto džiaugsmo. Tačiau, aptraukęs viską pilkais, geltonais ir juodais stiklais, protas vis dėlto bando prasimušti ir įrodyti šviesos galybę. Bailiai skinasi kelią gyveniman tai, kas turėtų veržtis valdingai."

Ryškių spalvinių gamų valdingumas, tapyboje dar neregėti spalvų deriniai, kontrastai, kaitaliojami su nejuntamais perėjimais, Rericho kūrybai teikė nepakartojamą išraiškingumą. Dviejų į Sikimą surengtų ekspedicijų metu sukurti paveikslai dailininkui pelnė naują pasisekimą pačioje Indijoje.

Tose ekspedicijose Rerichas surinko įdomią Tibeto tapybos pavyzdžių kolekciją. „Savo ramia išraiška,— rašo dailininkas,—

šis menas tarsi atspėja žmonijos lopšio paslaptį. Sukuria ypatingą šventovę, į kurią amžinai nukreipti ieškojimai ir klausimai."

Ekspedicijos dalyviai su dideliu dėmesiu rinko ir studijavo seniausius rašytinius budizmo šaltinius ir tyrinėjo budizmo įtaką šiuolaikiniam Azijos tautų gyvenimui. Atskiros Rericho „Sikimo dienoraščių" (1924—1925) ištraukos buvo išspausdintos rusų kalba rinkinyje „Palaimos keliai". Išsamiai ekspedicijos radinius J. Rerichas analizavo savo darbe „Tibeto tapyba", paskelbtame Paryžiuje.

Rericho atvykimas į Sikimą sutapo su nepaprastu sujudimu budistų pasaulyje. Po ilgų nesutarimų bei konfliktų su dalailama tašilama paliko Tibetą ir patraukė kažkur į Kiniją ar Mongoliją. Ėjo gandas, kad tašilama pasirodęs ir Sikime. Jis buvo dvasinis Tibeto vadas ir didelis autoritetas paprastiems žmonėms, kuriuos žiauriai eksploatavo Lhasos budistų hierarchija. Budistų sferose buvo plačiai komentuojamas tašilamos pabėgimas, organizuotos net ginkluotos gaudynės. Rerichas vėliau su tašilama draugiškai susirašinėjo ir „Sikimo dienoraščiuose" Lhasą apibūdino kaip centrą, kur sąmoningas Tibeto darbo žmonių apgaudinėjimas pakyla iki oficialiosios politikos rango.

Nuolatinė Rericho ekspedicijos bazė Sikime buvo Talai Pho Brango namas pre Dardžilingo. Anot padavimo, čia kažkada apsistodavęs populiarusis dalailama V. Nuo to laiko ši vieta budistų buvo laikoma šventa ir traukė maldininkus. Namas, apsuptas aukštų šimtamečių kedrų, stovėjo tarpukalnėje ant kalvos. Pro langus galėjai grožėtis nuostabiu Himalajų kalnagūbrių ir perėjų reginiu. Čia Rerichą aplankė vienas tašilamos šalininkas — Gešė Rinpočė, kuris taip pat paliko Tibetą ir dabar vyko per Nepalą bei Sikimą į Indiją.

Kalbėdamasis su Gešė Rinpoče, dailininkas domėjosi senuoju Kalačakros mokymu. Šis mokymas susipynęs su seniausiais padavimais apie legendinę Šambalą ir jau nuo XII amžiaus sudarė daugelio budizmo komentarų šaltinį. Kalačakra nepaprastai domėjosi taip pat Vakarų orientalistai. Ilgainiui specialiame straipsnyje „Kalačakros studijoms" J. Rerichas pateikė išsamią su Kalačakra susijusios literatūros analizę. Šią temą ne kartą lietė ir pats dailininkas, nemaža vietos jai skirta knygoje „Azijos širdis".

Tibeto dvasiškių vizitai, pagarba čionykščiams papročiams, kalbų mokėjimas Rerichams atvėrė slaptų ir mažai kam prieinamų kalnų vienuolynų duris. Be to, Rerichas įsitikino, kad Sikimas puikiausiai informuotas apie visus tiek religinio, tiek politinio Kinijos, Tibeto ir Mongolijos gyvenimo įvykius. Beje, anais laikais religiniai įvykiai nuo politinių nesiskyrė, nes budistų dvasininkija Centrinėje Azijoje vaidino labai aktyvų politinį vaidmenį.

Pašnekesiai su Rytų mokslininkais bei visuomenės veikėjais ir pirmųjų mokslinių ekspedicijų Sikime rezultatai stiprino Rericho ketinimą surengti grandiozinę kelionę po Centrinę Aziją. Pagal paruoštą ekspedicijos planą dailininkas numatė du kartus apkeliauti Tibeto kalnyną: iš pietų į šiaurę — vakarinėje dalyje ir iš šiaurės į pietus — rytinėje. Į ekspedicijos programą buvo įtraukti įvairūs moksliniai tyrinėjimai ir kūrybinis darbas. Be to, Rerichas buvo tvirtai pasiryžęs aplankyti ir Tarybų Sąjungą.

Tačiau nė viena Vakarų valstybė, o ypač Anglija, kurios kolonijoje turėjo prasidėti ir baigtis ekspedicija, trečiojo dešimtmečio pradžioje nebūtų sutikusi, kad jos maršrutas eitų ir TSRS teritorija. Savaime aišku, tam reikėjo ir Tarybinės vyriausybės leidimo. Nei Indijoje, nei JAV tarybinių diplomatinių atstovybių tuomet dar nebuvo. Tad Rerichui iš karto kilo dvi sudėtingos problemos: pirmoji — gauti Jungtinėse Valstijose amerikiečio ekspedicinį pasą, duodantį teisę išsirūpinti Azijos šalyse iš kolonijinės ir vietinės valdžios leidimą ekspedicijai per jų valdas, ir antroji — informuoti Tarybinę vyriausybę apie savo ketinimą aplankyti TSRS ir paprašyti sutikimo. Turint galvoje, kad galimas palankus antrosios problemos sprendimas kėlė didžiausią pavojų pirmajai, teko veikti be galo atsargiai.

1924 metų rugsėjo mėnesį Rerichas laikinai palieka Sikimą ir išvyksta į Europą ir Ameriką. Veiklių ir įtakingų savo bendradarbių Amerikoje padedamas, jis gana nesunkiai gauna leidimą rengti ekspediciją su Amerikos vėliava ir apiformina reikalingus dokumentus, juoba kad ir šį kartą jokios valstybės paramos kelionei neprašo.

Beliko antroji problema — užmegzti ryšį su tarybiniais atstovais užsienyje. Labiausiai tam tiko Berlynas. Atrodo, kad Rerichas norėjo pasinaudoti Gorkio tarpininkavimu, nes jau 1924 metų liepos mėnesį iš Indijos per Šibajevą pasiuntė rašytojui

laišką ir, sutvarkęs reikalus JAV, prašė Šibajevo sužinoti, ar Gorkis kartais ne Berlyne. Tačiau 1924 metų gruodžio mėnesį ten jo nebuvo. Tad, grįždamas iš JAV, Rerichas ryžtasi pats aplankyti Tarybinę atstovybę Berlyne.

Pasiuntinybėje jis papasakoja apie savo simpatijas filosofinei Rytų pasaulėžiūrai, apie artimas pažintis su tais lyderiais ir mahatmomis[1], kurie sudaro anglų kolonijinės valdžios opoziciją. Pasak Rericho, šie lyderiai tikėjo Tarybų Rusijos ateitimi, išlaisvinančia josios misiją ir dėjo į ją dideles viltis.

Tokias visiškai realias politines dailininko išvadas sekė neįprasti samprotavimai apie būtinybę suartinti komunistinę ideologiją ir budizmo filosofiją, apie jų sąveikos efektyvumą pasaulinei evoliucijai.

Rerichas, žinoma, buvo toli nuo marksizmo, ir iš pokalbio buvo visiškai aišku, jog įtaką jam daro indų „mahatmos", apsiginklavę budizmo idėjomis ir raginantys Indijos liaudį į kovą su kolonializmo priespauda. Pokalbyje dailininko pasaulėžiūra pasirodė veik artimesnė Indijai. Idėjas, vaisingas tenai, jis bandė pritaikyti visam pasauliui. Be to, atitrūkęs nuo tėvynės, blogai žinojo tuometinę Tarybų Rusijos padėtį.

Rerichui prašant, pokalbis pasiuntinybėje buvo žodis į žodį užprotokoluotas ir nusiųstas į Maskvą. Protokolas buvo perduotas tuometiniam užsienio reikalų liaudies komisarui G. Čičerinui, kuris asmeniškai Rerichą pažinojo dar iš universiteto laikų. Susipažinęs su šiais dokumentais, G. Čičerinas liepė pranešti Rerichui, kad jis gaus reikalingą paramą iš tarybinės vyriausybės. Tačiau ta žinia Europoje dailininko jau neberado, ir mūsų diplomatai kurį laiką neturėjo su juo jokio ryšio.

Po vizito Berlyne Rerichas tuojau išvyko į Aziją. 1925 metų pradžioje trumpam užsuko į Indoneziją ir į Ceiloną — stambios budizmo atšakos — hinajanos — centrą.

Labai reikšminga dailininkui buvo pažintis su žinomu mokslininku, būsimu Ceilono pasiuntiniu TSRS G. Malalasekera. Praėjus daugeliui metų, šis didis mokslininkas ir politinis veikėjas rašė:

„Turėjau garbę būti jam pristatytas, kai jis aplankė mano šalį — Ceiloną. Rericho gyvenimas susidėjo iš daugybės nepaprastų elementų, sunkiai aprašomų. Kai kurie jį vadina prana-

---

[1] Mahatma — pažodžiui „tauri dvasia" (pavyzdžiui, mahatma Gandis).

šu, kiti mistiku. Jis pats gal verčiau pageidautų būti vadinamas geros valios pasiuntiniu iš Vakarų Rytuose... Kur tik jis Azijoje keliavo — Tibete, Ladake, Sikime, Butane, Centrinėje Azijoje ir Mongolijoje — šviesiausi Rytų žmonės visur jį sutikdavo su ypatinga pagarba, pasitikėjimu ir meile, retai užsieniečiams parodoma šiose šalyse."

Iš Ceilono Rerichas nuvažiavo į Madrasą, kur pirmą kartą pamatė teosofų sąjūdžio centrą Adjare ir susipažino su jo vadovais. Rerichas niekada viešai nebuvo užsipuolęs teosofų, tik griežtai kritikavo spiritizmo ir mediumų šalininkus. Adjaro žurnalas „Teosofistas", beje, kaip ir visi kiti Indijos žurnalai, retkarčiais paskelbdavo jo straipsnių apie meną. Tačiau nei pats dailininkas, nei kas kitas iš Rerichų šeimos neužėmė jokios oficialios padėties teosofų sferose. Jis tai ne kartą pabrėžė, nes kažkam rūpėjo paskleisti melagingus gandus apie dailininko ar jo žmonos „vadovaujantį vaidmenį" pasauliniame teosofų judėjime.

Aplankęs Adjarą, Rerichas laiškuose užsimena, kad nusivylęs teosofų viršūnių politika. Kaip tik tuo metu teosofų gretose brendo konfliktas, privertęs iš sąjūdžio pasitraukti Krišnamurtį. Teosofų nesutarimuose Rerichas nepalaikė niekieno pusės, ir Adjaro centro lyderiai neberodė jokio susidomėjimo jo veikla.

Kai dėl rusų emigrantų teosofinio judėjimo, kurio centras buvo Ženevoje, tai ten beveik kiekvienas buvo užsikrėtęs „sovetofobija" ir į Rerichą žiūrėjo su nepasitikėjimu. Tiesa, didėjantis Rericho populiarumas ir pažiūrų bendrumas su filosofine indų pasaulėžiūra traukdavo nemaža eilinių teosofų iš įvairiausių šalių, mielai prisidėjusių prie kultūros ir švietimo institucijų, susijusių su šio rusų dailininko vardu. Juk beveik visos tos įstaigos organizavo orientalistų būrelius. Tačiau kai kurių žymių teosofų draugijos vadovų nuomone, toks susidomėjimas Rerichu kenkė jų autoritetui, ir jie nedelsdami prisijungė prie dailininko priešų — jo įžeistų „okultistinių atradimų" skelbėjų.

Išbuvęs keletą dienų Adjare, Rerichas važiuoja toliau per Kalkutą į Sikimą ir jau 1925 metų kovo mėnesį permeta savo ekspediciją iš Dardžilingo į Kašmiro sostinę Srinagarą (Vakariniuose Himalajuose).

Kašmire susikryžiuoja daugelis kelių, taip pat ir tie, kurie jungia Tolimuosius Rytus bei Indiją su Tibetu. Kalnagūbriai, padengti amžinais sniegynais, supa Kašmirą iš visų pusių ir

daro klimatą švelnų. Tarpukalnėse plyti gilūs slėniai, labai palankūs žemdirbystei. Tatai nuo seno viliojo čionai išeivius iš kitų sričių, ir čia susidūrė net kelios kultūros. Ptolomėjus ir Plinijus minėjo Kašmirą, rašydami apie Aleksandro Makedoniečio žygius. III amžiuje prieš mūsų erą, senovės Indijos karaliaus Ašokos laikais, Kašmire paplito budizmas. I ir II mūsų eros amžiais Kašmiro budistai suvaidino žymų vaidmenį, kuriant kanoniškąją budizmo literatūrą ir platinant budizmą kitose šalyse. Tam padėjo gausūs prekybiniai kašmiriečių ryšiai, siekiantys tolimąjį Chorezmą.

Maždaug VI amžiuje su budizmu ėmė konkuruoti induizmas, o XI amžiuje į Kašmirą pradėjo veržtis islamas, kuris, laikui bėgant, šį tą pasisavinęs iš liaudies tikėjimų ir induizmo kulto, pasidarė vyraujančia religija. Daugelis Bizantijoje persekiojamų nestoriečių taip pat bėgo į Rytus ir paliko pėdsakus Kašmiro religijoje. Visi tie komponentai darė Kašmirą ypač įdomiu tyrinėjančiam senovės kultūras bei religijas.

Dar prieš atvykstant čionai, Rerichui teko susidurti su legendinėmis versijomis apie Kristaus gyvenimą Azijoje. Dabar patys Srinagaro musulmonai pasakojo dailininkui, kad Iza (Kristus) nenumirė ant kryžiaus, o buvo pagrobtas mokinių ir pervežtas į Srinagarą, kur mokęs žmones ir vėliau numiręs. Jam net buvo parodytas vieno privataus namo rūsys, kuriame neva Kristus buvęs palaidotas. Rerichas nusprendė savo straipsniuose paminėti šias, tiesą sakant, seniai egzistuojančias legendas, o Vakarų spauda jas panaudojo pigiai sensacijai apie Rericho aptiktą Kristaus buvimo Kašmire įrodymą. Straipsnyje „Azijos legenda" dailininkui tokius prasimanymus teko paneigti. „Kartkartėmis,— rašo jis,— mane pasiekia didžiausios nesąmonės, esą, keliaudamas po Aziją, aš atradęs kažkokį autentišką dokumentą kone iš Kristaus laikų. Nežinau, kam ir kodėl prireikė tokios versijos..."

Tyrinėdamas religinius sąjūdžius ir jų poveikį šiuolaikiniam Rytų gyvenimui, Rerichas nurodo:

„Čia rasite ir puikių paminklų, ir rafinuotą mąstymo būdą, paremtą senovės išmintimi, ir draugiškus tarpusavio santykius. Tačiau čia pat pasibaisėsite ir iškreiptomis religijos formomis, ir tamsumu, ir nuopuoliu bei išsigimimu."

Rericho požiūris į religines ceremonijas, kalba apie jo didelę toleranciją. Pačios apeigos dailininką domino grynai moks-

liniu požiūriu. Iš literatūrinių darbų ir susirašinėjimo galima padaryti išvadą, kad jis pritarė kai kuriems indų filosofinėse sistemose paplitusiems teiginiams apie karmą, nirvaną, persikūnijimą, tačiau interpretuodavo juos savaip, atsietai nuo religijos.

Dailininkas negalėjo ilgai užtrukti Kašmire. Laukė nelengvas ir tolimas kelias, o ekspediciją pradėjo sunkinti kliūtys.

1925 metų balandžio 1 dieną jis praneša V. Šibajevui: „Labų dienų nuo Kašmiro ežerų. Šalta. Baltuoja sniegas. Vakar mūsų valties vos nesudaužė audra, bet staiga užėjo ramybė, ir lig naujo gūsio suspėjome įplaukti į upelį. Prieš akis kelias į Gilgitą... Kaulyjame leidimo į Ladaką. Galybė kliūčių. Kovojame..." Po dviejų savaičių laiške vėl paminėta: „Veržiamės į Lehą, bet kol kas tuščiai..."

Anglų žvalgybai nepraslydo pro akis Rericho vizitas Berlyne į tarybinę pasiuntinybę, ir dabar, keliaudama Kašmiro teritorija, ekspedicija susidurdavo su netikėčiausiomis kliūtimis, pasitaikydavo net ginkluotų užpuolimų, o kartą užpuolikų tarpe buvo atpažintas anglų rezidento D. Vudo šoferis.

Bet, šiaip ar taip, nukeliauti senąjį kelią nuo Srinagaro iki Leho ir ištirti šio ruožo meno paminklus Maulbeke, Lamajure, Bazgu, Saspule pavyko.

Ladake ekspedicija išdirbo daugiau kaip dvejetą mėnesių. Čionykščiai gyventojai Rerichą ir jo palydovus sutikdavo be galo draugiškai, ne taip, kaip anglų statytiniai ir žvalgybos agentai. Kašmiro nukariautas Ladakas išlaikė dar daugelį savo ypatybių. Vyraujančia religija čia tebebuvo budizmas, ir daugybė vienuolynų šalia prekybinių kelių vaidino svarbų vaidmenį šios kalnų šalies ekonomikoje. Faktišką valdžią Ladake turėjo specialus anglų valdininkas, nors provincijos sostinėje Lehe ir gyveno Ladako viziris, kuris formaliai atstovavo Kašmiro maharadžai.

Viziris Rerichą sutiko labai maloniai ir netgi pasiūlė apsigyventi savo aštuonių aukštų rūmuose, kurie buvo kažkada labai prabangūs ir stovėjo ant uolos, iškilusios virš miesto. Bet dabar rūmai stovėjo tokioje būklėje, jog dailininkui pasiūlytame viršutiniame aukšte švilpavo vėjai ir, Rerichams gyvenant, viena „ištaigingosios" rezidencijos siena įgriuvo. Beje, panašūs nepatogumai atrodė „menkniekis" prieš nuostabią kalnų ir miesto

panoramą su šventyklomis ir stupomis[1], dailininko pavaizduotomis daugelyje etiudų.

Išvykdamas iš Ladako 1925 metų rugsėjo 18 dieną, Rerichas įrašė dienoraštyje:

„Pagaliau paliekame visą Kašmiro melą ir purvą... Pagaliau nebematysime, kaip nugalėtojai žaidžia polą ir golfą, o liaudį žudo epidemijos ir tamsumas. Pagaliau nusigręšime nuo parsidavėlių Kašmiro valdininkų, užmiršime, kaip ginkluoti provokatoriai užpuolė mūsų karavaną, norėdami sulaikyti. Šešetą valandų išlaikėme rankose revolverius. Ir galiausiai policija mūsų vardu surašė telegramą, kad mes apsirikę ir jokio užpuolimo nebuvę. Kas gi sužeidė tada septynis mūsų tarnus? Kas atsitiko su Indija ir Kašmiru? Tiktai kalnuose jautiesi saugiai. Tik apleistose perėjose nepasiekia obskurantizmas."

Tačiau, kaip ateitis parodė, Rericho viltys atsikratyti anglų „globos" neišsipildė.

Iš Ladako ekspedicija pasuko Chotano kryptimi. Nelengvomis rudens sąlygomis teko įveikti septynias daugiau kaip 5000 metrų aukščio perėjas — Khardongą, Karaul-dabaną, Saserą, Dapsangą, Karakorumą, Suget-dabaną ir Sandžu-dabaną. Sunkiame kelyje buvo patirta nemaža netikėtumų. Beje, pirmutinį Rerichui pateikė žmonės, o ne rūsčioji gamta. Netruko nė poros dienų, kaip išaiškėjo, kad vienas iš lydinčiųjų lamų, samdytų Lehe, puikiausiai supranta rusiškai ir neblogai informuotas apie Rericho ir jo artimiausių bendradarbių veiklą. Neliko abejonių, kad šis atestuotas palydovas prie ekspedicijos prijungtas su ypatingais tikslais.

Po keleto perėjų karavanas atsidūrė sniegų karalystėje. „Tokia įvairovė, toks kontūrų išraiškingumas, tokie fantastiški miestai, tokie įvairiaspalviai kalnų upeliai ir tokios neužmirštamos, purpurinės tarsi mėnulio uolos",— rašė dailininkas kelionės dienoraščiuose. Speigas neleisdavo ilgiau nulaikyti rankoje pieštuko arba teptuko, bet Rerichas turėjo pavydėtiną regimąją atmintį ir vėliau sugebėjo apie tą pasakišką gamtą papasakoti savo paveiksluose.

Pasirinktuoju maršrutu ir iki Rericho ėjo rusų ir Europos keliautojai. Dapsango plynaukštėje buvo rastas akmuo su lo-

[1] Stupa — statinys, skirtas saugoti budizmo relikvijoms arba pastatomas budistams atmintinų asmenų ir įvykių garbei.

tynišku įrašu, kurį 1914 metais iškalė de Filipio ekspedicija. Pasitaikydavo susitikti karavanų. Apie tragedijas šiame palyginti judriame, bet pavojingame kelyje kalbėjo antkapių akmenys, sušalusių arklių skeletai, prekių ryšuliai, palikti likimo valiai.

Priešingai, negu tikėtasi, už kitas aukštesnė Karakorumo perėja pasirodė lengviausiai įkopiama. Labai pavojingas buvo Sasero ledynas, turintis nugludintą sferinį paviršių: Jurijaus arklys paslydęs vos nenugarmėjo į prarają su visu raiteliu.

Stačiame Sugeto perėjos nusileidime keliauninkus užklupo baisi pūga. Siaurą, zigzagais žemyn vingiuojantį takelį užpustė — net žymės neliko. Prie skardžio susitelkė keturi karavanai — maždaug 400 arklių ir mulų. Buvo nutarta panaudoti senovišką būdą — paleisti prityrusius gyvulius vienus be varovų. Mulai giliame sniege pramynė siaurą taką, kuriuo koja už kojos ir nusileido karavanai. Paskutinė perėja Sandžu irgi nedavė keliauninkams atsipūsti: čia teko šokti per platų tarpeklį.

Šiame kalnų pasaulyje viešpatavo rūsti gamta. Net valstybinės Ladako ir Kinijos sienos nebuvo pažymėta. Šiaurinėje Sugeto kalnagūbrio pusėje, Kurume, galų gale pavyko prieiti pirmąjį kinų postą, aptvertą plūktinėmis molio sienomis, už kurių mažytėje saklėje gyveno kinų karininkas, savo dispozicijoje turėjęs vertėją, porą dešimčių kirgizų ir ilgą vienvamzdį šautuvą — tokių dažnai pamatome muziejuose. Karininko visai nedomino pasas, išduotas Rerichui kinų pasiuntinio Paryžiuje. Matyt, popieriams čia daug reikšmės nebuvo teikiama, bet, kaip vėliau pasirodė, tatai turėjo ir neigiamų pasekmių.

Prieš Sandžu perėją ekspedicija aptiko niekieno anksčiau neaprašytus budistų urvus uolose, bet priėjimai užgriuvo, ir jų pasiekti nepavyko. Aplenkę tą paskutinę perėją, keleiviai pasuko per Pialmą ir Zavakurganą prie Chotano oazės, kur buvo numatyti kasinėjimai. Per senąjį Chotaną kadaise ėjo „didysis kinų imperijos kelias" — svarbiausioji magistralė, jungusi Senąją Kiniją su Vakarais. Pirmųjų mūsų eros amžių rašytiniai šaltiniai kalba apie šio krašto turtingumą ir klestėjimą. Bet Rericho ekspedicija rado čia jau sunykusį užkampį. Užtenka nurodyti, kad du šimtai tūkstančių tokios oazės gyventojų neturėjo nė vieno gydytojo, ir artimiausią medicinos pagalbą galėjai gauti tik Jarkende, iki kurio reikia keliauti savaitę.

Dar Chotano prieigose Rerichas buvo įspėtas, kad vietos valdžia, paklusni Sinciango generalgubernatoriui Jan Dutu, vykdydama vyresnybės įsakymus arba žiūrėdama savo naudos, nesiskaito su priemonėmis, ir žmogaus gyvybė jai niekis.

Tačiau pirmasis susitikimas su ambaniu bei daotajumi — su administraciniu ir su dvasiniu Chotano vadovu — nieko blogo nepranašavo. Abudu buvo be galo malonūs ir pasižadėjo remti eskpediciją. Bet... apžiūrėję Rericho pasą, Chotano valdytojai paskelbė jį negaliojančiu. Tuojau įsakė ekspediciją nuginkluoti ir uždraudė tyrinėti Chotano rajoną. Kai dailininkas pabandė tapyti etiudus, neleido nė to, girdi, uždrausta daryti vietovės planą. Beje, netrukus paaiškėjo, kad kinų valdininkai iš tiesų menkai tesusigaudė, kuo skiriasi topografinis žemėlapis nuo tapybinio etiudo.

Per priverstinį stovėjimą Chotane dailininkas sukūrė paveikslų seriją „Maitrėja". Maitrėja arba Ateities Buda, arba Kalkis Avatoras Puranas, arba Mongolijos Rigdenas Džapas, Azijos musulmonų pasaulio Muntazaras, Altajaus Baltasis Burchanas, susietas su seniausia ir viena labiausiai Centrinėje Azijoje paplitusių legendų apie Šambalos valdovą, kuris ateisiąs ir atstatysiąs pasaulyje taiką ir teisingumą.

Duomenis apie Šambalą Rerichas pradėjo rinkti dar Sikime. Jo užrašuose pažymėta, kad pirmą didelį Maitrėjos atvaizdą jis pamatęs Ladake ant uolos, Saspule radęs Maitrėjos atvaizdą apytikriai iš VI amžiaus, Lehe aplankęs Maitrėjos šventyklą, o Chotane iš Mongolijos valdininkų sužinojęs, kad Ulan Batore taip pat bus statoma Šambalos šventykla. Ta proga dienoraštyje įrašyta: „Sumanytas paveikslas „Rigdeno Džapo įsakymas"."

„Maitrėjos" seriją, susidedančią iš septynių kūrinių — „Šambala eina", „Laimės žirgas", „Sienų tvirtovė", „Ateities vėliava", „Urvų galybė", „Dykumos šnabždesiai" ir „Maitrėja Nugalėtojas", dailininkas sukūrė sužavėtas Ladake įsigyto senovinio paveikslo „Raudonasis raitelis". Tikriausiai todėl Rerichas kai kada šiuo vardu vadindavo ir visą seriją. „Raudonąjį raitelį" dailininkas taip aprašo: „Ant raudono žirgo, su raudona vėliava nesulaikomai lekia šarvuotas nuo galvos iki kojų raudonas raitelis ir pučia šventąją kriauklę, žyra į šalis raudonos kibirkštys, priekyje skrenda raudoni paukščiai. Už jo baltuoja kalnai, sniegynai, ir siunčia palaiminimą Baltoji Tara. Virš jo triumfuo-

ja didžiųjų lamų susirinkimas, po juo sargybiniai ir kaimenės naminių gyvulių, simbolizuojančių vietovę."

Šiame siužete, kurį Rerichas tiksliai atkūrė pirmajame serijos paveiksle, aiškiai jaučiama tibetiečių tapybos įtaka. Kiti paveikslai — grynai realistiniai Tibeto gamtovaizdžiai, scenos iš ekspedicijos gyvenimo, ir tiktai šuoliuojančių raitelių kontūrai primena greitą Maitrėjos atėjimą. Šiuo požiūriu įdomiausias paskutinis serijos paveikslas „Maitrėja Nugalėtojas". Prieš uoloje iškaltą Maitrėjos figūrą klūpo keleivis, bet žvilgsnį jis nukreipęs ne į statulą, o į dangų, kur rausvuose debesyse ryškėja rusų karžygio siluetas.

Perteikęs Azijos tautų svajonę apie laimingą ateitį, dailininkas viename kūrinyje suderina Rusijos ir Azijos herojų paveikslus. Vėliau ta priemone jis naudojosi ne kartą. Savo knygose, rašydamas apie Azijos tautų išsilaisvinimą, Rerichas dažnai pabrėždavo, kad laisvė ateisianti iš šiaurės (iš „Šiaurės Šambalos"). Tapydamas Maitrėjos seriją, Rerichas kelionės dienoraštyje rašė: „Mes galime su šypsena žiūrėti į šias beprotiškas svajones, bet milžiniškuose plotuose, kur jomis tvirtai tikima ir kur jos su didžiausia pagarba garbstomos, jų poveikis gali tapti galingas ir sukelti visai nelauktus įvykius, kurių nė labiausiai įgudęs politikas neįstengs numatyti... Paskaitykite lamos padavimą apie Šambalos atėjimą. Iš provincijos sakytojo lama virsta tarptautinių įvykių komentatoriumi."

Visiškai nėra abejonių, kad senovės padavimuose apie Šambalą ir Maitrėją Rerichas rado kažkokią realią visuomeninio-ideologinio poveikio jėgą dabarčiai. Nesutaikomą naujojo ir senojo pasaulio kovą kiekvieną dieną jam teko patirti pačiam. Ekspedicijos padėtis Chotane vis blogėjo. Buvo jaučiama, jog vietos valdžia veikia anglų primokyta, kadangi bet koks kreipimasis į oficialiuosius anglų atstovus neduodavo rezultatų. Ir štai 1925 metų gruodžio 6 dieną, pusantro mėnesio išbuvęs Chotane, Rerichas pamėgino susisiekti su tarybiniais diplomatais ir parašė tarybiniam konsului į Kašgarą tokį laišką:

„Gerbiamas ponas konsule! Iš pridėtų telegramų Tamsta pamatysite, kad mūsų ekspedicijai, apie kurią jau tikriausiai girdėjote, trukdo kinų valdžia Chotane. Mes įsitikinę, kad vardan kultūrinių ekspedicijos tikslų Tamsta, kaip apsišvietęs žmogus, neatsisakysite mus paremti. Ar negalėtumėte atitinkamai pain-

formuoti Urumčio valdžią, o šias pridedamas telegramas pasiųsti per Maskvą..."

Tarybinis konsulas M. Dumpis, nors ir nežinojo nei apie Rericho vizitą pasiuntinybėje Berlyne, nei apie Čičerino nurodymus, viską pranešė į Maskvą, ir, nepaisant to, kad Rerichas neturėjo tarybinio paso, ėmėsi diplomatinių žygių garantuoti ekspedicijos saugumą.

Konsulas ir dailininkas pradėjo susirašinėti. Rerichui buvo siunčiami tarybiniai laikraščiai, pranešamos naujienos, o jo laiškai bei telegramos persiunčiamos adresatams. Tuo tarpu anglų agentūra taip pat nesnaudė ir atsargumo dėlei paleido dvejopus gandus: apie „raudonąjį šnipą Rerichą", ruošiantį vietinių budistų skerdynes, ir apie „įtartiną baltąjį emigrantą Rerichą", tarnaujantį amerikiečiams ir veikiantį prieš Tarybų Sąjungą.

Neturėdamas Chotane jokių galimybių ko nors konkrečiai imtis, Rerichas ketina iš jo sprukti be vietinės valdžios leidimo, palikdamas net konfiskuotus ginklus, taip reikalingus kelyje. Buvo numatyta, kad ekspedicija išeis 1926 metų sausio 2 dieną, bet įsižūlėję kinų valdininkai išvakarėse areštavo visus jos dalyvius. Per patikimą žmogų dailininkui pavyko duoti žinią į Kašgarą. Tarybinis konsulas nedelsiant painformavo Užsienio reikalų liaudies komisariatą apie Rericho ekspedicijai gresiantį pavojų ir per Sinciango generalgubernatorių pasiekė, kad visą vilkstinę paleistų.

Šios energingos priemonės vasario 13 dieną padėjo ekspedicijos karavanui išvykti iš Chotano ir nusigauti į Kašgarą, kur dailininkas pirmiausia širdingai padėkojo konsului už paslaugą. Jis išsamiai papasakojo apie ekspedicijos tikslus, išdėstė savo pažiūras į politinę padėtį, Indijoje bei Tibete viešpataujančias antikolonijines nuotaikas ir prašė paremti tolesnius planus. Dailininkas norėjo prisiartinti prie tarybinės sienos ir kuriam laikui „pranykti", tai yra įžengti į tarybinę teritoriją. Numanydamas tuos ketinimus, vietinis anglų konsulas pradėjo įkyriai domėtis Rerichu. Šį susidomėjimą dailininkas vadino „rafinuota" policine priežiūra.

Rerichai Kašgare išbuvo apie dvejetą savaičių, iš anksto džiaugdamiesi būsimu susitikimu su giminėmis ir bičiuliais Tėvynėje. Viename laiške Jelena Rerich rašė: „Kvapą užgniaužę, skaitėme „Izvestijas", puiki statyba tenai, ir ypač sujaudino pagarba didžiojo mokytojo — Lenino vardui... Labai pamokoma

po Vakarų beprotybės ir šleikštulio. Iš tiesų, tai nauja šalis, ir mokytojo žvaigždė skaisčiai spindi virš jos."

Iš Kašgaro per Aksu, Kučą, Karašarą ir Toksuną ekspedicija 1926 metų balandžio 11 dieną laimingai pasiekė Urumčį. Sinciango provincijos sostinėje Urumčyje gyveno kinų generalgubernatorius Jan Dutu, kuris, nepaisydamas dažnų politinių permainų, jau septyniolika metų valdė didelį rajoną.

Rerichas vaizdingai aprašė metodus, kuriais Jan Dutu palaikydavo savo autoritetą. Generalgubernatoriui tekdavo nuolat susidurti su skirtingais krašto užkariautojų kinų ir vietinių gyventojų — kirgizų, kalmukų, mongolų — interesais. Norėdamas palenkti į savo pusę įvairių tautybių pavaldinius, jis pakaitomis pasiskelbdavo tai kirgizų, tai uzbekų, tai mongolų, tai uigurų broliu, aukodavo aukas jų dievams ir plačiai reklamuodavo savo pageidavimą būti palaidotam pagal jų papročius ir jų kapinėse. O tuo metu, kai dėl šios garbės imdavo tarpusavyje vaidytis mulos ir lamos, Jan Dutu negailestingai susidorodavo su nepageidautinais asmenimis ir pasisavindavo jų turtą.

Kai atvirai teikti pagalbą kokiai nors vienai grupei ir tuo pakenkti kitai darydavosi pavojinga, generalgubernatorius griebdavosi gaidžių peštynių. Jis turėdavo visokių spalvų gaidžių, o kiekviena spalva simbolizavo atskirą tautybę ar tikybą. Kovinės gaidžių savybės būdavo gerai žinomos, tad ir dvikovos baigtis visuomet būdavo tokia, kokios slapta pageidaudavo „bešališkas" valdytojas, kuris, užgiedojus gaidžiui nugalėtojui, remdavosi vien dangaus valia.

Pats Jan Dutu save laikė išsilavinusiu žmogumi ir didžiavosi nežinia kieno jam suteiktu filosofijos magistro laipsniu. Ar verta po viso šito stebėtis, kad Sinciange Rerichas susidūrė su pasibaisėtinu reiškiniu — viešu prekiavimu žmonėmis. Samdantis aptarnaujantį ekspedicijos personalą, dailininkui į akis buvo pasakyta, kad jis „nepraktiškas", nes tokiam ilgam laikotarpiui geriau ne tarnus samdytis, o pirktis vergų. Kainos pačios pakenčiamiausios: už arklininką 30 dolerių, nešikas kainavo maždaug tiek pat, mergaitė 20, vaikai 2—4 dolerius.

Atvykęs į Urumčį, Rerichas padarė oficialų vizitą tituluotam filosofijos magistrui, kuris, stengdamasis pasirodyti mokslo gynėju, užtikrino dailininką, kad iš jo pusės keliautojams būsiąs parodytas didžiausias dėmesys. Beje, tas dėmesys iškart buvo parodytas gana originaliai — Rerichui klausantis malonių Jan

Dutu kalbų, policija išvertė ir iškratė visą karavaną. Urumčyje Rerichas laukė, kol apiformins tarybinę vizą, ir beveik kasdien lankydavo tarybinį konsulą A. Bystrovą. Nikolajus ir Jelena Rerichai pasiuntinybėje skaitydavo ištraukas iš savo knygų, kur buvo kalbama apie Lenino vaidmenį: „Leninas — tai veikimas. Jis jautė naujos statybos būtinumą. Mąstymo monolitiškumas Leniną darė bebaimį, ir nebuvo kito, kas vardan visų gerovės prisiimtų didesnę naštą."

Tuo metu iš Maskvos į Urumčį buvo atvežtas Lenino biustas, kuris turėjo stovėti priešais pasiuntinybės patalpas. Kadangi postamento nebuvo, Rerichas sukūrė eskizą, pagal kurį jis buvo padarytas. Tačiau po vieno vizito į pasiuntinybę dienoraštyje atsiranda toks įrašas: „...stūkso vieniša nupiauta piramidė — uždrausto paminklo papėdė. Neįmanoma suprasti, kodėl niekas nedraudžia kabinti Lenino plakatų, kodėl kiniečiai geria už Lenino darbų suklestėjimą, bet negalima pastatyti Lenino biusto ant jau padaryto postamento." Tuo tarpu biusto statyti neleido Jan Dutu.

Netrukus atėjo liaudies komisaro Čičerino telegrama išduoti ekspedicijos nariams vizas į TSRS. 1926 metų gegužės 16 dieną Rerichai paliko Urumčį. A. Bystrovas ir kiti konsulato tarnautojai išlydėjo ekspediciją, ir dailininkas maloniai juos prisiminė dienoraštyje: „Nuoširdūs žmonės. Lyg ne mėnesį, o metus su jais pragyvenome. Pasėdėjome drauge žalioje pievelėje už miesto. Dar kartą pasišnekėjome apie tai, kas mus jaudina ir veda. Pajutome, kad visi susitiksime vėlei, ir išsiskyrėme..."

Prisimindamas liūdną patyrimą, Rerichas konsului paliko saugoti ekspedicijos dienoraštį ir prieš išvažiuodamas parašė testamentą, kad žuvimo atveju visas ekspedicijos turtas ir paveikslai turi būti perduoti tarybinei vyriausybei.

Laimei, nuo Urumčio iki Zaisano ekspedicija nukeliavo netrukdoma. 1926 metų gegužės 29 dieną Rerichai su dviem palydovais iš Tibeto prie Zaisano ežero perėjo tarybinę sieną ir birželio 13 dieną jau buvo Maskvoje.

Rerichas negalėjo ilgai užtrukti Tarybų Sąjungoje. Tebuvo nueita tik pusė numatyto maršruto, ir formaliai dailininko vadovaujama ekspedicija šiuo metu buvo laikoma esanti viename iš oficialiai patvirtinto kelio etapų šiaurinėje Centrinės Azijos dalyje. Apie kelionę į sostinę žinojo tik keletas artimųjų, ir Rerichui teko atsisakyti Maskvoje siūlomos parodos. Dailininkas

net bijojo siųsti paštu smulkų ekspedicijos maršrutą. Todėl susitikti su juo iš Niujorko į Maskvą atvažiavo du dailininko artimi bendradarbiai Z. Lichtman (Fosdik) ir M. Lichtmanas.

Maskvoje Rerichas kalbėjosi su liaudies komisarais G. Čičerinu ir A. Lunačiarskiu. Abu labai susidomėję klausėsi dailininko pasakojimų apie Indiją ir Tibetą, klausinėjo apie tolesnius jo mokslinių tyrinėjimų Azijoje planus. Rerichas perdavė Čičerinui skrynelę su indams šventa Himalajų žeme ir mahatmų laišku tarybinei liaudžiai, kur buvo sakoma:

„Himalajuose mes žinome Jūsų nuveiktus darbus. Jūs likvidavote bažnyčią, tapusią melo ir prietarų daigynu. Jūs panaikinote miesčionių luomą, pasidariusį prietarų skleidėju. Jūs sugriovėte auklėjimo kalėjimą. Jūs sunaikinote veidmainystės šeimą. Jūs sudeginote vergų kariuomenes. Jūs sutraiškėte pelno vorus. Jūs uždarėte naktinių landynių vartus. Jūs išvadavote žemę nuo parsidavėlių. Jūs pripažinote, kad religija yra viską aprėpiančios materijos mokymas. Jūs pripažinote privatinės nuosavybės niekingumą. Jūs atspėjote bendruomenės evoliuciją. Jūs nurodėte pažinimo reikšmę. Jūs nusilenkėte grožiui. Jūs padovanojote vaikams visą Kosmoso galybę. Jūs atvėrėte rūmų langus. Jūs pamatėte, kad nedelsiant reikia statyti naujus Visuotinės Gerovės namus! Mes sustabdėme Indijoje sukilimą, kai jis buvo pirmalaikis, taip pat mes pripažinome Jūsų judėjimo savalaikiškumą ir siunčiame Jums kokią tik galime pagalbą, patvirtindami Azijos Vienybę!"

Rericho ekspediciniuose planuose buvo kelionė į Mongoliją, iš kur jis ketino pasukti atgal į Sikimą per rytinę Tibeto kalnyno dalį. Tačiau dar Kašmire dailininkas susidūrė su įvairiomis legendos versijomis apie Budos gyvenimą kalnų Altajuje. Altajus buvo mažai ištirta sritis, ir dabar dailininkas nutarė tenai nuvykti iš Maskvos. Jam buvo leista įvažiuoti į Altajų ir pažadėta pagalba ekspedicijai sugrįžti į Indiją.

Palikęs Maskvoje „Maitrėjos" paveikslų seriją, Rerichas su savo bendrakeleiviais išvažiavo. Po to, kai dailininkas peržengė tarybinę sieną ir susitiko pirmuosius tarybinius žmones, nedaug tepraėjo laiko. Susitikimai padarė gilų įspūdį. Prisimindamas kelionę Irtyšiumi Omsko link, jis rašė:

„Kartais vos ne iki aušros jaunuoliai, matrosai, liaudies mokytojai sėdėdavo mūsų kajutėse ir kalbėdavo, ir norėdavo sužinoti visa, kas vyksta pasaulyje. Toks žinių troškimas — ge-

riausias liaudžiai įgimtų gabumų požymis. Nemanykit, kad klausimai buvo primityvūs. Ne, žmonės domėjosi, ir tai rodė, kaip intensyviai jie mąsto apie svarbiausius kasdienio gyvenimo uždavinius... Į garlaivio valgyklą įeina dešimtmetis berniukas. „Ar nesibarsit, kad įėjau?" — „Už ką bartis, sėskis, arbatos išgersime." Pasirodo, važiuoja į naujas vietas, ir dega širdis naujo gyvenimo, geresnės ateities viltimi..."

1926 metų rugpiūtį Rerichai pasiekė Altajų, kur per Ust-Kamenogorską ir Ust-Koksą perėjo Uimono slėnį ir sustojo Aukštutiniame Uimone.

„Svetinga Katunė, skambūs mėlynieji kalnai. Baltutėlis Baltasis Delfinas. Skaistūs žiedai ir tokios raminančios žalios žolės ir kedrai. Kas pasakė, kad Altajus žiaurus ir neprieinamas? Kieno širdis pabūgo rūsčios galybės ir grožio? Rugpiūčio septynioliktąją matėme Baltąjį Delfiną, ir buvo taip skambu ir tyra. Stačiai Zvenigorodas",— rašė dailininkas.

Aukštutiniajame Uimone ir dabar gražiai atsimena Rerichus ir gali parodyti namą, kur jie apsistodavo.

Nykių tada čia būta vietų. Senbuviai pasakoja:

— Jurijus, jojo sūnus, fotografavo viską ilgoje juostoje, o apie kiną mes tada nė girdėti negirdėjome. Mes ir klausiame: „Kam tos juostos?" — „Kinui",— atsako Jurijus, o mes neturime nė menkiausio supratimo, kas tai būtų. Tada jis sako: „Štai parvažiuosim namo, ir jūs visi pas mus ant sienos lakstysite!" Daug kuo tąsyk stebėjomės. Geri žmonės buvo. Mažai pas mus pagyveno, daug gero padarė.

Ekspedicijos dalyviai, prie kurių dabar prisijungė Z. ir M. Lichtmanai, kone kas dieną jodavo į kalnus ir aplinkines gyvenvietes. Rinko uolienų pavyzdžius, tyrinėjo senovinius laidojimo būdus, studijavo vietos papročius ir tarmes, užrašinėjo liaudies padavimus. Rerichas nutapė keletą paveikslų, išgirstų legendų motyvais: „Požeminiai čudai", „Oirotas. Altajus" ir kitus.

Bet ne vien gili senovė jį traukė. Dailininkas fiksavo ir naujųjų laikų įvykius: „Čia ant kelio į spąstus pateko raudonoji kuopa ir buvo iššaudyta. Kalnuose palaidoti raudonieji komisarai. Daug kapų pakelėse, ir aplink juos sužėlus tanki žolė."

Visame tame Rerichas regėjo realius naujo gyvenimo daigus: „...visokių naujovių baimė jau pradėjo nykti, o tvirtas ūkiškumas nesumažėjo ir davė savo ūgius. Statybos ūkiškumas, nepalytėtos

žemės gelmės, radioaktyvumas, už raitelį aukštesnės žolės, miškas, gyvulininkystė, šniokščiančios upės, kurios šaukte šaukiasi elektrifikacijos,— visa tai suteikia Altajui begalinio reikšmingumo!"

Iš Altajaus per Barnaulą, Novosibirską bei Irkutską Rerichai pasiekė Ulan Udę ir 1926 metų rugsėjo 9 dieną per Kiachtą pasuko į Mongolijos sostinę Ulan Batorą. Ulan Batore jau buvo išleista knyga „Budizmo pagrindai", paplitusi Buriatijoje ir vėliau atkreipusi tarybinių tyrinėtojų dėmesį. Tačiau žinių apie jos autorių Ulan Udėje neišliko, ir knygą priskirdavo vietiniams „atsinaujinusio" lamaistinio sąjūdžio šalininkams. G. Cybikovo kelionių po Mongoliją dienoraštyje apie šią knygą kalbama kaip apie bandymą „kurti socializmą senojo budizmo principais".

Iš tikrųjų šią knygą parašė Jelena Rerich, prieš atvažiuodama į Tarybų Sąjungą. Grįždama į kolonijinę Indiją, savaime suprantama, ji negalėjo viršelyje skelbti savo pavardės.

Knygoje aukštai vertinamas V. I. Leninas, tiesa, kiek vienašališkai suprantant proletarinės revoliucijos vado idėjas.

Aštrūs išpuoliai prieš obskurantizmą ir dvasininkijos gobšumą liudija, kad kūrinys, priklausantis Rericho žmonos plunksnai, buvo skirtas ne budistų bažnytininkams.

Kartu su „Budizmo pagrindais" išleista ir anoniminė knyga „Bendruomenė". Kadangi joje be pakeitimų įdėta teksto dalis iš „Budizmo pagrindų", reikia manyti, kad ir ji parašyta Jelenos Rerich, gal drauge su vyru.

Apie Rericho pažiūras į Spalio socialistinę revoliuciją, apie jo patriotizmą, grindžiamą neregėtu žmonijos istorijoje Rusijos, kaip pirmosios socialistinės valstybės, didingumu, aiškiausiai kalba ir tokios Leninui skirtos eilutės, rašytos 1926 metais:

„Jis sutalpino ir tikslingai mūrijo kiekvieną medžiagą į pasaulinį statinį. Kaip tik šis sugebėjimas jam atvėrė kelią į visas pasaulio dalis. Ir tautos kuria legendą ne tik apie jo poelgius, bet ir troškimus. Mes apkeliavome dvidešimt keturias šalis, ir patys savo akimis matėme, kaip tautos pajuto patraukliąją komunizmo galią. Draugai, blogiausias patarėjas — neigimas. Už kiekvieno neigimo slepiasi obskurantizmas. O obskurantizmas — tai didžiausia kontrrevoliucijos hidra."

Dabar galima suprasti, kaip turėjo dailininką veikti kategoriški tvirtinimai: „Rerichas pabėgęs nuo bolševikų", „Rerichas tarnauja pasauliniam kapitalui" ir panašūs absurdiški tei-

giniai, dėl tikrų duomenų stokos patekę net į tokius solidžius leidinius, kaip I. Grabario „Automonografiją" arba A. Rylovo „Atsiminimus". Šitokie prasimanymai labai skaudindavo dailininką, ir jis rašė „Dienoraščio lapuose":

„Žinai, kad niekada nesurasi menkystos, sugalvojusio šmeižtus. Žinai, jog tai, gal būt, gėdinga kolektyvinė „kūryba". Visa tai žinai, bet lengviau nepasidaro. Vis viena kankiniesi: už ką? dėl ko? kam?"

Daug abejingiau ir šiek tiek ironiškai žiūrėjo Rerichas į savo „paslaptingus įšventinimus" ir „atsimetimą nuo tikybos", tai yra artimumą budizmui. Rytuose jis žavėjosi ne vien budizmu, bet ir džainizmo, jogų, vedantos, ankstyvosios, arba „epinės", sankhjos filosofija. Tad suprantama, kaip mokslininkas, Rerichas negalėjo rimtai vertinti to, ką paisto žmonės, juk jiems, anot dailininko, „kiekvienas, kas sėdi sukryžiavęs kojas,— jau Buda".

A Rericho ir jo šeimos atskalūniškas nuodėmes skaičiuodavo kaip tik tokie žmonės. Ir Jelena rašė vienai personai, bandžiusiai išaiškinti Rerichų šeimos šansus į amžinąją palaimą, teikiamą, dvasininkijai tarpininkaujant: „...nekalbėkim apie bažnytininkus, juoba kad aš bažnytininkais laikau ne tik dvasinius ganytojus, bet visas davatkas ir fanatikus, dangstančius savo tamsius darbelius... klūpojimu ir kryžiaus bučiavimu. Aš visada laikiausi gana toli nuo bažnyčios ir jos atstovų, kaip tik norėdama, kad mano vaikai gerbtų mano religiją tol, kol pakankamai subręs ir priderančiai galės įvertinti visą joje slypintį grožį, o drauge ramiai žiūrėti į neigiamas jos apraiškas..."

Nei Rerichas, nei jo žmona, parašiusi ir išvertusi keletą knygų apie Rytus, niekad savo filosofinių pažiūrų negrindė grynai materialistinėmis pozicijomis. Juodu didelės reikšmės teikė tam poveikiui, kurį anais laikais Rytų tautoms turėjo religija. Bet niekada nesprendė apie žmones pagal jų priklausymą tai ar kitai bažnyčiai, ir todėl problemos, kaip „pereiti" iš vieno tikėjimo į kitą, juodviem visai nebuvo iškilę.

Nikolajaus Rericho susidomėjimas budizmu toli gražu neatsitiktinis. Juk trečiajame dešimtmetyje, anot jo, „pastebimas budizmo mokymo veržimasis į šiaurės vakarus ir Lenino mokymo veržimasis į pietryčius."

Šias mintis jisai plėtojo ir pokalbiuose su Čičerinu bei Lunačiarskiu. Čičerinas ir Lunačiarskis negalėjo nepritarti Rericho

veiklai dėl Tarybų Sąjungos ir Rytų valstybių kultūrinio bei politinio bendradarbiavimo. Tačiau, savaime suprantama, kad jo budizmo etikos ir mokslinio komunizmo sintezės idėjos Maskvoje niekas nepalaikė. Tokios pažiūros buvo aiškiai utopinės. Neatsitiktinai Čičerinas pavadino Rerichą „pusiau komunistu, pusiau budistu".

Beje, atrodo, kad Rerichą patenkino vien tai, jog tarybinės valstybės vadovai, su kuriais jis buvo susitikęs, juo pasitikėjo. Todėl, palikdamas tėvynę, jis tikėjosi tęsti savo tyrinėjimus, palaikydamas kontaktą su tarybinėmis mokslinėmis įstaigomis, o tai jam buvo be galo svarbu.

Ulan Batore dailininkas pradėjo ruoštis sunkiausiam ekspedicijos maršrutui per Tibeto kalnyną ir Transhimalajus į Sikimą. Žinodamas apie revoliucinius Mongolijos įvykius, jau 1924 metų gegužės mėnesį dailininkas rašė iš Indijos į Europą, kad Mongoliją laikąs didžiausių potencinių galimybių šalimi Centrinėje Azijoje. Ir štai ekspedicija didvyriškojoje Mongolijoje. Ulan Batoro gatvėse revoliuciniai kareiviai su pakilimu dainuoja kažkokią dainą. Įsiklausęs Jurijus išverčia žodžius:

Čang Šambalin Dain...
Šiaurinės Šambalos kova.
Numirsim šiam kare,
Kad vėl užgimtume
Šambalos valdovo karžygiais.

Iš pokalbio paaiškėja, kad šią dainą sudėjo Mongolijos liaudies didvyris, revoliucijos vadas Suche Batoras. Kaip Rusijoje, taip ir Mongolijoje jau tvirtai formuojasi naujas gyvenimas.

Prieš išvykdamas iš Ulan Batoro, Rerichas Mongolijos Liaudies Respublikos vyriausybei padovanojo „Rigdeną Džapą — Šambalos Valdovą" („Didįjį raitelį"). Šis paveikslas beveik tiksliai pakartoja kompozicijos „Šambala eina" motyvą, bet nutapytas pagal mongolų dailės tradicijas ryškiomis grynomis spalvomis, be pustonių. Apatinėje paveikslo dalyje dabar vaizduojamas Didžiojo churalo susirinkimas Bogdo Ula kalno papėdėje. Dovanodamas paveikslą, dailininkas pasakė:

„Mongolų tauta, iškėlusi naujo amžiaus vėliavą, kuria savo šviesią ateitį. Didysis laisvės raitelis lekia Mongolijos platybėmis... Ir Didysis churaldanas triukšmingame pasitarime priima

nutarimus dėl naujo liaudies gyvenimo. Ir garsiai aidi raudonojo Raitelio — Valdovo kvietimas. Azijos klestėjimo metu geriausia dovana buvo laikomas meno kūrinys ar knyga. Vėl atėjo geriausi Azijos laikai..."

Mongolijos vyriausybės pirmininkas Cerendoržas, kadaise drauge su Suche Batoru lankęsis pas Leniną Maskvoje, atsakė Rerichui:

„Tegul mūsų visų mokytojo Lenino idėjos išplinta po pasaulį, tarytum liepsna šiame paveiksle, ir tegul narsuoliai, sekantys jo mokymu, tęsia darbą su tokiu ryžtu, kokiu lekia atvaizduotas Didysis Raitelis."

Tuo tarpu Ulan Batore, aktyviai dalyvaujant tarybiniams atstovams, ekspedicija vėl ruošėsi į žygį. Rerichas gavo tarybinį ekspedicinį pasą ir apsauginį Mongolijos vyriausybės raštą.

Tibeto ir Kinijos teritorijoms pereiti Rerichas jau turėjo du pasus. Generalgubernatorius Jan Dutu, norėdamas atsiriboti nuo paties išprovokuoto ekspedicijos arešto Chotane, pareiškė, jog dėl šio incidento kaltas kinų pasiuntinys Paryžiuje, kadangi jo išduotas pasas pasirodęs nepilnas. Kad panašių „nesusipratimų" neatsitiktų Kinijos valdose, Jan Dutu maloniai pasiūlė naują pasą, kurio pilnavertiškumu abejoti jau neteko — išlankstytas jis buvo didumo sulig pačiu Rerichu.

Bet reikėjo įžengti ir į Lhasai priklausančius Tibeto rajonus. Ulan Batore esantis Lhasos vyriausybės atstovas Lobzangas Čoldonas užtikrino, kad ekspedicijai atviras kelias per visą Tibetą. Tačiau Rerichas, skaudžios patirties pamokytas, paprašė susižinoti su Lhasa ir išduoti oficialų dokumentą. Šiam tikslui su tibetiečių karavanu į Lhasą buvo pasiųstas specialus atsiklausimas. Analogiškas atsiklausimas nusiųstas ir Lhasos atstovui Pekine. Iš ten ir pavyko gauti dar vieną išsamų dokumentą, davusį ekspedicijai teisę keliauti per Tibetą, užsukant į Lhasą.

Tuo pasirengimas baigėsi. Iš visų ekspedicijos dalyvių pilną maršrutą sukorė tik pats Rerichas, jo žmona ir sūnus Jurijus. Maždaug per trejetą metų jie nukeliavo dvidešimt penkių tūkstančių kilometrų nuotolį. Sukomplektuoti nuolatinį personalą tokiam atstumui buvo neįmanoma. Todėl kiekviename etape bendradarbiai būdavo keičiami. Veik visą pirmąją kelio pusę ištvėrė lama Lobzangas, kinas Saikenas Chuo, ladakietis Ramzana, išsiskyrę su Rerichais dėl ligos tiktai Altajuje. Ulan Bato-

re prie ekspedicijos prisijungė daktaras Riabininas, transporto vedėjas Portniaginas ir keletas buriatų lamų. Archeologinių tyrimų rajonuose paprastai užsimegzdavo kontaktai su vietiniais specialistais. Palydovus bei darbininkus Rerichai samdydavosi trumpesniems etapams iš tenykščių gyventojų. Kadangi karavanus sudarydavo iki šimto nešuliais apkrautų gyvulių, tai pasiruošimas kelionei užtrukdavo.

Nuo Ulan Batoro su Rericho ekspedicija į tolimą kelią išvyko ir dvi kazokaitės — Liudmila ir Raja Bogdanovos. Raja tebuvo trylikametė, tačiau Liudmila, padejusi Jelenai Ulan Batore ir labai prie jos prisirišusi, neturėjo kam palikti jaunesniosios sesers. Knygoje „Azijos širdis" Rerichas rašo: „Manau, kad ji buvo pati jauniausia keleivė, įveikusi atšiaurųjį Tibeto kalnyną. Iš ekspedicijos dalyvių tris moteris, pakėlusias visus žiaurių speigų pavojus ir tokį sunkų kelią, reikėtų ypač pažymėti." Abi seserys — Iraida ir Liudmila tvirtai surišo savo likimą su Rerichais: pasiliko su jais Indijoje ir tik 1957 metais kartu su Jurijumi sugrįžo į Tarybų Sąjungą.

Ekspedicija iš Ulan Batoro iškeliavo 1927 metų balandžio 13 dieną ir pasuko pietvakarių kryptimi prie Mongolijos pasienio punkto — Jum Beisės vienuolyno. Šį etapą nuvažiavo automašinomis. Žinoma, be kelių. Vietomis pasitaikydavo kupranugarių takai, vietomis mašinos burzgė tiesiai per dirvonus. Per dvylika dienų nuvažiuota šeši šimtai mylių. Jau pirmojoje tarpustotėje Rerichui paaiškėjo dvi liūdnos aplinkybės. Pasirodė, kad visi šio rajono žemėlapiai tiktai apytiksliai, o vietinai vadovai nelabai patikimi. Jų vadovas lyg niekur nieko atvedė karavaną į seniai sugriautą Jum Beisės šventyklą. Veikianti šventykla buvo kone penkiasdešimt mylių į rytus. Bet vargais negalais ekspedicija pasiekė ir ją.

Nuo Jum Beisės mašinomis važiuoti pasidarė neįmanoma, ir vienuolyno vyresnybė pasisiūlė nugabenti keliautojus kupranugariais tiesiai į Ansi. Šiuo trumpiausiu keliu europiečiai dar nesinaudojo. Kadaise jis ėjo per dabar išnykusias oazių „salas", dominusias Rerichą tuo, kad jose gyvendavo klajokliai. Tikėdamasis aptikti jų pėdsakus, dailininkas priėmė vienuolių pasiūlymą, ir ekspedicija pajudėjo, lydima seno lamos — vienintelio žmogaus, žinojusio šį kelią.

Girdamas pasirinktą kelią, lama įspėjo apie vieną pavojų — čia siautėja prieš porą metų mongolų užmušto galingo plėšiko

Dželamos[1] gaujos. Centriniame Gobyje plėšikas pasistatęs ištisą miestą, kur dirbo šimtai belaisvių. Miestą dabar visi palikę, tačiau Dželamos bendražygiai retkarčiais susiburia į krūvą ir puldinėja karavanus.

Apleistojo miesto senasis lama neprasimanė. Greit ekspedicija jį priėjo. Visi dar tebebijojo Dželamos, tad nė vienas iš karavano dalyvių nerizikavo artintis prie nebyliojo miesto sienų. Tuomet Jurijus, pasiėmęs karabiną, išėjo į žvalgybą ir po valandėlės iš bokšto davė sutartą ženklą, kad pavojaus nėra. Ištuštėjusį miestą apžiūrėjo visi ekspedicijos dalyviai. Reikėjo tik stebėtis garsiojo plėšiko fantazija — bet kokia kaina tie įmantrieji statiniai buvo pastatyti!

Per dvidešimt vieną dieną, keliaujant dykuma, pasitaikė vienų vienas karavanas, ir tas pats jiems perėjo kelią pakeliui iš Kokochoto į Chmį. Susitikimas vos nesibaigė susišaudymu. Kinų pirklys, karavano savininkas, nakties tamsoje ekspediciją palaikė plėšikų gauja ir paleido ugnį iš savo vienintelio šautuvo. Gerai, kad Jurijus, komandavęs vilkstinės apsaugai, į šūvius neatsakė ir tuo nutildė ginklą.

Beje, išgąsdinto pirklio veiksmus galėjai suprasti. Prie Rericho ekspedicijos ne kartą prisiplakdavo nežinia iš kur išdygę pavieniai raiteliai. Labiausiai juos domindavo ginklai. Įsitikinę, kad ekspedicija gerai ginkluota, raiteliai pranykdavo taip netikėtai, kaip atsiradę. Matyt, pasiuntę žvalgus būriai turėjo ne kažin kokias pajėgas.

Praėjusi Ansi, ekspedicija pasistūmėjo į aukštumines Šaragolo ganyklas. Ant upės kranto įrengė stovyklą ir prastovėjo čia 1927 metų birželį bei liepą. Atskiros ekspedicijos grupės iš stovyklos išvykdavo į įvairius Caidamo rajonus ieškoti mokslinės medžiagos, tuo tarpu stovykla rengėsi tolimesnei kelionei. Kupranugariai su palydovais pasuko atgal į Jum Beisę, tad reikėjo įsigyti naujų gyvulių, pasirūpinti maistu.

Ritmingą stovyklos gyvenimą kartais sudrumsdavo nelauktos stichinės nelaimės. Ypač įsiminė liepos 28-oji. Visi jau susiruošė ramiai pietauti, tik staiga tarpekliu iš kalnų atūžė vandens lavina. Virtuvę ir palapinę su padengtu stalu pusantro metro aukštumo bangos nuplovė į upelį, kuris bematant pavirto kriokiančiu

---

[1] D ž e l a m a (D ž e-l a m a — D ž a m b i s D ž a m c a n a s, kilimo kalmukas. Pasiskelbęs „mongolų išvaduotoju", suteikė gaują, plėšusią Vakarinės Mongolijos gyventojus.

srautu. Už poros valandų srovė sumažėjo, ir kitą rytą nustebę keleiviai pamatė visai neatpažįstamą vaizdą. Kur būta barchanų, žiojėjo vandens išgraužtos gilios daubos, o vietoj lygumų kūpsojo kauburiai.

Greta padavimų apie Šambalą Rerichą domino didžiulės poemos „Geseriados" kilmė. Vakarų mokslininkai ją pavadino Centrinės Azijos „Iliada". Ši poema daugybe variantų paplito milžiniškuose plotuose nuo Šiaurinės Indijos iki Amūro ir nuo Didžiosios kinų sienos iki Lenos krantų. Rericho vilkstinė dabar keliavo teritorijomis, kur XI amžiaus pradžioje liaudies didvyris Geser-chanas, pasak padavimo vergės sūnus, vadovavo engiamųjų gyventojų kovai prieš vietinius feodalus ir svetimšalius grobikus.

Žinoma, tarp istorinio Geser-chano ir poemos herojaus didelis skirtumas. Galimas daiktas, kad valdęs chanas ir nebuvo toks demokratiškas bei ryžtingas kovoje už liaudies interesus, kaip epo herojus, turėjęs misiją, „nulenkti didžiūnų galvas, remti ir užtarti pažemintuosius". Žinias apie faktiškai šalį valdžiusio Geser-chano veiklą seniai jau užgožė meninis liaudies vado paveikslas. Rerichas galvojo, kad kaip tik dėl nenumaldomo liaudies troškimo laimėti geresnę ateitį taip paplito „Geseriada".

„Ar plaka Azijos širdis? Ar jos nenutildė smėlynai?" — klausė dailininkas, įžengdamas į vidurinės žemyno dalies dykumų sritis. Ir, jas perėjęs, atsakė: „Kai indusų jogai sustabdo pulsą, jų širdis vis tiek dirba; taip ir su Azijos širdim. Oazėse, klajoklių stovyklose ir karavanuose gyvuoja savita mintis. Ši daugybė žmonių, visiškai atskirtų nuo pasaulio, per keletą mėnesių tegaunančių vieną iškraipytą pranešimą, nemiršta. Kiekvieną civilizacijos ženklą jie sutinka kaip ilgai lauktą žinią."

Rericho ekspedicija nustatė, kad pilnas tibetietiškasis „Geseriados" variantas susideda iš 16 tomų ir atskiri kiekvieno tomo skyriai turi po keletą šimtų puslapių. Taip pat ištyrė ir sulygino gausias mongoliškas, buriatiškas, kiniškas poemos versijas. Rytiniame Tibete Rericho rastasis „Geseriados" egzempliorius 1941 metais buvo panaudotas žymaus prancūzų orientalisto R. Steino darbuose. Tarybinis šio puikiojo epo tyrinėtojas mongolologas C. Damdinsurenas savo kapitaliniame veikale „Istorinės „Geseriados" šaknys", išleistame TSRS Mokslų akademijos leidyklos 1957 metais, taip pat ne kartą remiasi Nikolajum bei Jurijum Rerichais ir pateikia jų surinktus duomenis,

Rugpiūčio 19 ekspedicija paliko vietas, kur 1014 metais Geser-chanas kovėsi prieš stiprią bei karingą vakarinių karlukų gentį, ir per Tibeto kalnyną pasuko tiesiai į Nagču. Tai buvo naujas maršrutas, lygiagretus su karavanų keliu, kuriuo 1880 metais keliavo Pševalskis. Kaip žinoma, Pševalskis, nepriėjęs Nagču, patraukė atgal. Rerichas ryžosi dabar užbaigti šlovingųjų Centrinės Azijos tyrinėtojų — rusų keliautojų Pševalskio ir Kozlovo — žygį ir Tibeto kalnyną pereiti per Lhasą.

Pasirinktas maršrutas buvo trumpiausias, bet labai pavojingas. Kelyje plytėjo Caidamo druskožemiai, kur apsistoti rizikinga. Tad ištisas paras reikėjo keliauti be poilsio. Vis dėlto šiame sunkiame etape nuostolių nebuvo patirta.

Sekančiame etape, palei Eliste-dabano perėją, ekspediciją užpuolė gerai ginkluotas golokų būrys. Atrodė, kad ši gentis nepasikeitė nuo tų laikų, kai čia keliavo P. Kozlovas, patyręs karingųjų Centrinės Azijos sūnų klastingumą. Golokai pasislėpę tykojo prie išėjimo iš tarpeklio. Tačiau ekspedicijos žvalgai laiku juos pastebėjo, ir Jurijus su ginkluotais palydovais, apmokytais dar Ulan Batore, sugebėjo apeiti pasalą ir užimti kalvą, nuo kurios galėjo šaudyti užpuolikams į užnugarį. Priešas buvo priverstas duoti kelią, ir karavanas pro perėją įžengė į šiaurinį Tibeto kalnyną.

Čia, maždaug 14000 pėdų aukštyje, keliautojus užklupo tam laikui neįprasta audra su smarkiu sniegu. Rugsėjo 20 ekspedicija susidūrė su pirmuoju Tibeto postu, kur Rerichas parodė Lhasos atstovo Ulan Batore išduotą pasą.

Posto vadas ne ką teišmanė apie pasų subtilybes ir apskritai apie raštą. Pasą jis paprasčiausiai atėmė, pasakęs, kad nusiųs „viršininkams" ir kad ekspedicija gali ramiai keliauti toliau. Bet jau spalio 6 dieną prie Čunarkeno Rericho karavaną sustabdė gausūs tibetiečių ir vietinių klajoklių šerpų daliniai, priklausę reguliariai Lhasos kariuomenei Vakarinių Chorų srityje.

Po keleto dienų pasienio viršininkas — generolas — pasiūlė atvesti karavaną arčiau prie vyriausios būstinės ir su tikram diplomatui priderančiu paslaugumu pridūrė, kad pagal instrukciją karavanas turįs būti apžiūrėtas ir kad apžiūrėsiąs jis pats, nes negalįs leisti, jog „mažųjų žmonių rankos liestų didžiųjų žmonių daiktus". Be to, nurodė, kad apžiūrėjimui sugaiš ne daugiau

kaip trejetą dienų ir pats tol nepaliks būstinės, kol neapiformins leidimo tolimesniam karavano žygiui.

Išsiprašęs savo laipsniui tinkamų dovanų, generolas po savaitės dingo, poste palikęs majorą. Ir prasidėjo begalinės laukimo dienos.

Penkis mėnesius diena į dieną girtas majoras buvo vienintelis tarpininkas Rericho derybose su Nagču gubernatoriumi — paties dalailamos patikėtiniu. Per majorą dailininkas siuntė laiškus ir telegramas amerikiečių konsului į Kalkutą, britų rezidentui į Sikimo sostinę, asmeniškai dalailamai į Lhasą. Visi tie popieriai sugrįždavo atgal.

Tuo tarpu atėjo žvarbi žiema, kurią net vietiniai gyventojai, įsitaisę kūrenamose jurtose, sunkiai pakėlė, o ekspedicija teturėjo vasariškas lengvas palapines. Baigėsi maistas ir pašaras. Kupranugariai naktimis atslinkdavo prie palapinių, tarytum ieškodami išsigelbėjimo, o rytą juos rasdavo negyvus ir vilkdavo už stovyklos, kur gaujos laukinių šunų ir maitvanagių jau tykojo grobio. Sirgo žmonės. Apmaudo pagautas, gydytojas keikė Lhasos valdžią, tyčia žudančią ekspedicijos dalyvius. Medikamentai buvo beišsibaigią. O šalčiai taip spigino, jog kelionės vaistinėlėje sulededavo konjakas.

Bet Nikolajus ir Jelena neprarado dvasios stiprybės, ir, juodviejų pavyzdžiu, didvyriškai laikėsi visi ekspedicijos dalyviai. Net moksliniai darbai nenutrūko nė vienai dienai. Buvo tyrinėjamos artimiausios apylinkės, daromi eskizai, planai, ieškoma mineralų ir augalų pavyzdžių kolekcijoms. Žiemodami ekspedicijos nariai surinko vertingą medžiagą apie klajoklius šerpus, kalbėjusius be galo archaiška tibetiečių tarme. Artimiausiuose vienuolynuose buvo rasti ikibudistinio tibetiečių šamanizmo manuskriptai. Ekspedicija aptiko nemaža klajoklinės Tibeto praeities paminklų, jų tarpe laidojimo būdus, visai nežinomus dabartiniams čionykščiams klajokliams. Atrastieji „akmeniniai kapai" iki tol archeologams pasitaikydavo tik Šiaurinėje Mongolijoje, Buriatijoje ir Altajuje. Chorų srityje taipogi pavyko nustatyti skitų-sibiriečių motyvams artimą, vadinamąjį „gyvulinį" ornamentą, puošusį klajoklių drabužius ir ginklus.

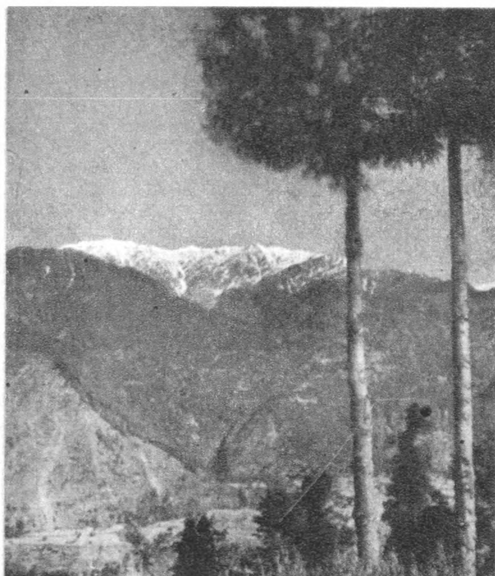
Nugalėdama visus sunkumus ir mirties pavojų, ekspedicija nepasidavė ir dirbo iki pavasarinio atšilimo, bet, žinoma, neišvengė liūdnų praradimų. Per žiemą nuo persišaldymo mirė penki žmonės. Krito beveik visi kupranugariai — iš šimto dvie-

N. Rerichas su sūnumis Jurijumi ir Sviatoslavu Kulu.
1933 m.

Jurijus ir Jelena Rerichai ekspedicijoje.

Himalajai.

N. Rerichas ir J. Rerichas Mandžiūrijoje.

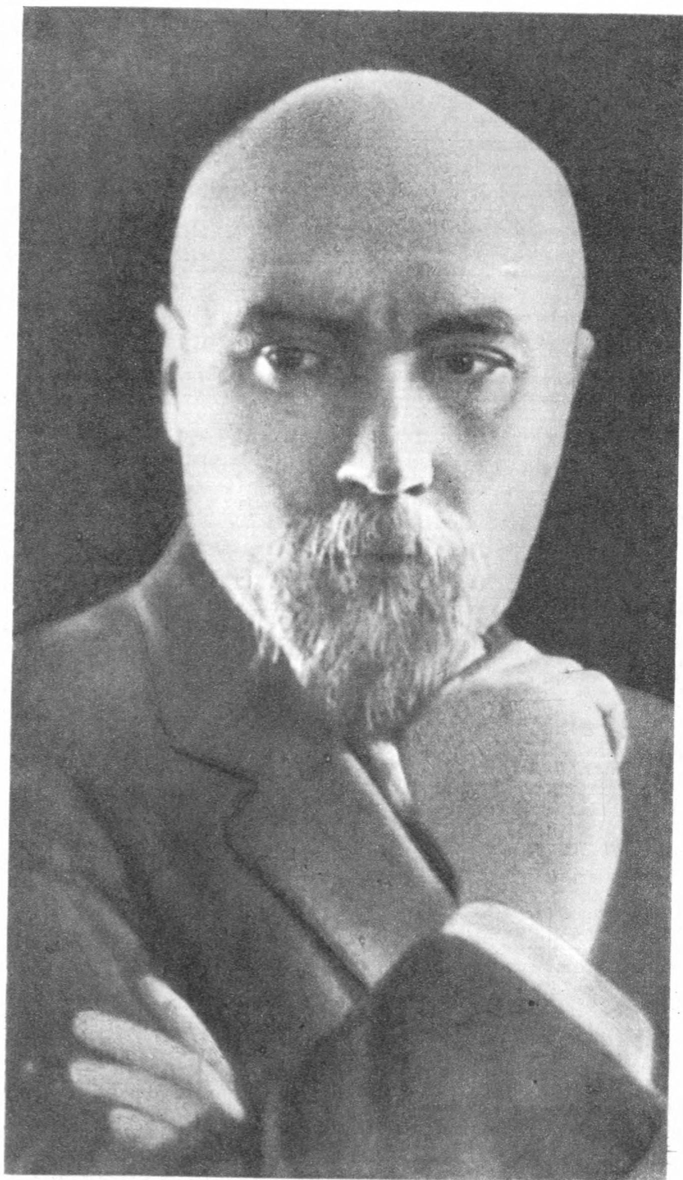
N. Rericho portretas. Dail. S. Rerichas.

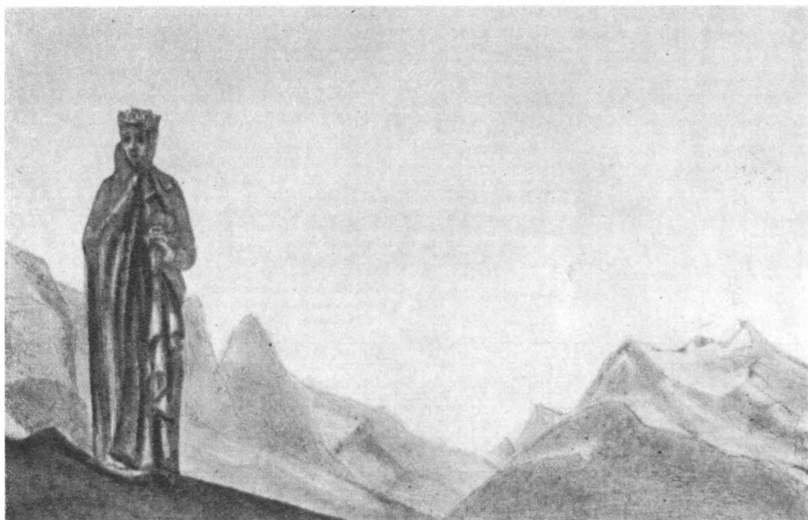
J. Rerich portretas. Dail. S. Rerichas.

Himalajai.

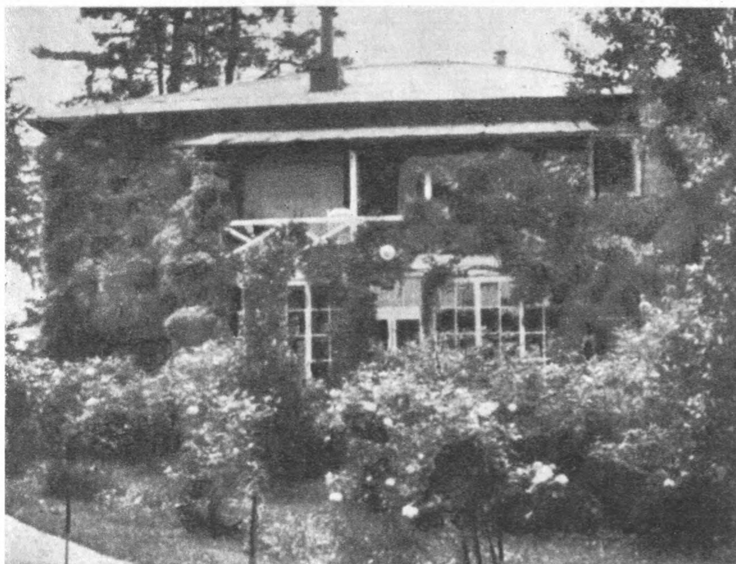

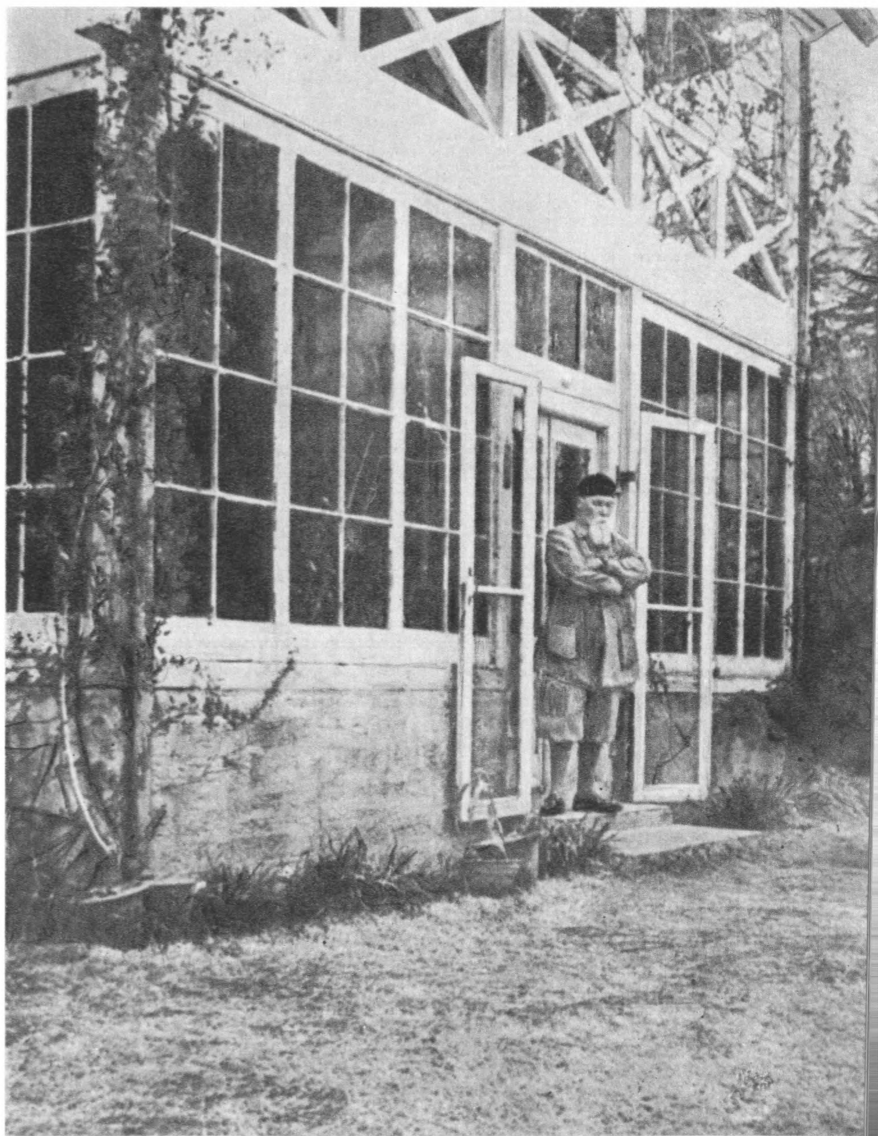
N. Rerichas.

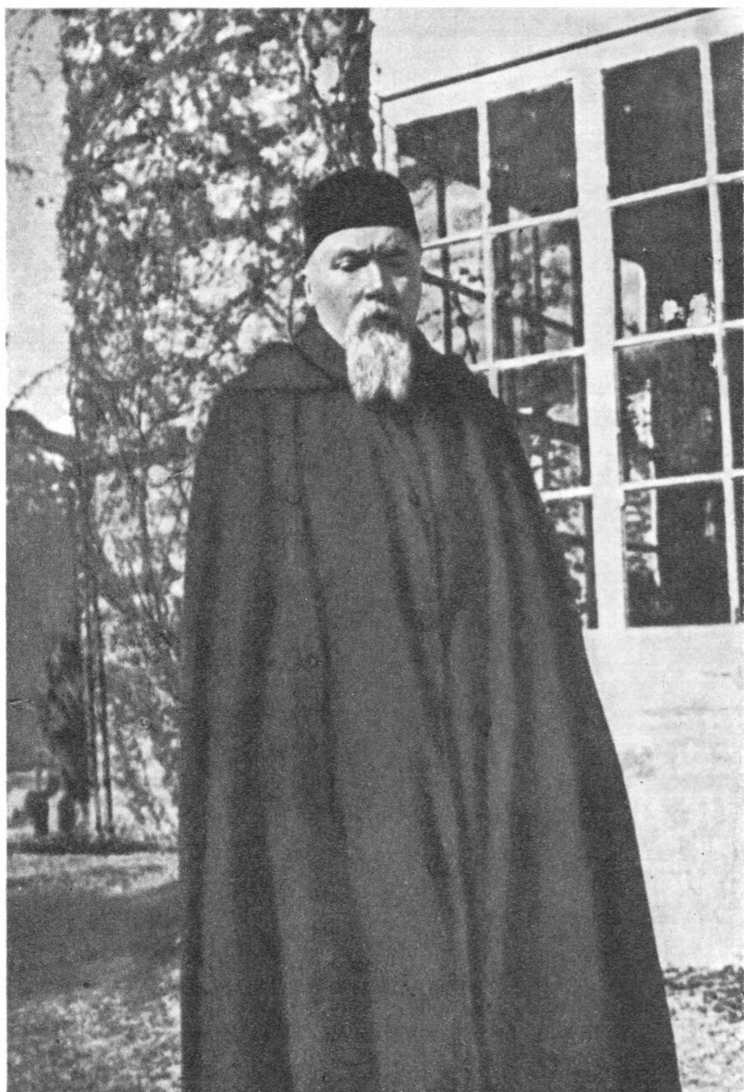
„Taikos sergėtoja". 1937 m.

Rericho namas Kulu.

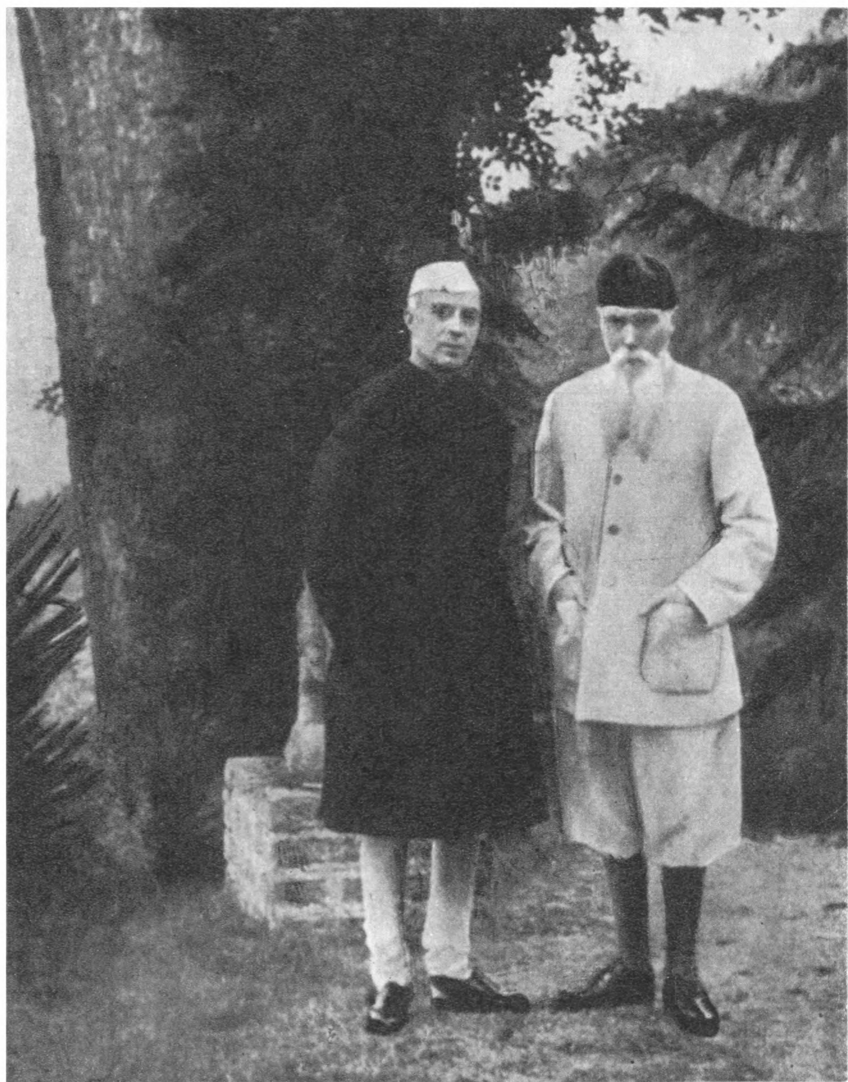

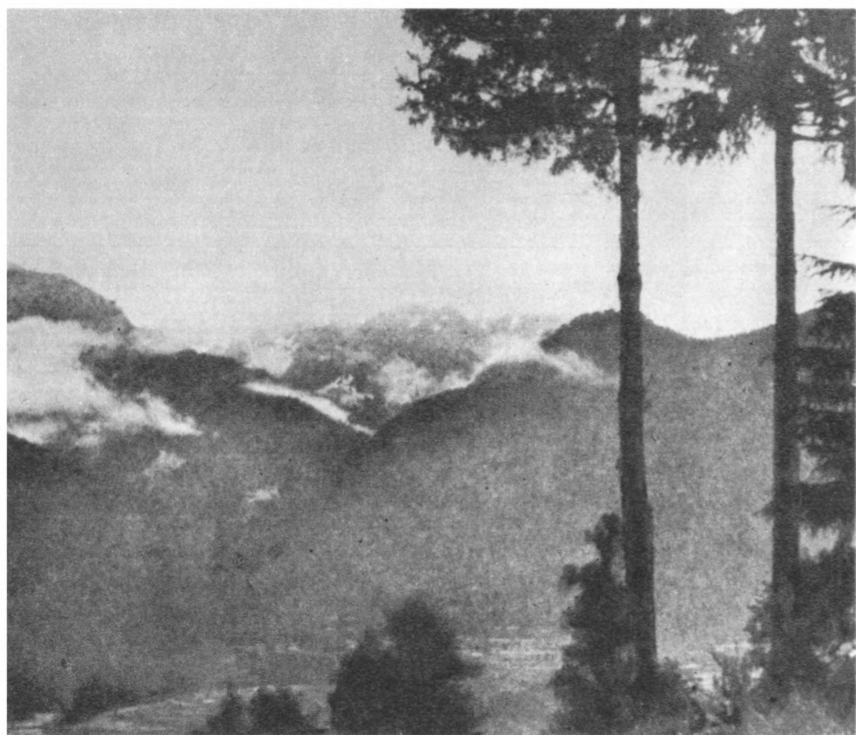
N. Rerichas prie savo namo Kulu.

N. Rerichas.

N. Rerichas ir Dž. Neru Kulu. 1942 m.

Himalajai.

„Nastasja Mikulična". 1943 m.

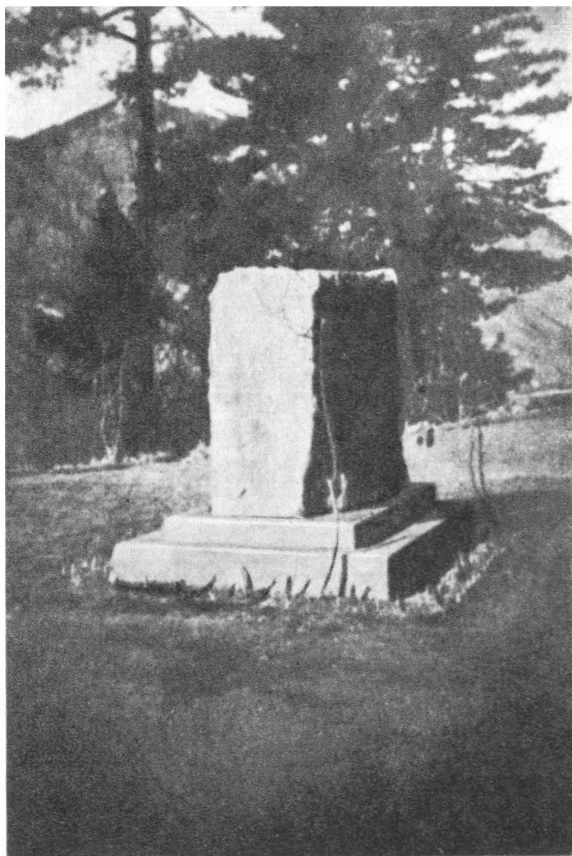
„Lhasa". 1942 m.

„Atmink!". 1945 m.

N. Rerichas paskutiniaisiais gyvenimo metais.

Akmuo Rericho sudeginimo vietoje Kulu.

jų beliko dešimt, ir tie vos laikėsi ant kojų — tik pora tiko tolimesnei kelionei. Nuo didelių temperatūros svyravimų sugedo kino juostelė. Bet didžiumą kolekcijų, užrašų, etiudų ir paveikslų, kurių susikaupė apie 500, pavyko išsaugoti.

Tiktai 1928 metų kovo 4 dieną ekspedicijai pagaliau buvo leista palikti stovyklą. Nuo jos iki Nagču tvirtovės, kur būtiniausiais daiktais galima buvo aprūpinti keletą tokių karavanų, kaip Rericho, reikėjo keliauti vos porą dienų. Nagču tuo metu gyveno du Tibeto gubernatoriai ir aukštieji Tibeto armijos karininkai. Jie Rerichui pareiškė, kad Lhasos vyriausybė atsisakanti pripažinti Ulan Batore išduotą Tibeto pasą ir draudžianti ekspedicijai vykti į sostinę, iki kurios beliko mažiau kaip 200 kilometrų. Rerichui buvo nurodyta, kaip apeiti Lhasę iš vakarų. Iš pokalbio su Nagču gubernatoriumi irgi nieko nepaaiškėjo. Pastarasis tik užsiminė, kad Rerichas įtariamas simpatijomis „raudoniesiems". Gubernatorius tvirtai laikėsi tokiam atvejui gautų instrukcijų ir nepraleido karavano tolyn į Tibeto teritoriją.

Pasirodė, kad budistai, lydėję karavaną nuo pat Mongolijos, buvo smarkiai agituojami. Jiems buvo pažadėti aukso kalnai ir leidimas maldininkais įeiti į Lhasą, jeigu jie pasitrauks nuo to „raudonojo ruso". Tuo pat metu kažkas paleido gandą apie „iškilmingus priėmimus pas dalailamą Rericho garbei", apie dailininko „autoreklamą" ta proga. Absurdiški prasimanymai pateko į spaudą. Rerichas įrašė „Dienoraščio lapuose":

„Londone buvo pasakojama, kad mes paėmę į nelaisvę dalailamą su visomis jo brangenybėmis. Patį dalailamą galų gale, girdi, paleidę, bet nesuskaitomus jo turtus pasilikę. Suaugę žmonės ir nesibodi tokių niekų... Baronas Miliukovas Londone pašnibždom klausinėjo: „Juk tiesa, kad nuo vieno Rericho žvilgsnio plaukai pražyla?" Štai jums ir Dūmos pirmininko draugas, išties mes gyvename kažkokiais tamsiais viduramžiais... Šit, pavyzdžiui, Charbine viena „inteligentiška persona" mačiusi, kaip aš vandeniu ėjęs per Sungario upę,— net prisiekinėjo, kad tai tiesa. Gal ir čia aš save reklamuoju?"

1928 metų kovo 6 karavanas toliau pajudėjo nurodytu maršrutu, kuris užvilkino grįžimą Indijon dviem mėnesiais, bet tiek mokslinių radinių, tiek meninio darbo atžvilgiu buvo įdomus. Rerichas turėjo galimybę ištirti šiaurines Transhimalajų atšakas, kurių nesiekė nei rusų keliautojai, nei Vakarų Europos ty-

rinėtojai. Doringo vietovėje ekspedicija rado Tibetui neįprastą moters galvos apdarą, labai panašų į slavų kokošniką: raudonspalvis, išpuoštas biriuza, sidabrinėmis monetomis, nusagstytas karoliais. Jurijus susipažino su daugeliu Tibeto tarmių, tokių skirtingų nuo pagrindinės, Lhasos, tarmės, jog lhasiečiai nesupranta jomis kalbančių savo tėvynainių.

Tyrinėdamas šią mažai pažįstamą sritį, Rerichas sugebėjo teisingai įvertinti ir šiuolaikinį Tibeto gyvenimą. Jau tada jis pranašavo neišvengiamą „visose srityse pergalingos" dalailamos valdžios žlugimą. „Jeigu jūs manote, jog Dalailamos įsakymas daug reiškia kitapus Lhasos sienų,— rašė Rerichas 1928 metais straipsnyje „Budizmas Tibete",— jūs klystate." Tame straipsnyje pateikiami pasibaisėtino budistinės Tibeto dvasininkijos obskurantizmo ir gobšumo pavyzdžiai.

Po pustrečio mėnesio kelio per Rytinį Tibetą ekspedicija Sepolo perėja iš Himalajų nusileido į Sikimo sostinę Gantoką ir 1928 metų gegužės 28 pagaliau atvyko į Dardžilingą, iš kur 1925 metų kovo mėnesį buvo pradėta kelionė. Pats Rerichas apie ekspediciją rašė:

„Žinoma, svarbiausias mano, kaip dailininko, tikslas buvo kūryba. Sunku įsivaizduoti, kada man pavyks realizuoti visus tuos meninius įspūdžius ir detales,— tokios turtingos Azijos dovanos... Be meninių uždavinių, mums rūpėjo susipažinti su senovės paminklų padėtimi Centrinėje Azijoje, stebėti šiuolaikinę religijos būklę, papročius ir ištirti didžiojo tautų kraustymosi pėdsakus. Pastaroji problema man rūpėjo seniai. Paskutiniuose Kozlovo radiniuose, profesoriaus Rostovcevo, Brovkos, Makarenkos, Tolio ir daugelio kitų darbuose mes matome didžiulį susidomėjimą skitų, mongolų ir gotų paminklais. Sibiro senienos, didžiojo kraustymosi pėdsakai Minusinske, Altajuje, Urale teikia nepaprastai turtingos meninės-istorinės medžiagos visam Europos romaniniam stiliui bei ankstyvajai gotikai."

Rerichas visus šiuos tikslus pasiekė. Dar daugiau — antrąją ekspedicijos pusę iš Ulan Batoro per Gobį, Nan Šanį, Caidamą bei Rytinį Tibetą į Indiją galima pavadinti tikru rusų Centrinės Azijos tyrinėtojų triumfu. Pirmą kartą žemėlapiuose buvo pažymėtos ir patikslintos dešimtys kalnų viršūnių ir perėjų, užregistruoti mokslui nežinomi archeologiniai paminklai, išgelbėti ypatingai reti manuskriptai, aprašyti liaudies papročiai ir surinkta nepaprastai gausi lingvistinė medžiaga.

Ekspedicija išsamiai nušviesta Rericho knygose „Azijos širdis", „Altajus—Himalajai", „Spindinčioji Šambala" (dvi paskutinės išleistos tik anglų kalba), Jurijaus darbuose „Gyvulinis" šiaurinio Tibeto klajoklių ornamentikos stilius" ir „Centrinės Azijos takais", taip pat daugybėje mokslinių straipsnių.

Gausią ekspedicijos surinktą mokslinę medžiagą reikėjo sisteminti ir sutvarkyti. Archeologinių, geologinių, botaninių radinių susikaupė tūkstančiai. Šimtai kelyje darytų eskizų ir škicų traukė dailininką prie molberto. Reikėjo rasti efektyvias informacijos formas, norint tęsti taip sėkmingai pradėtą darbą. Rerichui kilo mintis įkurti specialų mokslinį tiriamąjį centrą.

X. MOKSLININKAS IR HUMANISTAS

Užsitikrinęs Indijos, Amerikos ir Europos mokslininkų paramą, Rerichas 1928 metų liepos 29, būdamas Sikime, įsteigė Himalajų mokslinio tyrimo institutą, pavadintą „Urusvati", išvertus — „Aušrinės šviesa".

Bet netrukus dailininkas sumanė išvažiuoti iš Sikimo. Dar 1925 metais, gyvendamas Kašmire, jis ketino aplankyti Kulu slėnį, tačiau tuomet ekspedicijos maršrutas vedė pro šalį. Šis slėnis pagarbiai minimas ir tibetiečių, ir indų literatūroje. Palei Beaso upę eina seniausias kelias iš Indijos į Tibetą, į Kailasą, Ladaką, Chotaną, iš ten per Gobį iki pat Altajaus.

Beaso upės apylinkėse darbavosi rišis[1] Vjasa, „Mahabharatos" ir daugelio „Puranų"[2] rinkėjas. Iki čia su savo kariais atžygiavo Aleksandras Makedonietis. Pasak padavimų, čia buvoję Buda ir Padm-Sambhava[3], čia gyvenę Ardžuna ir kiti Pandavos[4].

Kulu — daugiau kaip du tūkstantmečius klestėjusios kultūros paminklų lopšys. Galybėje tarpeklių, kuriuos išgraužė kalnų upeliai prisiglaudusios senovinės šventyklos, kai kurios seniai paliktos ir apaugusios džiunglėmis. Čia galima apeiti puikių IV—V šimtmečio bronzos dirbinių ir nuostabių Himalajų miniatiūrų iš XIV—XV amžių. Slėnyje palankus europiečiams klimatas, ne taip, kaip Sikime. Archeologiniu, istoriniu, filologiniu, taip pat botaniniu bei geologiniu atžvilgiu visas šiaurinis Pendžabas su vakarine Himalajų kalnyno dalimi sudarė neiš-

---

[1] Rišis — šventasis išminčius, asketas senojoje indų literatūroje.

[2] „Puranos" — (pažodžiui — „senovinės") — senosios indų literatūros žanras. „Puranų" turinį sudarė kosmogoniniai bei kosmologiniai mitai apie dievus, didvyrius, taip pat istorinės legendos.

[3] Padma-Sambhava — vienos budizmo sektos, paplitusios Sikime ir Mažajame Tibete, įkūrėjas.

[4] Pandava — sūnus, Pandu palikuonis. „Mahabharatoje" penki broliai: Judhišthira, Bhima, Ardžuna, Nakula ir Sahadeva.

senkantį lobyną „Urusvati" institutui, ir kaip tik čia Rerichas nutarė įsikurti.

Paskutinėmis 1928 metų gruodžio mėnesio dienomis Rerichai jau buvo Kulu ir artinosi prie senovinės Nagaro (išvertus — miestas) gyvenvietės. Dar nepersikėlę per Beasą, iš Katraino pamatė vienišą namą, stovintį ant kalno, prie pat stataus šlaito. Iš ten turėjo matytis puikus reginys į slėnį, apsuptą snieguotų viršukalnių. Paprašę vietinių gyventojų sužinoti, ar negalima būtų išsinuomoti to namo, išgirdo kategorišką atsakymą:

— Kur tau! Tai radžos Mandžio dvaras. Namo niekada nenuomodavo.

Ir vis dėlto pavyko apsigyventi kaip tik šiame name, paskui ir įsigyti jį su tradicinėmis teisėmis bei pasižadėjimais, sudarius, tarp kitko, trišalę dievo Džamlu, britų vyriausybės ir namo valdytojų sutartį dėl naudojimosi vandeniu. Taip dvaras netoliese Nagaro, esantis dviejų tūkstančių metrų aukštyje, tapo nuolatine Readicho gyvenviete Indijoje.

Į namą vedė siauras kalno šlaitu vingiuojantis keliukas, aplinkui namą akmenimis sutvirtintomis terasomis kilo sodas. Žiemą tą kelią užversdavo pusnys ir kuriam laikui ryšys su pasauliu nutrūkdavo. Bet jau ankstyvą pavasarį pražysdavo vaismedžiai, žemė apsiklodavo sodria smaragdo žalumo žole, nusagstyta ryškiaspalviais žiedais. Namą beveik siekė tankus miškas — didingos mėlynos pušys, liepos, sidabrinės eglės, ąžuolai, kone dviejų metrų skersmens klevai. Rudenį po šiais milžinais pridygdavo iš vaikystės pažįstamų voveruškų ir rudmėsių. Tačiau neretai idiliją drumsdavo nuožmūs Himalajų lokiai, leopardai, panteros. Jie slankiodavo naktimis pastatų pasieniais, ir namiškiai šunų nepaleisdavo be specialių geležinių antkaklių su aštriais dygliais.

Šiaurėje stūksojo snieguota Rotango perėja, kur ėjo kelias į Tibetą ir Vidurinę Aziją. Be praminto tako, kuriame kai kada suskambėdavo karavanų varpeliai, į perėją vedė kažkokie senoviški laiptai, sukrauti iš stambių akmenų. Legenda šiuos „didvyrių laiptus" siejo su Geser-chano vardu.

Vakaruose, pačioje viršukalnėje, dunksojo griuvėsiai. Senieji rašytiniai šaltiniai mini keturiolika vienuolynų, stovėjusių kadaise Kulu slėnyje. Dabar iš jų beliko tik mįslingi gražūs griuvėsiai. Nuo dvaro į pietus kelias bėgo į Simlą, prie Ravalsaro ežero ir į kaitringuosius Indijos klonius.

Sode po kedro medžiu stovėjo šių vietų globėjo senojo Radžputo radžos Gugos Čohano akmeninė statula. Ji vaizduojama daugelyje Rericho drobių. Iš viso Kulu priskaičiuota apie trys šimtai šešiasdešimt dievaičių. Mugių dienomis jie „lankydavo" vieni kitus. Dundėdavo būgnai, ir šventiškai išsipuošusios minios nešdavo ant pečių altorius su dievais. Vieną tokių spalvingų procesijų pavaizdavo Sviatoslavas paveiksle „Dievai atėjo". Tarybiniai žiūrovai jį matė Sviatoslavo Rericho parodose Maskvoje ir Leningrade 1960 metais.

Iš Katraino, esančio Beaso upės krante, kur prasidėdavo pakilimas, iki Rericho namų geriausia būdavo joti raitam. Keturis kilometrus kelio galima buvo įveikti per pusantros valandos. Tatai apsunkino instituto pastatų statybą. Statybines medžiagas, kurių nebuvo kaip pagaminti vietoje, atgabendavo nešikai.

Nepavydėtinoje padėtyje atsidurdavo ir be įspėjimo atvažiavę lankytojai. Kartą svečias iš Europos, atvykęs į Katrainą jau vakare, nusprendė, kad keturi kilometrai prieš kalną nieko nereiškia, ir išėjo pėsčias. Kaip žinia, kalnuose sutemsta greitai, ir keleivį netikėtai užklupo tamsiausia naktis. Prisiklausęs apie Himalajų lokius ir kitus miškų gyventojus, jis nutarė palaukti, kol prašvis, ir įsilipo į artimiausią medį. Nemigos iškankintas svečias prisnūdo tik paryčiu, ir staiga jį pabudino kažkoks įtartinas šlamesys. Pasilenkęs išvydo nustebusias kažkieno akis. Pasirodė, jog tai Rericho sodininkas Kesangas, o medis, į kurį buvo įsilipęs, auga sode netoli gyvenamojo namo. Kad panašių nesusipratimų nebūtų, Rerichas pasiųsdavo ką nors pasitikti svečių jau Katraine.

Bet buitiniai sunkumai atrodė niekis prieš nuostabų apylinkių vaizdą, skaidrų ir gryną kalnų orą, skaisčius saulėtekius bei saulėlydžius, kurie nužerdavo žemę ir dangų neregėtomis žarų spalvomis.

Praėjus keliems mėnesiams po persikėlimo į Kulu, Rerichas su sūnum Jurijum su reikalais išvyko į Europą ir Ameriką. Naujojo instituto veiklai naudinga buvo palaikyti glaudesnius ryšius su kai kuriomis mokslinėmis Vakarų valstybių įstaigomis.

Per penketą metų po Rericho išvažiavimo iš Amerikos tenykštės jo iniciatyva įkurtos švietimo ir kultūrinės organizacijos žymiai išsiplėtė ir sustiprėjo. Jau anksčiau Niujorke buvo nuspręsta, kad visai tikslinga joms pastatyti specialų namą. Kai

1925 metais apie tai buvo pranešta Rerichui, jis sutiko ir netgi pasiuntė iš Indijos eskizus ir planą 24 aukštų pastatui, kuriame sutilptų muziejus, Suvienytųjų menų institutas, dailės galerija, trijų šimtų penkiasdešimties vietų teatras, patalpos sekcijų darbui. Viršutiniuose aukštuose Rericho pageidavimu turėjo būti studijos ir pigūs butai dailininkams, muzikantams, rašytojams, mokslininkams, pedagogams.

Rericho projektai buvo perduoti architektui Korbetui, kuris juos užbaigė, ir kai pavyko susitarti su banku dėl paskolos, prasidėjo statyba. Kai 1929 metų birželio mėnesį dailininkas su sūnumi atvyko į Niujorką, dangoraižis jau buvo beveik įrengtas.

Amerikos meno ir mokslo pasaulis sutiko Rerichą su dideliu susidomėjimu. Per jo paskaitas institutuose bei mokslinėse konferencijose salės būdavo pilnut pilnutėlės. Rerichas supažindindavo su savo mokslinių tyrinėjimų rezultatais, demonstruodavo archeologinius radinius ir šiuolaikinės Azijos tautų taikomosios dailės pavyzdžius.

Šį kartą Rerichas daug kalbėjo apie meno reikšmę gyvenime. Atvažiavęs jis rado toli gražu ne klestinčią Ameriką. Smarkiai krito akcijų kursas, siaurėjo gamyba, gausėjo bedarbių eilės, katastrofiškai smuko pragyvenimo lygis. Prasidėjo neišvengiama kapitalizmo blogybė — eilinė ekonominė 1929—1933 metų krizė.

Niujorko studentams dailininkas kalbėjo:

„Visi regėjote staigiai smunkant popierines vertybes. Tegul kiekvieno protui tai būna įrodymas. Net viskam abejingieji prisimins, kaip menkniekiais laikomi daiktai jų akivaizdoje ūmai įgydavo neapsakomą vertę, o kasdieniniu požiūriu nepajudinamos vertybės virto šiukšlių, popiergalių krūva. Revoliucijų metais mes ne kartą matėme, kaip bankininkai ir finansiniai tūzai būdavo nušluojami, o išlikdavo kaip tik dailininkai ir meno kolekcionieriai. Pats gyvenimas rodo, kad visa, kas susiję su kūryba, išgyvena. Gyvena moksliniai atradimai, ir amžinai gyvuoja mintis."

1929 metų spalio 7 iškilmingai atidaromas muziejus naujajame pastate. Rerichas ta proga muziejaus kolekcijai perdavė šimtus paveikslų, nutapytų, keliaujant po Azijos šalis.

Į dangoraižį persikėlė ir kitos kultūros bei švietimo įstaigos. Su Richo veikla susietų organizacijų garbės nariais buvo

Milikenas, Dž. Bosė, Einšteinas, Kumaras Haldaras, Stokovskis, Rabindranatas Tagorė, Ignasijus Suloaga ir daugelis kitų.

1929 metais Nikolajus Rerichas antrą kartą iškelia klausimą dėl kultūros vertybių apsaugojimo karo metu. 1914 metais tokio pobūdžio Rericho pasiūlymui, kaip žinome, nebuvo pritarta. Reimso griuvėsiai, Liuveno bibliotekos pelenai, šimtai sugriautų muziejų, laboratorijų ir mokyklų šmėkšojo kaip liūdnas prisiminimas, jog patys juodžiausi dailininko spėliojimai išsipildė. Trečiojo dešimtmečio gale padėtis vėl darėsi grėsminga. Sudarytųjų sutarčių tvirtumu jau maža kas tikėjo, ir ginklavimosi tempai bei karinių priemonių griaunamoji galia kas dieną didėjo.

Konferencijos, sprendžiančios ginčytinų problemų taikaus sureguliavimo ir armijų mažinimo klausimus, žlugdavo viena po kitos, nors jose dalyvaudavo žymiausi Vakarų šalių politikai. Tad Rericho pasiryžimas sudaryti paktą, varžantį užkietėjusių militaristų veiksmus, daug kam atrodė beviltiškas.

Bet pats jis galvojo kitaip ir nurodydavo Raudonojo kryžiaus pavyzdį, kurio idėja kadaise taip pat buvo sutikta su nepasitikėjimu, ir jos įgyvendinimui reikėjo namaža laiko ir pastangų. Visuotinai pripažinta, reikalinga Raudonojo kryžiaus veikla paskatino dailininką naudotis kai kuriais pagrindiniais šios organizacijos principais, parengiant specialius tarptautinius įstatus dėl meno paminklų ir mokslinių institucijų apsaugos per karus.

Aplankęs Europą, Rerichas savo planą išdėstė Paryžiaus universiteto tarptautinės teisės bei politinių mokslų daktarui G. Škliaverui ir profesoriui Žofrui de la Pradeliui ir paprašė jų parengti pakto projektą pagal tarptautinės teisės normas. 1929 metais pilnas projekto tekstas bei Rericho kreipimasis į visų šalių vyriausybes ir tautas buvo viešai išspausdintas. Pirmasis ir antrasis paragrafai skelbė:

„Švietimo, meno ir mokslo įstaigos, mokslinės misijos, tokių įstaigų bei misijų personalas, turtas ir kolekcijos bus laikomi neutraliais ir kariaujančių bus globojami ir gerbiami. Šių įstaigų bei misijų globa ir pagalba joms visose vietovėse bus susitariančiųjų šalių aukščiausiosios valdžios žinioje, nepriklausomai nuo to, kokiai valstybei atskira įstaiga ar misija priklauso. Įstaigos, kolekcijos ir misijos, užregistruotos, remiantis Rericho Paktu, iškelia skiriamąją vėliavą, kuri joms duoda teisę

į kariaujančių valstybių ir visų susitarusiųjų šalių tautų ypatingą globą ir pagarbą."

Drauge su paktu Rerichas pasiūlė ir skiriamąją vėliavą, pavadinęs ją „Taikos vėliava". Ji turėjo būti iškeliama virš saugotinų objektų. Vėliava buvo balta su raudonu apskritimu ir jame įbrėžtais trimis raudonais skrituliais. Tas ženklas, anot dailininko, simbolizavo amžinybę (uždaras apskritimas), realiai egzistuojančią praeities, dabarties ir ateities ryšyje (trys skrituliai apskritime). Beje, minėtas simbolis kartais būdavo aiškinamas ir kitaip, bet dailininkas šiems aiškinimams neprieštaravo, sakydamas, kad bet kokia interpretacija, jeigu tik ji kyla iš gyvenimo sintezės supratimo, artima šio ženklo vidinei prasmei.

Pasiūlytojo simbolio kilmė labai sena. Jį galima rasti Tamerlano tamgoje, tibetiečių, kaukaziečių ir skandinavų fibulose, senosios Bizantijos ir Romos daiktuose. Matyt, iš ten jis pateko į Ispaniją ir paplito Europoje. Juo papuoštas Strasburgo Madonos atvaizdas. Rusijoje jį galima pamatyti ikonose ant šventųjų bei asketų drabužių. Gražus ir paprastas, šis ženklas gerai matomas baltame fone. Nors jis ir senas, bet niekada nėra naudotas jokios tautybės ar religijos, o tai be galo svarbu. Pavyzdžiui, Raudonojo kryžiaus ženklas pasirodė nepriimtinas daugiamilijoniniam mahometonų pasauliui, ir teko jį pakeisti raudonu pusmėnuliu. Galimas daiktas, siūlydamas savo „Taikos vėliavos" projektą, Rerichas turėjo visa tai galvoje.

Rericho idėją palaikė platūs progresyviosios pasaulio visuomenės sluoksniai. R. Rolanas, B. Šo, T. Manas, A. Einšteinas, H. Velsas ir daugelis kitų susižavėję sveikino drąsųjį rusų dailininko sumanymą. Nuolatiniai pakto bei „Taikos vėliavos" komitetai 1929 metais buvo įkurti Niujorke, o 1930 metais — Paryžiuje ir Briugėje. 1930 metais pakto projektui pritarė Muziejų reikalų komitetas, veikęs prie Nacijų lygos, ir jis buvo atiduotas Tarptautinės intelektualinio bendradarbiavimo komisijos peržiūrai. Rabindranatas Tagorė ta proga rašė Nikolajui Rerichui:

„Aš akylai sekiau didingąjį humanistinį Tamstos darbą, naudingą visoms tautoms, kurioms Tamstos Taikos Paktas, su savo vėliava ginąs visas kultūrines vertybes, bus nepaprastai veiksmingas simbolis. Nuoširdžiai džiaugiuosi, kad šį Paktą priėmė Nacijų lygos muziejų reikalų komitetas, ir širdyje jaučiu, jog jis turės didžiulių pasekmių kultūriniam tautų tarpusavio supratimui."

Apie tų projektų rezonansą kalba Rericho kandidatūros iškėlimas 1929 metų Nobelio taikos premijai. Kandidatūrą pasiūlė Paryžiaus universitetas ir palaikė daugelio valstybių mokslinės institucijos. Universiteto kreipimesi, charakterizuojančiame Rerichą, buvo rašoma:

„Nikolajus Rerichas savo literatūriniais kūriniais, paskaitomis, tyrinėjimais, paveikslais ir įvairiapusiška veikla energingai ragino priimti pasaulinės brolybės doktriną. Jo taikos propaganda aprėpė daugiau kaip dvidešimt šalių ir buvo plačiai pripažinta. Apie jos poveikį byloja galybė laiškų iš įvairiausių institucijų. Mes tvirtai tikime, galutinė taika pasauliui bus pasiekta, tik keliant tautų kultūros lygį ir nuolatos įtikinamai propaguojant brolybę, kultūros pagimdytą ir grožio visose gyvenimo srityse išaukštintą. Trisdešimt metų trukusi nenuilstama N. Rericho veikla buvo galingas raginimas tautoms suartėti."

Rericho kandidatūros iškėlimas Nobelio premijai padėjo platinti pakto bei „Taikos vėliavos" idėją, nors, sprendžiant iš laiškų, dailininkas visai nesitikėjo gauti tos premijos. Pirma, kartu su juo kandidatais buvo iškelti tokie „šulai", kaip JAV valstybės sekretorius Kelogas, senatorius Žuvenelis ir Anglijos ministras pirmininkas Makdonaldas. Antra, premijos paskyrimas Rerichui neatitiko Vakarų valstybių politinių interesų. Jų palankumą galėjai pelnyti, tik viešai pareikšdamas apie savo antipatiją Tarybų Sąjungai.

Nors Rericho paktas buvo išoriškai pabrėžtai „apolitiškas", kai kurie politikai anaiptol nelaikė jo bereikšmiu dokumentu. Žymių mokslininkų, rašytojų, dailininkų, visuomenės veikėjų remiamas, Rericho paktas prisidėjo prie antimilitaristinės propagandos. „Dienoraščio lapuose" skaitome:

„Iš Paryžiaus rašo: „Pas mus buvo Raimondas Veisas, Kooperacijos instituto juridinio departamento direktorius, kuris patvirtino duomenis apie Vokietijos spaudimą antraeilėms valstybėms, siekiant priversti jas atmesti Paktą. Atsiminkime, jog per paskutiniąją Pakto konferenciją tarp trisdešimt šešių šalių, vieningai palaikiusių Paktą, nebuvo Vokietijos ir Anglijos atstovų balsų. Tiesa, teko išgirsti, esą, labiausiai kai kurioms valstybėms kliudo, kad Pakto idėja kilusi rusui. Mes puikiai žinome, kaip dėl kažkokio nesuprantamo atavizmo kai kuriems žmonėms visa, kas rusiška, nepriimtina. Taip pat mes girdėjome iš vieno

kompetentingo asmens, jog dučė entuziastingai griebtųsi Pakto, jeigu idėja būtų atiduota jam, ir jis vienas galėtų spręsti."

Į paktą įtariai žiūrėjo toli gražu ne vienas Musolinis. Prancūzijoje Rerichui buvo atkakliai patarinėjama pasimatyti su „jėzuitų generolu". Maltos katalikų ordinas kvietė Rerichą deryboms į Romą. Pasklido provokaciniai gandai apie Rericho ryšį su sionistų organizacija ir specialias užduotis, tariamai jo vykdytas Palestinoje. Tai rodo, jog tarptautinės politikos arenoje pakto reikšmė buvo kotiruojama gana aukštai ir Rerichui reikėjo padėti nemaža pastangų, norint apsaugoti savo sumanymą nuo politinių avantiūristų pretenzijų.

1930 metų pavasarį, įsitikinęs, kad pakto idėja rado Vakarų šalyse pakankamai šalininkų, taip pat sutvarkęs reikalus JAV, Rerichas su sūnumi ėmė ruoštis atgal į Kulu. Prieš pat kelionę nuėjo pas Britanijos konsulą Niujorke atnaujinti vizų. Apiforminimas turėjo užtrukti daugiau kaip porą dienų, bet konsulas kažkodėl sutriko ir pasiūlė prašyti vizų Londone, motyvuodamas tuo, kad Rerichas vis tiek važiuosiąs per Europą.

Kai Nikolajus ir Jurijus, šiek tiek užtrukę Paryžiuje, atvyko į Londoną, Britanijos užsienio reikalų ministerijoje buvo pareikšta: vizų Indijon juodu daugiau negaus. Atrodė, kad išmušė atsiskaitymo valanda už kelionę į Maskvą ir susitikimą su tarybiniais diplomatais Europoje bei Azijoje. Rerichas tą puikiausiai suprato, kai kiekvieną kartą ministerijos pareigūnai mandagiai, tačiau be jokių paaiškinimų atsisakydavo duoti vizą.

Bet Europa ne tuščias Tibeto kalnynas, ir Rerichas dėl savo vizos greitai atkreipė daugelio šalių diplomatų, mokslininkų, rašytojų ir visuomenės veikėjų dėmesį. Į Britanijos užsienio reikalų ministeriją pasipylė tarpininkavimai ir prašymai. Rašė kardinolas Brunas, Kenterberio arkivyskupas, Londono bibliotekos direktorius Raitas, rašytojas D. Golsvortis, daugelio valstybių pasiuntiniai, akredituoti Anglijoje.

Tuo tarpu ministerijos pareigūnai tylėjo kaip žemė arba atsiųsdavo lakoniškus atsakymus. Rericho laukė reikalai Prancūzijoje, ir, prieš išvažiuodamas iš Londono, jis dar kartą užėjo į ministeriją galutinio atsakymo. Tačiau čia paaiškėjo, kad jo byla dėl vizos į Indiją taip išsipūtė, jog popierių prikimštas papkes ministerijos koridoriais reikėjo tempti specialiais ratukais. Kai dailininkas pareikalavo konkretaus atsakymo, vėl buvo pakartota:

— Nepaisant visų tarpininkavimų, vizos tamstai neduosime!

— Tai galutinis sprendimas? — paklausė Rerichas.

— Galutinis,— ir atsaką palydėjo mandagus nusilenkimas.

— Visa laimė, kad šiame pasaulyje nieko galutino nebūna,— atsikirto dailininkas.

Po keleto dienų jis jau vaikščiojo Paryžiuje, iš kur toliau atakavo Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministeriją. Bet anglai nepasidavė, ir kai, pavyzdžiui, švedų pasiuntinys Prancūzijoje Erensverdas pasiteiravo, kaip bus su Rericho viza, tai iš Londono šalčiausiai buvo pareikšta, kad nieko jau nelaimėjo ir galingesnės už Švediją valstybės, tad jis be reikalo tik varginąsis.

Įsitikinęs, kad šitaip nieko nepeš, Rerichas pakeitė taktiką ir išvyko į prancūzų koloniją Indijoje — Pondišerį, esantį prie pat Madraso. Pagal tradiciją Pondišerio gyventojams nereikėdavo leidimo laikinai įvažiuoti į Madrasą. Palikdamas Prancūziją, Rerichas telegrafavo Anglijos užsienio reikalų ministrui Hendersonui, kad ketina apsigyventi Pondišeryje. Atėjo atsakymas: „Turėsime omenyje." Tačiau tai buvo tik tariamas abejingumas. Britanijos konsulas Pondišeryje pradėjo nerimauti dėl Rericho pasirodymo. Paklaustas, ką čia ketinąs veikti, dailininkas jam paaiškino:

— Nusipirksiu dvarą ir važinėsiu į jūsų Madrasą, prancūzų Šandenagorą, esantį šalia jūsiškės Kalkutos, į Goą, Karakalą ir kitas vietas, kur vizas jau turiu.

Taip taręs, parodė konsului leidimą įvažiuoti į visas Britų Indijos kaimynines šalis.

Susidarė gana keista situacija: į Kulu ėjo laiškai, kuriuose buvo teiraujamasi apie „Urusvati" instituto veiklą, tenai gyveno Rericho žmona ir jaunesnysis sūnus, o jis pats su vyresniuoju sūnumi, nors ir būdamas Indijos pasienyje, negalėjo į ją patekti dėl neaiškių britų vyriausybės sumetimų. Spaudoje pasirodė prieštaringi spėliojimai, padidėjo protestų srautas į Britanijos užsienio reikalų ministeriją, ir po mėnesio Pondišeryje, kur dailininkas tuoj pradėjo archeologinius kasinėjimus, vizos buvo išduotos, bet jau Indijos vicekaraliaus vardu.

Grįžę į Kulu, tėvas ir sūnus kiek įgalėdami ėmė tvarkyti nutrauktą „Urusvati" instituto darbą. Po keleto metų Rerichas jau galėjo parašyti:

„Kai mes įkūrėme institutą, svarbiausia buvo užtikrinti nuolatinį darbo operatyvumą. Nuo pat įsteigimo kas metai vyksta ekspedicijos bei ekskursijos... Juk žmonės susirenka ne todėl, kad, be pertraukos viename kambaryje sėdėdami, tenkintųsi atsiunčiamais duomenimis. Tatai būtų tik pusė darbo. Reikia to, ką indusai taip nuoširdžiai vadina „ašram". Tai — centras. Bet žaliava „ašramo" intelektualinei veiklai renkama įvairiose vietose.

Instituto veiklą buvo tikėtasi paremti plačiais tarptautiniais ryšiais. Daugybei Azijos, Europos, Amerikos mokslinių įstaigų Rerichas pasiūlė bendradarbiauti ir keistis informacija. Tiesiogiai instituto darbui vadovavo Jurijus Rerichas. Jis tvarkė etnologinius-lingvistinius tyrinėjimus ir archeologinių paminklų žvalgybą. Institutas daug dirbo Rytų lingvistikos bei filologijos srityje. Buvo renkami ir verčiami į Europos kalbas nepaprastai reti daugelio amžių senumo rašytiniai šaltiniai, studijuojamos beveik jau užmirštos tarmės.

Jaunesnysis sūnus Sviatoslavas tyrinėjo Tibeto ir Indijos farmakopėjos problemas ir senąjį Azijos tautų meną.

Pakviesti specialistai ir laikinieji bendradarbiai rinko botanines, zoologines kolekcijas. Mokslinė medžiaga iš Kulu plaukė į Mičigano universitetą, Niujorko botanikos sodą, Pendžabo universitetą, Paryžiaus gamtos istorijos muziejų, Harvardo universitetą Kembridže, TSRS Mokslų akademijos Botanikos sodą. Įžymusis tarybinis botanikas ir genetikas — akademikas N. Vavilovas kreipdavosi į „Urusvati" institutą mokslinės informacijos ir gaudavo iš ten sėklų savo unikaliajai botanikos kolekcijai.

Dalyvaujant Tibeto lamoms — gydytojams, instituto bendradarbiai sudarė pirmą pasaulyje Tibeto gydomųjų žolių atlasą. Prie instituto buvo įrengta biochemijos laboratorija su vėžio tyrimo skyriumi. Buvo tiriami kosminiai spinduliai kalnų aukštyje.

Mokslinės instituto grupės dirbdavo tiek pačiame Kulu slėnyje, tiek toli nuo jo — Lahulyje, Bešare, Kangru, Lahore, Ladake, Zangskare, Spityje, Rupšču. Daugeliui ekspedicijų vadovaudavo pats dailininkas. Antai, vos atvykus iš Pondišerio, buvo pradėta ruoštis į Lahulį, o 1931 metais Rerichas jau vedė vilkstinę už Rotango perėjos.

„Vėl aidi karavano mulų skambalai,— skaitome dienoraštyje,— vėl statūs kalnų perėjos pakilimai. Vėl kelyje sutikti keleiviai, kiekvienas su savo gyvenimo paslaptimi. Vėl nuo aukš-

tų plokščių stogų galima gėrėtis neaprėpiamais ledynais, snieguotomis viršūnėmis ir giliais slėniais su kriokiančiais srautais."

Rerichas mėgo keliauti, ir jo žygiai po Aziją praturtino mokslą daugybe naujų faktų.

Rytai sustiprino Rericho domėjimąsi žmogaus psichinių procesų valdymu. Jis rūpestingai registravo tuos jogizmo reiškinius, kuriuos matydavo pats. Įrodytą žmogaus psichikos poveikį organizmo fiziologinėms funkcijoms jis mėgino griežtai atskirti nuo daugybės turgaus fakyrų fokusų. Šiuo klausimu rašė: „O kaip su stebuklais Indijoje?" — pasiteiraus bičiuliai Vakaruose. Pasakysiu: „Stebuklų nematėme, tačiau visokių psichinės energijos apraiškų sutikome. Jeigu kas kalba apie „aukščiausiosios, stebuklingosios" galios pasireiškimą — neverta nė klausytis. Bet jeigu turėsime omenyje visiškai realų psichofizinės energijos ištobulinimą, tai Indijoje ir šiandien yra nuostabių nuostabiausių apraiškų."

Rericho nuomone, neteisinga nepagrįstai neigti, išjuokti ar sąmoningai nutylėti tuos psichinius fenomenus, kuriuos tikrai reikėtų tyrinėti moksliniu požiūriu. Straipsnyje „Parapsichologija" (1937) jis rašė:

„Tamsiausiais viduramžiais visi tyrinėjimai parapsichologijos srityje tikriausiai būtų užsibaigę inkvizicija, kankinimais ir laužu. Mūsų dienų inkvizitoriai ir dabar mielai apkaltintų mokslininkus tyrinėtojus burtininkavimu arba pamišimu. Mes prisimename, kaip mūsų bičiulis velionis profesorius Bechterevas dėl tyrinėjimų mąstymo srityje buvo ne tik persekiojamas tarnyboje, bet ir viešosios nuomonės užkaboriuose ne kartą tyliai pasmerktas, kaip nervinis ligonis. Taip pat mes žinome, kad dėl tyrinėjimų mąstymo srityje rimti mokslininkai turėdavo įvairių tarnybinių nemalonumų, kai kada jiems tekdavo net pasitraukti iš universiteto katedrų. Taip buvo ir Europoje, ir Amerikoje. Tačiau evoliucija vyksta, nepaisydama jokių žmogiškųjų užraktų ir šmeižimų. Nesvarbu, ar bus sukurtas mokslas apie mąstymą ir atrasta psichinė arba viskam duodanti pradžią energija, ar ne, bet aišku, kad evoliucija įsakmiai liepia žmonijai ieškoti subtiliausių energijų. Objektyvus mokslas veržiasi ieškoti naujų energijų į erdvę, į tą begalinį visų jėgų ir viso pažinimo šaltinį."

1931 metais „Urusvati" institute pradedamas leisti metraštis, parodantis instituto bendradarbių mokslinės veiklos rezul-

tatus. Pirmasis numeris buvo skirtas įžymiajam sanskritologui — Kembridžo profesoriui Lanmanui. Straipsniai specialiais Himalajų tyrinėjimų institute gvildenamais klausimais pasirodydavo taip pat Azijos, Europos ir Amerikos mokslinėje periodikoje.

Rerichas niekada nenutylėdavo faktų, kurie nesiduodavo įspraudžiami į visų pripažintų teorijų rėmus. Greičiau jis jų ieškodavo ir sveikindavo kaip naujų atradimų pranašautojus. „Mokslas, jeigu jis nori atsinaujinti, pirmiausia turi būti neribotas ir tuo pačiu bebaimis",— mėgdavo priminti dailininkas. Jis neišsigando fantazuotojo reputacijos ir, tikėdamas neribotomis žmogaus proto galimybėmis, ragino pažinti giliausias būties paslaptis.

Jau 1926 metais, džiaugdamasis tarybinės aviacijos laimėjimais, Rerichas rašė: „Dangaus šturmavimas tiesia kelią į kitus visatos pasaulius." Kosmosą jis visuomet suvokdavo kaip realią žmogaus gyvenimiškos veiklos sferą. „Jei išraiškos paprastumas, troškimo aiškumas atitiks Kosmoso begalybę,— rašė dailininkas,— tai šis kelias tikras. Ir šis Kosmosas tai ne tas nepasiekiamasis Kosmosas, kuris išvagoja raukšlėmis profesorių kaktas, o tas didingasis ir paprastasis, esantis mūsų visame gyvenime, verčiantis kalnus, įžiebiantis žvaigždžių pasaulius visoje neaprėpiamoje erdvėje."

Neatsitiktinai, praėjus keturiasdešimčiai metų nuo tos dienos, kai dailininkas ištarė šiuos žodžius, pirmasis kosmonautas Jurijus Gagarinas, praskynęs kelią į kosmosą, pasakė, kad kosmosas žėri Rericho spalvomis.

Vienas iš pagrindinių Rericho, kaip mokslininko, uždavinių buvo reviduoti Vakaruose susiformavusias europocentristines visuomenės ir pasaulinės kultūros evoliucijos teorijas. Kolonizatoriams jos buvo tarsi oras. O moksline informacija apie Rytų tautų pasiekimus ir istorinį vaidmenį buvo menkai domimasi. Mūsų tarybinis orientalistas — akademikas N. Konradas knygoje „Vakarai ir Rytai", išėjusioje 1966 metais, rašė:

„Būtina atsižvelgti į teorinę Rytų mintį visose mokslo apie žmogų ir visuomenę srityse, nepamirštant, kad kaip tik šitos sritys Rytuose buvo plačiausiai ir išsamiausiai išnagrinėtos. Tos krypties darbą aš ir vadinu europocentrizmo nugalėjimu moksle, ir tokį nugalėjimą šiandien laikau vienu iš svarbiausių mokslo apie žmogų ir visuomenę uždavinių. Tokiu keliu eidamas, jis, šis mokslas, galės tapti tikrai visuotinai reikšmingu, tai yra efek-

tyviu, studijuojant žmonijos gyvenimą ir veiklą — visais jos istorinio egzistavimo laikais."

Įveikdamas daugybę kliūčių, Rerichas pasiekdavo, kad jo orientalistinius straipsnius spausdintų specialūs moksliniai rinkiniai, platesnio profilio žurnalai ir netgi dienraščiai. Jis rašė įvairiausiomis temomis: ir Azijos tautų kultūros istorijos klausimais, kaip pavyzdžiui, straipsniai „Upanišados Čhandogja", „Rišiai", „Indų požiūris į etiką ir estetiką", „Geser-chano kardas", ir apie tautinio sąmoningumo augimą — „Indijos žodis", „Indijos tarnams", „Rytų draugai", ir apie geriausiai pažįstamus to meto veikėjus — Ramakrišną, Vivekanandą, Tagorę, Gandį ir Neru.

Rerichas buvo Prancūzijos Priešistorės tyrinėjimų draugijos narys, Jugoslavijos Mokslo ir meno akademijos narys, Tarptautinio mokslo ir meno instituto akademijos Bolonijoje (Italija) narys, Marko Tveno draugijos (JAV) viceprezidentas, Paryžiaus Antikvarų draugijos narys, Paryžiaus Akademijos Istorinės draugijos garbės protektorius, Etnografinės draugijos Paryžiuje narys ir steigėjas, Niujorko Istorinių paminklų apsaugos draugijos garbės narys, Džagadiso Bosės instituto Kalkutoje garbės narys, Bengalijos Karališkosios Azijos draugijos narys, Sanfrancisko Tarptautinio budistų instituto garbės prezidentas ir literatūros daktaras, Tarptautinių tyrinėjimų asociacijos Paryžiuje narys, Amerikos archeologijos instituto viceprezidentas, daugelio kitų mokslinių Azijos, Europos ir Amerikos institucijų naryskorespondentas. Tai jam padėdavo konsoliduoti atskirų tyrinėtojų pastangas ir stiprinti mokslinius bei kultūrinius ryšius tarp Rytų ir Vakarų.

Tuo metu, kai Rerichas, užsiėmęs Himalajų instituto darbu, vedė ekspedicijas į Azijos platybes, Europoje ir Amerikoje jo pasiūlytojo pakto šalininkų gretos didėjo. 1931 metais Briugėje, vadovaujant Belgijos paminklų apsaugos komisijos nariui K. Tiulpnikui, organizuojama Tarptautinė Rericho pakto sąjunga. Tų metų rugsėjo mėnesį Briugėje sušaukta pirmoji tarptautinė Rericho pakto konferencija, kurioje dalyvavo oficialūs kai kurių valstybių atstovai ir visuomeninių bei kultūrinių organizacijų veikėjai. Konferencija paruošė planą dėl pakto propagavimo mokyklose, aukštosiose mokymo įstaigose. Buvo taip pat užmegzti kontaktai su Tarptautiniu meno reikalų komitetu ir Ginklavimosi apribojimo konferencijos biuru.

1932 m. rugpiūčio mėnesį Briugėje įvyko antroji Rericho pakto konferencija, priėmusi nutarimą kreiptis į visas šalis su raginimu pripažinti paktą galiojančiu tarptautiniu dokumentu. Konferencijos metu veikusioje parodoje buvo eksponuota 6000 neatidėliotinos globos reikalingų architektūrinių paminklų nuotraukų.

Trečioji pakto konferencija sušaukta 1933 metų lapkričio mėnesį Niujorke. Joje dalyvavo oficialūs valstybių atstovai. Konferencija parengė rekomendaciją visų šalių vyriausybėms priimti paktą.

Rerichas pakto platinimui teikė didelę reikšmę. Jis primindavo, jog toli gražu ne iš karto pavyko įgyvendinti ir Raudonojo kryžiaus idėją, 1863 metais pasiūlytą šveicarų Diunano ir Muanje. Dabar jau nieko nestebina, kai prieš automobilį su raudonu kryžiumi sustabdomas judėjimas. Visi supranta, kad reikalingos ekstra priemonės, norint išgelbėti žmogaus gyvybę. Rericho manymu, būtina ugdyti tokį požiūrį ir į kultūrines tautos vertybes, diegti jį iš mažens šeimoje ir mokykloje. Juk žuvę meno paminklai, mokslo pasiekimai — nepataisomas nuostolis. Todėl į kiekvieną pavojų kultūrai reikia taip pat žiūrėti kaip į ekstra priemonių reikalaujantį atvejį.

Kreipdamasis į Pirmosios tarptautinės pakto konferencijos Briugėje delegatus, Rerichas rašė: „Kultūros sąvoka — tai ne apriorinė šalta abstrakcija, bet kūrybos realybė, ji nuolatinis gyvenimo žygdarbis, intelektualus darbas, kūryba... Todėl mums „Taikos vėliava" reikalinga ne vien karo metu, bet, gal būt, dar reikalingesnė šiokiomis dienomis, kai ir be patrankų dundėjimo Kultūrai dažnai tenka skaudūs smūgiai."

Rerichas stengėsi, kad paktas ir „Taikos vėliava" kiek galima daugiau orientuotų visuomenės dėmesį į taikos ir kultūrinės statybos problemas. „Argi ne nuostabu, kad rusiškai tas pats žodis reiškia ir taiką, ir pasaulį,— rašė dailininkas,— tas vienas žodis dviem sąvokom — ne dėl kalbos skurdumo. Kalba — turtinga. Tos sąvokos iš esmės vienodos. Pasaulis ir taiki kūryba neatskiriami."

Pakto propaganda glaudžiai siejasi su kultūrine—šviečiamąja dailininko veikla. Ketvirtojo dešimtmečio gale daugiau kaip trisdešimtyje šalių veikė virš 80 Rericho draugijų, muziejų ar būrelių. Jų tarpe — Niujorko muziejus, Paryžiaus draugija, Centras Briugėje, Draugija ir muziejus Rygoje; buvo ir visai nedide-

lių grupelių, išsibarsčiusių toli nuo stambiųjų miestų. Visos jos dirbo kultūros ir švietimo darbą, kurio programą sudarydavo dailės, muzikos, choreografijos, literatūros sekcijų veikla, kultūrinių vertybių apsaugos pakto propagavimas, taip pat pastangos vietines ir visuomenines organizacijas (nepriklausomai nuo jų požiūrio į paktą) suinteresuoti senovės paminklų apsauga; beveik visose draugijose veikė orientalistikos skyriai. Buvo steigiamos taip pat įvairios sekcijos — kovos už moterų lygiateisiškumą, liaudies švietimo, jaunimo.

Stambios draugijos leisdavo savo leidinius. Kai kurios nedidelės grupės veikė kaip vietinių švietimo ir kultūros įstaigų filialai. Žinoma, šis tinklas nepasižymėjo stabilumu. Rericho populiarumas, jo energija ir taktas santykiuose su žmonėmis dažnai būdavo pagrindinis organizacijos atsiradimo ir sėkmingo darbo stimulas. Susilpnėjus betarpiškiems kontaktams su dailininku, organizacijos neretai nustodavo egzistavusios. Darbui įtakos turėdavo ir skirtingos vietinės sąlygos.

Rericho knygos, straipsniai, atsišaukimai, kuriuos platino jo iniciatyva atsiradusios kultūrinės įstaigos, visada buvo kupini patriotizmo. Dailininkas rašė apie Rusijos įnašą į pasaulinę kultūrą, rusų meną, rusų literatūrą, apie Rusijos mokslo ir technikos laimėjimus. Ir ne tik apie praeitį, bet ir apie dabartį, apie Tarybų Sąjungos tautų pasiekimus, ir tuo paženklinta visa, kas vienaip ar kitaip buvo susiję su Rericho vardu.

Ketvirtajame mūsų amžiaus dešimtmetyje, kai tarptautinė visuomeninė rusų dailininko veikla ypatingai suintensyvėjo, nepaprastai įtempta pasidarė politinė padėtis. Fašistinė Vokietija jau atvirai pradėjo reikšti savo pretenzijas į „gyvybinę erdvę" ir smarkiai ruošėsi karui. Vakarų valstybės rėmė agresyvius Hitlerio planus prieš Tarybų Sąjungą. 1936 metais Rabindranatas Tagorė paskelbė atsišaukimą, raginantį saugoti taiką. Visi Rericho pakto komitetai jį palaikė, ir Indijos humanistas parašė dailininkui:

„Taikos problema dabartiniu metu pati rimčiausia žmonijai. Visos mūsų pastangos atrodo tokios nežymios prieš naują barbarybės bangą, kuri greit plinta Vakarų šalyse. Šlykščiausias atviro militarizmo demonstravimas visose šalyse pranašauja pasibaisėtiną ateitį. Aš beveik nustojau tikėjęs civilizacijos egzistavimu apskritai. Bet mes negalime liautis bandę ką nors daryti, nes tai tik pagreitintų galą. Dabar aš taip pat sujaudintas

ir sukrėstas, kaip ir Jūs, ir, sekdami įvykius Vakaruose, mes galime tik viltis, kad pasaulis taps švaresnis po kruvinų skerdynių. Tačiau reikia būti pernelyg drąsiu, norint pačiam pakelti tokią pranašystę šiomis nerimo dienomis. Jūsų gyvenimas — pasišventusio gyvenimas, ir aš tikiuosi, kad Jūs pragyvensite daug metų, tarnaudami žmonijai ir kultūrai."

Mintys apie paktą atsispindėjo ir Rericho mene: „Taikos vėliavos" emblemą galima išvysti daugelyje ketvirtojo dešimtmečio drobių. Specialiai paktui skirtas paveikslas „Oriflama" (1931), arba, kaip pats dailininkas išvertė, „Raudonai Ugningoji Valdovė". Paveiksle vaizduojama Madona, rankose laikanti išskleistą „Taikos vėliavą".

„Oriflamoje" dailininkas atsiliepė ir į moterų kovą už lygiateisiškumą. Ta problema, kuri ir mūsų dienomis dar daugelyje šalių tebėra aktuali, pirmaisiais amžiaus dešimtmečiais buvo itin aštri, ir Rerichas palaikė šią moterų kovą už savo teises. Savo ruožtu daugelis moterų organizacijų aktyviai gynė dailininko kultūrinius sumanymus, ypač paktą ir „Taikos vėliavą". Straipsnyje „Moterims", skirtame Rericho draugijų Moterų asociacijai, dailininkas rašė: „Moterys, juk jūs išausite ir išskleisite Taikos Vėliavą. Jūs drąsiai stosite geresnio gyvenimo sargybon. Kiekviename židinyje jūs uždegsite puikią, drąsinančią kūrybos ugnį. Jūs tarsite vaikams pirmą žodį apie grožį. Jūs ištarsite šventą žodį Kultūra."

Rerichas jautė realią karo grėsmę ir lygiagrečiai su veikla dėl kultūros vertybių apsaugojimo pakto vis dažniau ir dažniau nurodydavo Tarybų Sąjungą, kaip galingą progreso jėgų tvirtovę prieš fašizmą. Žinoma, gyvendamas Anglijos kolonijoje ir žinodamas, kuo jį laiko neteisėti Indijos šeimininkai, savo pažiūras dėstydavo gana atsargiai, tačiau neduodavo preteksto abejonėms dėl tikrosios pažiūrų krypties. Be galybės straipsnių, šią dailininko poziciją patvirtina ir drobė „Šv. Sergijus" (1932). Iš pradžių paveikslas buvo Prahoje, V. Bulgakovo[1] įkurtame Rusų kultūros ir istorijos muziejuje, ir iš ten pateko į Tretjakovo galeriją. Naudodamasis kai kuriais bažnytinės tapybos principais, paveiksle Rerichas stambiu planu pavaizdavo Sergijų Radonežskį visu ūgiu. Apatinėje paveikslo dalyje parašytą sla-

---

[1] V. Bulgakovas — rašytojas ir filologas, asmeninis L. Tolstojaus sekretorius. Nuo 1923 metų gyveno Prahoje, o 1948 metais grįžo į Tarybų Sąjungą.

viškuoju pintiniu raštu: „Tau lemta tris kartus išgelbėti Rusiją. Pirmą kartą Dmitrijaus Donskojaus laikais, antrą kartą per Didžiąją suirutę, trečią kartą..." daugtaškis iškalbingai pasakė, ką Rerichas turėjo galvoje.

Įdomu, kad ketvirtojo dešimtmečio pradžioje prie Sergijaus vėl grįžo ir M. Nesterovas, kuris taip apibūdino savo paveikslus iš Sergijaus gyvenimo: „Kam juose ieškoti istorijos? Aš ne istorikas, ne archeologas. Aš netapiau ir nenorėjau tapyti istorijos. Tai Surikovo darbas, o ne mano. Aš tapiau XIV amžiaus dorą rusų žmogų, geriausią senųjų Rusios laikų žmogų, jautusį gamtą ir josios grožį, savaip mylėjusį tėvynę ir savaip ieškojusį tiesos."

Nesterovą, kaip ir Rerichą, vaizduoti Sergijų skatino karo grėsmės nujautimas. Tai patvirtina jo atsišaukimas, rašytas 1941 metų spalio mėnesį: „Rūsčiosiomis istorijos valandomis Maskva lyg simbolis, lyg liaudies vėliava sutelkdavo geriausius savo sūnus. Daugiau kaip prieš penkis šimtus metų joje pasirodė žvitrus berniukas, tapęs jaunuoliu, o vėliau senu išminčiumi. Jį žinojo visa Maskvos žemė — nuo Dmitrijaus Donskojaus iki paskutinio valstiečio: tai Sergijus Radonežskis. Kulikovo mūšis nulėmė Maskvos, o su ja ir visos rusų tautos likimą..."

Rerichas buvo istorikas ir archeologas, tačiau, kaip ir Nesterovas, niekada nevaizdavo Sergijaus istoriškai. Sergijaus paveikslas Rerichui simbolizavo rusų tautos dvasios, darbo ir karo žygdarbius. Jo tapinys — tai gyva savalaikė reakcija į tėvynei iškilusį pavojų. Dailininkas tiki, kad iš karo išmėginimų ugnies Rusija išeis nugalėtoja.

Nors indiškuoju periodu Raricho kūryboje ir vyrauja ekspedicijų po Aziją įkvėpti siužetai, tačiau vien tuo jis neapsiriboja ir atsiliepia į viso pasaulio įvykius. Kaip ir anksčiau, šiam tikslui naudojosi mitologijos ir pasakų motyvais, plėtodamas juos realistinio, bet rerichiškai emocingo peizažo fone.

Realybės ir legendos sintezė — viena iš charakteringiausių užsienietiškojo Raricho kūrybos laikotarpio ypatybių. Skirtingai, negu ankstyvajame periode, dailininkas jau nesiūlo žiūrovui į praeitį žvelgti tolimųjų protėvių arba pusiau legendinių herojų akimis. Juos vaizduodamas, dailininkas žmonijos istoriją vertina iš šiuolaikinių pozicijų. Raricho meniškai transformuotos, praėjusių amžių legendos įgyja naują gyvenimišką ir filosofinį turinį.

Šiuo atžvilgiu labiausiai įsidėmėtinas paveikslų ciklas „Rytų vėliavos" („Rytų mokytojai"). 1925 metais Kašmire į kelionės dienoraštį dailininkas įrašo:

„Baigta serija „Rytų vėliavos": 1. „Buda Nugalėtojas" — priešais gyvenimo šaltinį; 2. „Moisejus Vadovas" — pašvaistės apgaubtoje viršūnėje; 3. „Sergijus Statytojas" — savarankiškai dirba; 4. „Himalajų sargyba" — ledynuose; 5. „Konfucijus teisingasis" — keleivis ištremtyje; 6. „Jeno Sujo Dja" — keleivių bičiulis (Japonija); 7. „Milarepa Išgirstantysis" — saulėtekyje pažinęs mergelių balsus; 8. „Dodžė Pasiryžėlis" — stoja akis į akį su pačiu Mahakala; 9. „Saraha — Geroji Strėlė" — skubantis daryti gera; 10. „Mahometas ant Hiros kalno" — arkangelo Gabrieliaus žinia, padavimas; 11. „Nagardžuna — Gyvatės Nugalėtojas" — regi ženklą ant nagų valdovo ežero; 12. „Oirotas — Baltojo Burchano pranašas" — Altajaus pasakojimas. Ir tie, kur jau muziejuje: 13. „Pasaulio Motina"; 14. „Kristaus ženklai"; 15. „Lao Czie"; 16. „Dzon Ka Pa"; 17. „Padma Sambhava"; 18. „Taurė"; 19. „Senovės gyvatė".

Serijos arba „siuitos", kaip kartais Rerichas vadindavo savo kūrinių ciklus, visada turėdavo konkrečią idėją, kurios dėl didelio jos užmojo ir daugiaplaniškumo neįmanoma būdavo išreikšti vienoje drobėje. Tačiau ir suplanuotos serijos tokią idėją retai kada išsemdavo. Dailininkas jas papildydavo naujais paveikslais, tęsiančiais sumanymą. Tai pasakytina apie „Jo šalį", „Maitrėją", „Rytų mokytojus" ir daugelį kitų tiek užsienietiškojo, tiek rusiškojo periodo ciklų.

Serija „Rytų vėliavos" liudija nepaprastą Rericho sumanymo užmojį ir didelį išprusimą Azijos tautų religinės filosofijos bei mitologijos srityje. Vos metus išgyvenęs Indijoje, jis kuria paveikslus, skirtus ne tik Indijai, bet ir Mongolijai, Tibetui, Arabijai, Altajui, Kinijai ir, aišku, Rusijai.

Paties Rericho sudarytasis sąrašas ypač vertingas tuo, kad prie atskirų serijos dalių pavadinimų pridėtos trumpos charakteristikos, leidžiančios spręsti, kaip pats dailininkas suprato savo personažus ir kokius uždavinius kėlė didžiulei serijai, atkuriančiai visiškai nepanašių, daugiausia viena kitai prieštaraujančių religijų pradininkų ir skelbėjų paveikslus.

Krinta į akis, kad „Rytų vėliavų" serijoje nėra ortodoksinių religinių siužetų. Juos Rerichas pakeičia liaudies prietarais, apokrifais. Antai, Konfucijus parodytas kenčiantis dėl persekiojimų,

Sergijus „savarankiškai dirba", Buda kviečia ne atsižadėti žemiškojo gyvenimo, o imtis žygdarbių, karingasis Mahometas vaizduojamas atsiskyrėliu dykumoje. Rericho personažų dvasingumas ir pasiaukojimo patosas ne dieviškas, o žmogiškas.

Visa serija išreiškia žmonijos vienybės, darbo ir žygdarbio moralės idėją. Ta idėja vyrauja ir kituose Rericho kūriniuose, pasirodžiusiuose po pirmosios stambios ekspedicijos per Aziją.

Visi mitai Rerichui buvo praeities atminimas, liaudies sąmonėje virtęs svajone apie geresnę ateitį. Kai kur jis mituose matė alegoriškai transformuotas stebėtinas senovės žmonių žinias apie gamtos dėsnius, žinias, kurių net šiuolaikinis mokslas nepajėgia paaiškinti. Taigi Rericho meniniai vaizdai nepaprastai sudėtingi ne dėl kokios nors ypatingos mitologinių siužetų interpretacijos, o dėl pastangų estetiškai įkūnyti filosofiškai įprasmintą praeities ryšį su ateitimi.

Scenos iš karavanų gyvenimo, klajoklių stovyklos, liaudies šventės, peizažai su vietinių gyventojų paveikslais ir papročiais — tai vis dailininko kelionių įspūdžiai, kurie atsispindėdavo drobėse ir literatūriniuose jo kūriniuose.

Pavyzdžiui, 1923 metų apybraižoje Rerichas aprašė į rusų liaudies papročius panašų būrimą: moterys leidžia į Gangą pavandeniui dubenėlius su žiburiais ir spėja savo likimą. Po dviejų dešimtmečių tas siužetas atgyja nepaprastai poetiškame paveiksle „Ugnys Gange" (1945), kuris sužavi žiūrovą savo žydrai žaliais tonais, piešinio plastiškumu.

Labai įdomus paveikslas „Strėlė — laiškas" (1944), nutapytas skaisčiai raudonais tonais. Norint ir čia galima rasti visus „Rytų mistikos" požymius. Nuo kalnų skardžio šaulys, įtempęs lanką, taiko į gilų slėnį. Aišku, kad iš tokio atstumo į jokį taikinį nepataikysi, ir šaulys kovoja su nematomomis dvasiomis. Tačiau iš tikrųjų viskas kur kas paprasčiau. Rerichas vaizduoja ir šiandien dar praktikuojamą „depešų" siuntimą" namo iš kalnų ganyklų. Įgudusios rankos paleista strėlė su pritvirtintu laišku po kelių minučių pasiekia gimtąjį kaimą.

Dailininkas turi ir kitą paveikslo variantą šia tema: per nepereinamą kalnų tarpeklį šaulys visai taip pat siunčia žinią į legendinę Šambalos šalį.

Realistiniai peizažai, istorinės ir buitinės scenos Rericho kūryboje nuolat siejasi su mitologiniais motyvais. Tai kartais sukelia pačius prieštaringiausius jo kūrybos vertinimus, tačiau pats

dailininkas nejaučia nė menkiausio vidinio prieštaravimo. Dienoraštyje skaitome: „Rašoma, kad mano *credo* neaiškus. Gryna nesąmonė! Jau senų seniausiai esu išreiškęs savąjį gyvenimo supratimą. Ką gi, pakartosime dar sykį... Didžiojo meno vertybės pergalingai žengia per visas pasaulio sukrėtimų audras. Ir kai teigiame: Meilė, Grožis, Veiksmas, mes žinome, kad ištariame tarptautinės kalbos formulę. Toji formulė, nūnai priklausanti muziejui ir scenai, turi įeiti į kasdieninį gyvenimą. Grožio ženklas atidarys visus „šventuosius vartus". Nešdami grožį, patys einame džiaugsmingai. Nugalime grožiu. Grožis — mūsų malda. Jungiamės grožiu. Ir, nujausdami tiesos kelią, su šypsena pasitinkame ateitį."

Rytai, be abejo, turėjo įtakos ir Rericho tapybinei manierai. Indų tapyba susijusi su indų teatru, kur gestai, spalvos griežtai asocijuojasi tarpusavyje ir amžių įteisintais savo deriniais įgyja tam tikrą prasmę. Būtent tai ir sudaro tą Rericho kūrybos naujumą, pasisavintą iš Rytų ir mažai dar tyrinėtą.

Jo kūryboje šviesa ir spalva ne tik kad neatskiriamos, bet sykiu išreiškia vidinę kūrinio prasmę ir suteikia emocinį atspalvį.

Tačiau klaidinga būtų manyti, jog dailininkas visiškai perėmė Rytų, šiuo atveju, indų meno tradiciją. Ji tik praturtino dailininko kūrybą, kaip prieš tai ją buvo praturtinusios Bizantijos, senosios rusų ir kai kurių Vakarų meistrų tapybos tradicijos. Nors ir veikiamas įvairių įtakų, nors ir perimdamas kai ką iš kitų, Rerichas visada išmintingai puoselėjo savo originalią tapymo manierą ir savo stilių, kurie atitiko jo savitą pasaulėžiūrą.

Praėjo beveik penkeri metai nuo „Urusvati" instituto įsteigimo, ir Rerichas gavo kvietimą atvykti į JAV. Dėl dirvos erozijos Amerikos žemdirbystė patyrė milžiniškus nuostolius. Tuo tarpu iš instituto į mokslines botanikos įstaigas pastoviai plaukė herbarai, kuriuose buvo nemaža sausrai atsparių augalų rūšių, surinktų Centrinėje Azijoje. Jungtinių Amerikos Valstijų žemdirbystės departamentas susidomėjo šiais augalais ir kreipėsi į Rerichą, siūlydamas specialią ekspediciją rinkti tų augalų sėklas ir gelbėti derlinguosius dirvos sluoksnius nuo suirimo.

Rerichas pasiūlymą priėmė ir 1934 metais išvažiavo į JAV aptarti visų ekspedicijos klausimų. Be įprastinių finansinių bei techninių problemų, dar iškilo sunkumų dėl maršruto pasirinkimo. 1925—1928 metų patyrimo pamokytas, dailininkas būgšta-

vo, kad keliai į Centrinės Azijos dykumas per Chotaną ar Lhasą jam gali būti uždaryti.

Užsukęs į Europą, Rerichas sulaužė savo taisyklę — nesikišti į rusų emigrantų vidaus reikalus. Ketvirtajam dešimtmetyje emigracijos sluoksniuose gana pastebimai išryškėjo du lageriai — vadinamieji „poražencai" ir „utverždencai". „Poražencai" tikėjosi Tarybų Sąjungos pralaimėjimo kare su Vakarais. Tai būtų paskutinis šansas atkurti monarchiją ar buržuazinę respubliką paliktoje tėvynėje.

„Utverždencai" (kai kurie dar vadinosi „oboroncais"), priešingai, galvojo, kad karo atveju laimėti turinti Rusija ir rusų emigrantams nėra kito kelio, kaip tik kiek galint padėti Raudonajai Armijai, ginančiai Tėvynės neliečiamybę.

Fašizmo įsigalėjimas Vokietijoje taip įkaitino tarptautinę atmosferą, jog dėl karo neišvengiamumo jau niekas beveik nesiginčijo, ginčai virė dėl planuojamo jėgų išdėstymo ir būsimojo konflikto baigties.

1934 metais atvykęs į Paryžių, Rerichas apsilankė viename „utverždencų" susirinkime ir, pritardamas jų nuotaikoms, pasakė sveikinimo kalbą. Tai nepatiko reakcinei rusų emigracijos daliai, ir reakcingiausias emigrantų laikraštis „Atgimimas" („Vozroždenije") pradėjo varyti kampaniją prieš Rerichą, prieš jo visuomeninę veiklą ir netgi meną.

Amerika dailininką pasitiko daugybe įvykių, tiek džiuginančių, tiek liūdnų. Kėlė džiaugsmą kultūrinių organizacijų ir pakto laimėjimai. Liūdino bendras Vakarų gyvenimo pobūdis, smukusi moralė, pasiutęs pelno vaikymasis. Ekonominės krizės sukelta depresija apėmė ir švietimo darbą. Dailininkas pasipiktinęs rašė:

„Dr. Britonas priminė man, kad, išvažiuodamas iš Amerikos į 1930 metais, aš jam pasakęs: „Saugokitės barbarų." Nuo to laiko nemaža barbarų įsiveržė į kultūrą. Su finansinės krizės vėliava įvykdyta tiek neatitaisomų piktadarybių... Gėda, gėda. Čikagoje, atseit, nėra iš ko atlyginti miesto mokytojams. Niujorke aukcione parduota bažnyčia. Kanzas Sityje iš varžytinių paleistas Kapitolijus. O kiek muziejų ir mokyklų uždaryta! O kiek mokslo ir meno darbuotojų išmesta už borto! Ir vis dėlto į arklių lenktynes suvažiavo penkiasdešimt tūkstančių žmonių! Gėda, gėda!"

Rimtų materialinių sunkumų turėjo ir Rericho muziejus Niujorke. Krizė sumažino jo pajamas, ir tai sutrukdė laiku padengti paskolą už namo statybą. Vargais negalais per teismą pavyko išsimokėjimo terminą keleriems metams pratęsti. Atrodė, kritiškiausias momentas praėjo. Bet nerimą kėlė kai kurių valdybos narių, ypač Lui Horšo, tvarkiusio visus finansinius reikalus, elgesys.

Šis biznierius prieš keletą metų nepaprastai susidomėjo Rericho ir jo artimiausių bendradarbių įkurtomis įstaigomis ir iš pradžių daug padėjo tuose finansiniuose bei ūkiniuose dalykuose, kurių mokslo ir meno žmonės dažniausiai kratosi. Per keletą metų Horšas sugebėjo perimti visus muziejaus ūkinius reikalus. Jis turėjo ryšių Niujorko biznierių sferose, ir vadovavimas dangoraižio statybai perėjo į jo rankas.

Kol Rerichas buvo ekspedicijoje, Horšas pakeitė dangoraižio projektą, pridėdamas dar penkis aukštus. Bet namas daugiau pajamų nedavė, nuo to padidėjo tik skola bankui. Tad Horšas ir kai kurie jo šalininkai ketino pakelti nuomą už kambarius, įrengti dangoraižyje restoraną su baru ir sumažinti kultūros ir švietimo įstaigų patalpas. Rericho palaikoma direktorių taryba ryžtingai tam pasipriešino. Atmosfera įkaito iki kraštutinumo.

Dailininkui atvykus į Niujorką, Horšas lyg ir atsisakė savo merkantilinių planų. Jis netgi padėjo Rerichui organizuoti numatytą ekspediciją. Horšas gerai pažinojo Jungtinių Valstijų žemės ūkio ministrą H. Volasą, vieną iš kovos su dirvos erozija organizatorių, kurio vardu ir buvo pasiųstas kvietimas dailininkui pačiam atvykti į Ameriką. Organizaciniai ekspedicijos klausimai buvo sprendžiami operatyviai. Be to, Volasas ir Horšas davė žodį panaudoti savo įtaką kultūrinių vertybių apsaugos pakto sudarymo paspartinimui.

Tai rodė, kad Horšas stengiasi susigrąžinti muziejaus direktorių tarybos pasitikėjimą, norėdamas ir toliau tvarkyti finansus bei ūkį. Beje, ir pašalinti Horšą buvo ne taip lengva. Jis pritraukė į dangoraižio statybą keletą biržos komersantų ir drauge su jais dabar turėjo solidžią pajų dalį, kuri garantavo balso teisę, sprendžiant svarbiausius klausimus.

Laikas Rerichui lėkte lėkė. Kaip ir anksčiau, dailininkas keldavosi anksti ir dirbo nepavargdamas. Rericho muziejaus Niujorke viceprezidentė Z. Fosdik prisimena:

„Nuo atvykimo dienos aš nuolat palaikydavau kontaktą su daugeliu pas jį ateinančių žmonių ir dažnai dalyvaudavau jų pokalbiuose su dailininku. Šiaip būdamas nekalbus, Rerichas nuoširdžiai ir nuodugniai aptardavo asmeninio ir visuomeninio pobūdžio problemas, niekada nesileisdamas į jokius kompromisus. Laiškais ir telefonu be perstogės būdavo prašoma pasimatymų. Jis daug dirbo drauge su manimi — rašė, diktavo, tardavosi, su kuo reikėtų susitikti. Prašomas neatsisakydavo priimti netgi savo priešų. Išklausydavo jų ramiai ir draugiškai, duodavo patarimų, o paskui apgailestaudamas sakydavo, kad patarimų jie vis viena nepaisys, nueis savo klystkeliais ir atsitrenks kakta į sieną. Rerichas turėjo nepaprastai subtilų ir taiklų humoro jausmą. Keliais žodžiais mokėdavo prikišti bendradarbiams jų apsileidimą, bet taip, kad jie pirmieji iš to nusijuokdavo. Su Rerichu būdavo linksma ir lengva dirbti, laikas lėkė nepastebimai, nors kai kada atrodydavo, kad jis moka prailginti parą, tiek daug suspėdavome."

JAV Rerichas neilgam teužtruko. 1934 metų balandžio 21, atsisveikindamas su savo draugais, pasakė:

„... atkreipkite dėmesį į dienraščius. Ką mes matome pirmuose puslapiuose? Ogi stambiausias antraštes apie karo nusikaltimų, sugriovimų, neapykantos naujienas! Ar tai nereiškia, kad tiktai naujienos apie nužudymus, apie sugriovimus, apie siaubą — vienintelis dabartinės visuomenės rūpestis. Tokiu būdu ne tik liaudis, bet ir jaunoji karta iš mažens pratinama prie to, kad karas, neapykanta žmonėms, žudymai, nunuodijimai ir visokie kitokie nusikaltimai stambiu šriftu mirgėtų pirmuosiuose puslapiuose, o visa, kas pozityvu, tarytum neturėtų visuomeninės reikšmės."

1934 metų gegužės mėnesį su nauja ekspedicija Rerichas jau atsidūrė Japonijoje. Ekspedicijoje dalyvavo ir Jurijus su keliais Europos bei Azijos botanikais. Jie turėjo užduotį tyrinėti barchanų augaliją ir atrinkti tas josios rūšis, kurios galėtų sustabdyti dykumą.

„Laikas rimtai ir energingai imtis šio reikalo,— rašė Rerichas.— Be atodairos plėšdamas ir naikindamas mišką ir apskritai augaliją, žmogus didžiulius plotus paverčia dykuma. Šiurpu žiūrėti, kaip, žalumynams pranykus, vis labiau ir labiau nusitrina apsauginis bei naudingasis žemės paviršius."

Pirmuoju ekspedicijos darbo rajonu buvo parinkta šiaurinė Mandžiūrija. JAV žemės ūkio departamentui prašant, Tokijuje pavyko apiforminti reikalingiausius dokumentus, ir, persikėlęs į Mandžiūriją, Rerichas su ekspedicija pajudėjo į šiaurės vakarus.

Ekspedicija priėjo beveik iki Dalainoro ežero. Tyrinėjant Bargos stepes ir vakarinę Chingano kalnyno dalį, buvo aptikta sausrai atsparių ašuočių ir įvairių varpinių augalų rūšių, tinkamų galvijams. Be to, ekspedicija rinko vaistažoles, o senoviniame Chanširo vienuolyne net rado rečiausią Tibeto vaistų manuskriptą, kurį pavyko nurašyti.

Ekspedicija artėjo prie Tarybų Sąjungos sienų. Japonų valdžia sekė kiekvieną Rericho žingsnį ir, nepaisydama ankstesnių pažadų, apribojo ekspedicijos judėjimo laisvę ir trukdė normaliai apsirūpinti būtiniausiais daiktais.

1934 metų liepos mėnesį Rerichas buvo priverstas važiuoti į Charbiną išaiškinti suvaržymų priežasties Tačiau, nors ir praleido Charbine apie penketą mėnesių, nieko nelaimėjo. Teko tartis su JAV žemės ūkio departamentu dėl ekspedicijos permetimo į Kinijos teritoriją. 1934 metų gruodžio mėnesį Rerichas jau buvo Pekine, kur pradėjo ruoštis antrajam, daug ilgesniam maršrutui šiaurinės bei vakarinės Kinijos rajonais.

Bet Rericho atvykimą į Charbiną reikėtų aptarti plačiau. Čia dailininkas susidūrė su atvira diversija prieš Tarybų Sąjungą ir pamatė niekšišką parsidavėliškos baltųjų emigrantų viršūnės veiklą.

Rerichas negalėjo likti abejingas ir perskaitė keletą patriotinio turinio paskaitų, rašė straipsnius. Jo remiamas, Charbine taip pat buvo įkurtas pakto ir „Taikos vėliavos" Tolimųjų Rytų komitetas.

Ryšium su tuo pasipylė ištisa srovė melagingų kaltinimų, kuriuos Rerichui iškėlė reakcingoji emigrantų klika, palaikoma vietinio japonų laikraščio „Charbino laikas". Dailininkas turėjo kreiptis į Japonijos užsienio reikalų ministeriją, leidusią įvažiuoti į Mandžiūriją. Ministerija maloniai atsakė: „Visa tai yra laikraščių bendradarbių ir besivaidijančių rusų emigracijos grupių Charbine obskurantizmo bei nemokšiškumo pasekmė. Turėdami savo rankose tokius pranešimus, mes laimingi, galėdami užtikrinti Tamstą, kad panašių incidentų nepasikartos."

Tai priminė paprasčiausią diplomatinį susirašinėjimą. Kad

taip yra, pasitvirtino, kai Rerichas pabandė Charbine išleisti patriotinio turinio knygą „Šventoji sargyba", sudarytą iš straipsnių ir pakto populiarinimo medžiagos. Knygoje buvo keletas paskutiniųjų dailininko kalbų, tarp jų kreipimasis į Paryžiaus „utverždencus" ir ką tik parašytas nekrologas „Šviesiam Karaliaus Aleksandro atminimui". Kaip žinoma, Jugoslavijos karalių Aleksandrą 1934 metais nužudė fašistų agentai, ir po to reakciniai Jugoslavijos elementai ėmė viešai remti hitlerinę Vokietiją, kuriai anksčiau Aleksandras nepritarė. Tuo laiku paskelbti jį aukštinantį straipsnį reiškė pasipriešinti fašizmui ir prohitlerinėms tendencijoms, kurios Tolimuosiuose Rytuose automatiškai pavirsdavo projaponiškomis antitarybinėmis tendencijomis.

Kai „Šventoji sargyba" jau buvo išspausdinta, japonų cenzūra areštavo jos visą tiražą. Vėliau, 1936 metais, Rerichas iš Indijos rašė į Europą, kad, Charbino pranešimu, knyga įtraukta į Mandžiūrijoje draudžiamos literatūros sąrašą. Po kokio pusmečio, Rerichas išgirdo, jog vienai knygų prekybos firmai pavyko dalį tiražo išgabenti į Paryžių, kur leidinys ir pardavinėjamas.

1934 m. lapkričio mėnesį Rerichas paliko Charbiną. Bet sukiršintas širšių lizdas taip ir negalėjo nusiraminti. Nuo to laiko pikčiausių prasimanymų ir spausdinamų klastočių apie Rerichą pėdsakai nuolat vesdavo į Charbino baltųjų emigrantų buveinę. Jų rašeivos ypač graudžiai apraudojo Rericho „masoniškumą", „tėvų tikėjimo" išdavimą ir perėjimą į budizmą. Buvo paskelbta, kad Jelena vadovaujanti Adjaro teosofų centrui, turinčiam tikslą nuversti ir išnaikinti „tikrąją krikščionybę", nors, reikia pasakyti, Adjaro ji nė iš tolo nebuvo mačiusi.

Rericho patriotizmą ir protarybinės nuotaikas rusų emigracijos šulai sutiko priešiškai. Daugybė Rericho draugijų laikėsi draugiškų Tarybų Sąjungai pozicijų, ir jaunoji emigrantų karta simpatizavo jų veiklai. Pats Rerichas įspėjo artimiausius bendradarbius, kad jo paramos gali tikėtis tik pozityviai Tarybų Sąjungos atžvilgiu nusiteikusios grupuotės.

Ketvirtajame dešimtmetyje Rerichas nutraukia bet kokius santykius netgi su ilgamečiais savo veiklos šalininkais, jeigu tik įsitikina nepataisomomis antitarybinėmis jų nuotaikomis ir palankumu fašistiniam režimui. Pavyzdžiui, griežtai pasikeitė ryšiai su Svenu Hedinu, suiro, atrodytų, tvirta sąjunga su JAV gyvenusiu sibiriečiu rašytoju G. Grebenščikovu, pablogėjo san-

tykiai su kritiku S. Makovskiu ir kai kuriais emigracijos dailininkais, bendradarbiavusiais antitarybiniuose leidiniuose, panašiuose į Paryžiuje ėjusį „Vozroždenije".

Kai „Vozroždenije" 1936 metais nustojo ėjęs, dailininkas rašė Rericho draugijos Latvijoje pirmininkui R. Rudzyčiui: „Tamsta tikriausiai girdėjote, kad „Vozroždenije" Paryžiuje jau uždarytas, tokiu būdu dar vienas tamsybės lizdas liovėsi veikęs. Kaip tik tokie laikraščiai mus drabstydavo purvais. Tačiau juk tokių tamsybininkų plūdimasis daug geriau už jų pagyras." Po mėnesio Rerichas Rudzyčiui pranešė, kad „Vozroždenije" redaktorius iš Prancūzijos ištremtas „į piniginių lėšų gavimo vietą", tai yra Vokietiją.

Šūkalojantiems baltosios emigracijos politikams Rerichas taip nepatiko, kad net po dailininko mirties jie negalėjo atleisti jam ištikimybės Tėvynei ir karo prieš Tarybų Sąjungą baigties numatymo. 1956 metais antitarybiniame Paryžiaus emigrantų laikraštyje „Russkaja myslj" pasirodė Sergejaus Makovskio straipsniai „Kas buvo Rerichas?" ir „Dar apie Rerichą". Pirmiausia krinta į akis šių straipsnių išspausdinimo laikas. S. Makovskis, daugelį metų nė žodžio nerašęs apie Rerichą, nelauktai prabilo būtent prieš pat pomirtinių dailininko parodų surengimą Tarybų Sąjungoje. Kad toks sutapimas neatsitiktinis, rodo ir straipsnių autoriaus metodai. Tai vis tie patys pigūs baltųjų emigrantų prasimanymai apie briliantais nusagstytus ordinus, kuriuos Rerichas švaistęs į visas puses, apie milijonierius, kurie už pasakiškus pinigus supirkinėdavę jo paveikslus ir leidę apie jį knygas bei monografijas, apie piligrimus, ant kelių šliaužiojusius prieš soste sėdintį Rerichą. Prie tų „perlų" Makovskis dar pridėjo nuo savęs, kad Nikolajus Rerichas — „latvio burtininko" ir „didžiarusio pirklio" palikuonis, „paviršutiniškai išsilavinęs" ir „protiškai nepajėgus", nemokėjęs anglų kalbos ir gyvenimo gale pasinėręs į spiritizmą ir išėjęs iš proto.

Be tų klaikių nesąmonių, autorius griebiasi ir kerštingo melo apie „krachą", ištikusį Rerichą, kai jo apkvailinti Amerikos milijonieriai praregėję. Straipsniuose kategoriškai tvirtinama, kad Rerichas „prasmego ten (Indijoje — *Aut. past.*) su šeima, toli nuo bet kokios civilizacijos, lyg iš daržininkystės gyvenantis dvarininkas, versdamasis „savo rankų" darbu ir naudodamasis čiabuviais, kurie dar beveik baudžiavą ėjo".

Šie Makovskio „atradimai", sufabrikuoti kaip tik tuomet, kai Rericho paveikslai buvo vežami į Tarybų Sąjungą, jau rimtesni už Charbino damų kliedesius, esą Rerichas vaikščiojęs Sungario upės vandeniu. Juoba kad ir pats autorius, bijodamas likti nesuprastas (o suprasti, iš kur toks begėdiško melo antplūdis, išties nelengva), straipsnyje skuba „atversti savo kortas" ir klausia: „Kodėl Rerichas žlugo kaip dailininkas, mąstytojas ir tarptautinis veikėjas?" Atsakymas jau iš anksto paruoštas: „Nelaimė ištiko netrukus po to, kai Rerichas pakeliui į Tibetą apsilankė Maskvoje. Gal čia ir priežastis..." Ir taip „paspėliojęs", Makovskis skuba įtikinti, kad įtarimai, kurie kilo po Rericho vizito į Maskvą, „neteisingi".

Bet grįžkime prie nutrūkusios ekspedicijos. Sutvarkęs ją Pekine, 1935 metų kovo mėnesį per Kalganą Rerichas pasuko link Gobio dykumos, kurios pakraščiai prižėlę sausrai atsparių augalų Ekspedicija dirbo tai Chingano priekalnėse, tai įžengdavo toli į dykumą. Per keletą mėnesių buvo ištirta daugiau kaip 300 kovai su dirvos erozija naudingų augalų rūšių, surinkta daug vaistažolių, į Ameriką pasiųsta apie 2000 siuntinių su sėklomis.

Kaip visuomet, ekspedicijoje Rerichas tapė daug etiudų, tyrinėjo archeologinius objektus, rinko lingvistinę ir folklorinę medžiagą. Per septyniolika mėnesių parašė du šimtus dvidešimt dvi apybraižas „Dienoraščio lapams", daugelyje atspindėdamas ekspedicijos darbą, kai kuriose paliesdamas filosofines ir mokslines temas.

Balandžio 15 dieną Gobio dykumos smėlynuose virš ekspedicijos stovyklos suplevėsavo „Taikos vėliava". Tuo metu Vašingtone po eilinės konferencijos JAV prezidentas Ruzveltas ir Pietų Amerikos valstybių atstovai pasirašė Rericho paktą. Per radiją Ruzveltas kalbėjo:

„Siūlydami šį Paktą pasirašyti visoms pasaulio šalims, mes stengiamės, kad pasaulinis jo pripažinimas taptų būtinu principu, siekiant išsaugoti šiuolaikinę civilizaciją. Tas susitarimas turi gilesnę reikšmę, negu paties dokumento tekstas."

O Rerichas, pažymėdamas pakto pasirašymo datą, kelionės dienoraštyje įrašė: „Nesiliausime tvirtinę, kad, be valstybinio pripažinimo, būtinas aktyvus visuomenės dalyvavimas. Kultūrinės vertybės puošia ir taurina tiek paprastų, tiek ir įžymių žmonių gyvenimą. Ir todėl jas visi privalo rūpestingai puoselėti."

Sėkmingai baigęs ekspediciją, 1935 metų rugsėjo 21 dieną Rerichas atvažiavo į Šanchajų. Atvažiavo sielote susisielojęs, nes vasaros gale nutrūko ryšiai su Niujorko muziejumi, ir dailininką pasiekė gandai, kad iš jo iniciatyva įkurtų organizacijų vadovybės pašalinti visi artimiausi bendradarbiai. Šanchajuje šie gandai pasitvirtino, ir rugsėjo 24 dieną Rerichas ir sūnus Jurijus skubiai išvažiavo į Indiją.

Netrukus juodu jau buvo Kulu, kur išgirdo visas Niujorko įvykių smulkmenas. Horšas, taip stropiai ėmęsis muziejaus finansinių reikalų, po konflikto su direktoriais dėl dangoraižio pajamų suprato, kad, neturėdamas aukšto rango sąjungininkų, nieko nelaimės, ir nutarė klasta pasisavinti dangoraižį ir visas muziejaus vertybes. Jis aprimo ir tykojo patogios progos. Tokia proga ir buvo
Rericho ekspedicija, todėl Amerikos biznierius taip energingai šoko ją organizuoti.

Vos tik ekspedicija pasiekė Šiaurės Kinijos dykumų rajonus, Horšas pradėjo gerai apgalvotą dangoraižio užgrobimo operaciją. Netruko atsirasti ir šio negražaus, tačiau didžiai „komerciško" žygio bendrininkas. Tai buvo ne kas kita, kaip pats JAV žemės ūkio ministras H. Volasas.

Horšas ir Volasas pirmiausia nutarė izoliuoti Rerichą nuo artimiausių jo bendradarbių Niujorke. Iš JAV žemdirbystės departamento buvo skleidžiamos painiausios žinios apie ekspedicijos buvimo vietą, o Rerichas gaudavo nurodymus vesti ekspediciją pačiais blogiausiais keliais.

Laikinai atitraukusios Rerichą nuo muziejaus reikalų, „aukštosios susitariančios šalys" ėmė vykdyti savo sumanymą. Operacija buvo žaibiška, nes Horšas viską buvo paruošęs iš anksto. Kontrolinį dangoraižio akcijų paketą turėjo pasidalinę septyni asmenys: N. Rerichas, J. Rerich, Z. Lichtman, M. Lichtmanas, F. Grant, L. Horšas ir N. Horš. Rerichai muziejaus direktoratui patikėjo tvarkyti visus finansinius reikalus. 1935 metų vasario mėnesį ėmęsis apgaulingų kombinacijų, Horšas sugebėjo Rerichų, Lichtmanų ir Grant pajus perrašyti savo žmonos vardu. Steigėjai to nė nenujautė, nes jau seniai buvo nutarta muziejų be atlyginimo perduoti valstybei, o Horšui pavesta šį aktą apiforminti. Tad buvo manoma, jog kaip tik tai jis ir daro.

1935 metų vasarą Horšas ir jo bendrininkai, remdamiesi kontrolinio akcijų paketo turėtojų „teise", net nepranešę, iš muziejaus direktorių tarybos pašalino Rerichą ir keturis kitus stei-

gėjus. Apie tai direktoriai išgirdo po laiko, kai Horšas per vieną naktį iš muziejaus jau buvo išgabenęs Rericho paveikslus (daugiau kaip tūkstantį) ir pakeitęs visas spynas. Kartu buvo sunaikinti visi archyviniai dokumentai, su jais ir steigėjų nutarimas perduoti muziejų valstybei.

Horšui ir jo bendrininkams negrėsė nieko. „Laisvosios verslininkystės" įstatymų požiūriu operacija buvo įvykdyta nepriekaištingai. Gal, Rerichui atvykus į Ameriką, tiesa ir galėjo iškilti aikštėn, bet tai jau nieko nebūtų pakeitę. Be to, apsukrūs biznieriai pasirūpino, kad jis neatvažiuotų. Jų naudai buvo surasti kažkokie įstatymo paragrafai, kuriais remiantis, Rerichui suteiktos ekspedicinės sumos buvo apdėtos stambiu valstybiniu mokesčiu, ir, tik jį sumokėjęs, dailininkas galėjo be baimės pasirodyti JAV. Kitu atveju grėsė areštas, ir Rerichas buvo apie tai įspėtas.

Pašalinti direktoriai tučtuojau Niujorke padavė Horšą į teismą, tačiau nieko nelaimėjo.

Kulu Rerichas gavo šūsnį laiškų, smulkiai nušviečiančių Niujorko aferą ir siūlančių patarimą po patarimo, kaip elgtis. Ir jis dienoraštyje įrašė:

„Ar ne per daug apie amerikoniškus „veiksmus"? Bet laiškų buvo, ir norisi trumpai aptarti įžūliausio apiplėšimo esmę. Horšas rezga apie muziejų plonytį grobuonišką voratinklį. Jis klaidina vyriausybę ir savo šmeižtais sukuria ieškinį už kažkokius mokesčius nuo ekspedicijos sumų, nors visiems žinoma, kad ekspedicinės sumos mokesčiais neapdedamos. Tamsios savo sąžinės kertėje Horšas puikiai žino, kad meluoja ir klastoja, bet jis tikras Amerikos gangsteris. Jis puikiai žino, kaip žema iš jų pačių pradėto darbo išvaryti ir apiplėšti visą grupę veikėjų, bet gangsterizmo kodeksas triumfuoja. Ministrų tarpe atsiranda tokių, kurie dėl paslaptingų priežasčių neduoda ramybės teisėjams ir vis skambina, reikalaudami neteisingo sprendimo. Ar maža pasakyta apie neteisingus teisėjus? Bet ypač įdomu, kad žmonės juk žino, jog Horšas sukčius, supranta visas jo machinacijas bei klastotes ir vis dėlto tyli... Kas gi išeina? Vieni veidmainiauja. Kiti nuslepia. Treti ieško kompromiso! Tarytum blogis ir gėris galėtų sudaryti kompromisą."

Rerichas nevažiavo į JAV, ir, „Dienoraščio lapuose", reziumuodamas kai kurių bendradarbių reakciją į Niujorko įvykius,

kaip pavyzdį pateikia vieną populiariųjų pasakojimų apie Chodžą Nasrediną. Kai Nasredinas pavogė asilą, kaimynai puolė priekaištauti ir patarinėti. Vieni mokė, kad reikia įsitaisyti atsakančią spyną ir namą aplinkui aptverti aukšta siena, kiti prikišo, kad apsileidęs, kad kietai miega. Išklausęs Chodža atsakė savo patarėjams: „Jūs samprotaujate teisingai, tačiau tai jau praeitis, o šiai dienai iš jūsų žodžių jokios naudos. Iš jų tik išeina, kad kaltas dėl visko aš, o vagis visai nekaltas!"

XI. „KAD BŪČIAU SU JAIS!“

1926 metais kai kurie pažįstami, netikėtai sutikę Rerichą Maskvoje, klausinėjo:

— Nikolajau Konstantinovičiau,— tai nutarėte grįžti į tėvynę?

Dailininkas jiems atsakydavo:

— Bet aš juk nė nebuvau palikęs jos. Aš keliavau ir planuoju naujas keliones, o visai išvykti iš Rusijos — to man ne į galvą nebuvo atėję.

Kaip apskaičiavo pats Rerichas, jis gyveno tokiose šalyse: Rusijoje — keturiasdešimt dvejus metus, Indijoje — septyniolika, Suomijoje — dvejus, Amerikoje — trejus, Kinijoje — dvejus, Tibete — pusantrų, Mongolijoje — metus, Prancūzijoje — metus, Anglijoje — metus ir trejetą mėnesių, Švedijoje — pusę metų, Šveicarijoje — pusę metų, Italijoje — trejetą mėnesių. Be to, dar buvo Vokietijoje, Olandijoje, Belgijoje, Egipte, Džibutyje, Japonijoje, Honkonge, Ceilone, Javoje, Indonezijos Bali saloje, Filipinuose.

Tačiau po 1934—1935 metų ekspedicijos Rerichas jau nepaliko Indijos. Ir ne todėl, kad būtų nuolatinių žygių išvargintas, o kad ėmė ruoštis į tėvynę. Tai buvo ne taip lengva. Jis nenorėjo apleisti kultūrinio darbo užsienyje ir prarasti pozicijų, kurias ten iškovojo kultūrinių vertybių apsaugos pakto idėja, nenorėjo nutraukti mokslinių ryšių, užsimezgusių per „Urusvati" institutą. Tačiau tereikėjo viešai pareikšti, kad jis ketinąs grįžti į Tarybų Sąjungą, kaip mat būtų atsiradę norinčių suduoti smūgį visai jo veiklai užsienyje.

Sunku buvo tikėtis greito dokumentų apiforminimo. Tarybinių diplomatų kolonijinėje Indijoje nebuvo, o apie Londono tarpininkavimą nė svajoti nevertėjo.

Pačioje Indijoje Rerichas buvo nepaprastai populiarus. Studijuodamas senąją tautos kultūrą ir dabartį, jis taip susigyveno

su tradicine indų pasaulėjauta, jog jį laikydavo savu tiek paprasti Kulu gyventojai, tiek žymūs šalies veikėjai.

Rericho parodos Indijos miestuose sutraukdavo galybę žmonių, daugelis muziejų turėjo Rericho paveikslų, kai kurie net memorialines jo kūrybos sales. Dešimtyse Indijos žurnalų bei laikraščių sistemingai pasirodydavo publikacijos apie Rerichą ar jo paties straipsniai. Prie dailininko pavardės paprastai pridėdavo „guru" arba net „gurudev" (didysis mokytojas). Indų filosofai, rašytojai, mokslininkai, dailininkai, visuomenės veikėjai, kaip, pavyzdžiui, Džavaharlalas Neru, S. Radhakrišnanas, S. S. Sarasvatis, Svamis Ramdasas, Šris Vasvis, O. Gangolis, Svamis Omkaras, Svamis Džaganisverananda, Š. Varma, S. K. Čaterdži, Ramananda Čaterdži, N. Mehta, N. N. Basu, R. Tandanas, H. S. Batačarija, Č. B. Singhas, R. M. Ravalas, A. B. Govinda, K. P. Tampis, Dasas Gupta, Asitas Kumaras Haldaras, Dž. Bosė ir kiti arba asmeniškai pažinojo Rerichą, arba su juo susirašinėjo. Dailininko dažnai prašydavo parašyti pratarmes leidžiamoms knygoms, atsiliepti į kokį įvykį spaudoje arba per radiją.

Indų liaudies pagarbos bei pripažinimo Rerichas užsitarnavo, žinoma, ir tuo, kad tikėjo Indijos ateitimi, palaikė išsivaduojamojo sąjūdžio lyderius, užsienio spaudoje dažnai propaguodavo praėjusių laikų ir dabartinės indų filosofijos ir mokslo pasiekimus. Indijos progresyviesiems žmonėms tai buvo pakankamas pagrindas tikėti Rerichu, remti jo kultūrinę, visuomeninę ir mokslinę veiklą. Iš eilinės ekspedicijos sugrįžusiam dailininkui Rabindranatas Tagorė rašė: „...Laimingas, jog Tamsta sėkmingai sugrįžai į savo Ašramą po sunkiausios ekspedicijos Centrinėje Azijoje. Negaliu nepavydėti Tamstai. Tuose nuošaliausiuose planetos kampeliuose, kur Tamsta kartkartėmis nuvyksti savo mokslinių tyrinėjimų tikslais, įspūdžiai ir pojūčiai su niekuo nepalyginami. Senyvas amžius ir darbas institute mane priverčia tenkinti savo žingeidumą, vien skaitant pranešimus apie tai, kaip stiprios dvasios žmogus triumfuodamas įveikia gamtą. Tikiuosi, kad įstabiuosius Tamstos pasakojimus apie tą ekspediciją netrukus išgirsiu tiesiog iš Tamstos lūpų. Tamsta tapai šiaurinės zonos gyventoju, ir mane truputį baugina, kad kviečiuosi Tamstą į slėnį. Tačiau dabar pas mus žiema, ir tikriausiai pats pakelsi kaitrą šiose vietovėse. Būčiau be galo laimingas, jei atvažiuotumei ir keletą dienų su manimi praleistumei mano Ašrame. Tamstai bus miela internacionalizmo atmosfera, kuri čia

viešpatauja, ir švietimo darbas, užtikrinu, neabejotinai sudomins. Patikėkite, turėsiu tikrą malonumą Tamstai parodyti, kas mano padaryta per visą gyvenimą."

Tagorė laiške neatsitiktinai paminėjo internacionalizmą. Savo veikloje Rerichas rėmėsi įvairių tautybių žmonėmis. Kai 1936 metais vienas kitas pradėjo nuogąstauti, ar Niujorko muziejaus apiplėšimas neturės įtakos visam kultūriniam Rericho darbui, dailininkas atsakė, kad Niujorko niekada nelaikęs viso darbo alfa ir omega. Tais pačiais metais laiške Latvijos draugijos pirmininkui R. Rudzyčiui dėl jo straipsnio „Kultūros Lyga" Rerichas rašė: „Tamsta straipsnyje nurodai, kad „Kultūros Lyga" buvo įkurta Amerikoje. Galų gale, svarbu pati Lyga, o atsitiktinė vieta — Amerika — nesvarbu."

Iš daugelio valstybių, su kuriomis reikėdavo palaikyti santykius, Rerichas ypač išskyrė Pabaltijo šalis. 1931 metais iš Keilano jis rašė daktarui F. Lukiniui į Rygą: „Dažnai čia Tamstą prisimename vakarinio Tibeto kalnuose. Rygoje turi būti ne tik draugija, bet ir muziejaus skyrius. Dėl to iš Niujorko gausite mano paveikslų siuntą, pradžiai 10 ar 20 kūrinių."

Ketvirtojo dešimtmečio gale Rericho muziejus Rygoje jau turėjo keturiasdešimt dailininko drobių, jų tarpe — „Bramaputrą" (1932), „Tibeto tvirtovę" (1932), „Kulutą" (1937), „Šv. Sergijaus koplyčią" (1936), Himalajų ir Mongolijos peizažus. Prie muziejaus buvo įsteigtas Pabaltijo dailės skyrius, veikė kultūros-švietimo sekcijos ir leidykla, kuri savo užmoju pranoko Rericho muziejaus leidyklą Niujorke.

Laiškai į Pabaltijį liudija, kad Rericho dėmesys šiems kraštams kilo iš blaivaus politinio požiūrio. Kaip ir daugelis įžvalgių žmonių, jis suprato, jog dirbtinis Pabaltijo tautų atsiskyrimas nuo Tarybų Sąjungos, su kuria istoriškai buvo susijusi jų kultūra, pramonė ir politinis likimas, ilgai negali tęstis. Tad savo veiklą Pabaltijyje Rerichas lygino su „darbu Rusijos labui". Jis ypač vertino draugiškų santykių užmezgimą tarp savo bendradarbių Pabaltijyje ir tarybinių žmonių ir visokeriopai skatino draugiškos bei teisingos informacijos apie Tarybų Sąjungą skleidimą. Be to, galimas daiktas, jis Pabaltijį laikė patogiausiu pereinamuoju punktu pakeliui iš Indijos į Rusiją. Apie tai byloja 1938 metų rugpiūčio 24 dieną Rygos muziejaus valdybos nariams rašytas Rericho laiškas, kuriame jis teiraujasi dėl galimy-

bių parsisiųsdinti iš Indijos visus savo archyvus ir patalpinti Rygos muziejuje.

Grįžus iš Vidurinės Mongolijos, dienos Kulu slinko įprastiniu ritmu. Keldavosi visi anksti, ir po pusryčių išsiskirstydavo kiekvienas prie savo darbo. Valandėlei būdavo pietų pertrauka, paskui vėl darbas iki pat vakaro. Vakarais vaikščiodavo po apylinkes, aptardami kasdieninius įvykius ir ateities planus. Šią dienotvarkę sulaužydavo tik lankytojų dėlei, kurių vasaros mėnesiais būdavo nemaža, bet žiemą sunkiai praeinamu keliu retai kas teatvažiuodavo.

1936—1947 metais Rerichas parašė 750 apybraižų rinkiniui „Mano gyvenimas. Dienoraščio lapai". Ciklas „Mano gyvenimas" autobiografinis. Dailininkas jį net mėgino komponuoti chronologine tvarka, pradėdamas kūdikystės atsiminimais. Tačiau pagrindinį šios didelės eseistinės serijos turinį vis dėlto sudaro apmąstymai apie mokslo ir meno uždavinius, etinį ir estetinį auklėjimą, visuomenines ir politines aktualijas.

Gyvenimo prasmės ieškojimai nuvesdavo dailininką į amžių glūdumą, versdavo atidžiau įsižiūrėti į ateitį, sutelkdavo dėmesį į mįslingus gamtos reiškinius ir kūrybines žmogaus galimybes. Literatūriniuose Rericho darbuose daug vietos skiriama etikai, jos dėsningumams, kurie, dailininko manymu, turėjo būti analogiški kai kas bendresniems visatos dėsniams. Todėl Rerichas nuolat stengėsi etinę problematiką sieti su moksliniu aplinkinio pasaulio pažinimu. „Kiek burtų ir tamsiausių prietarų gali būti išvengta, sąžiningai atliekant bandymus ir stebėjimus,— rašė jis.— Naujos visuomeninių santykių sritys ir bus atrastos bei praturtintos ne spėliojimais, o moksliniais tyrinėjimais."

Rerichas pripažino, kad, laikui bėgant, etinių sąvokų turinys kinta. Kai raudama dėl išmestos iš abėcėlės pasenusios raidės — ne tragedija. Bet gyvenimo sankloda, didžiumai žmonių užkertantį kelią gauti žinių, pažangių idėjų ir nesuteikianti materialinio aprūpinimo,— tai jau daugiau, negu tragedija, tai pasaulinės katastrofos išvakarės. Panašios teisėtvarkos teisinimą ir gynimą Rerichas laikė nusikaltimu, o veiklą, turinčią tikslą ją pakeisti,— pareiga.

Dvasinio ir intelektualinio pilnavertiškumo kriterijus Rerichui buvo „gyvoji etika" — taip jis vadino kasdieninio elgesio etiką, suvokiant savo atsakomybę visuomenei. Savo apybraižose dailininkas įvairiapusiškai aptaria tokias pozityvias

kategorijas, kaip drąsa, pasitikėjimas, geraširdiškumas, meilė, teisingumas, bešališkumas, įžvalgumas, veiklos troškimas, optimizmas, pasiryžimas žygdarbiui dėl visuomenės interesų, ir tokias negatyvias, kaip egoizmas, baimė, žiaurumas, neryžtingumas, pesimizmas, pasyvumas, beširdiškumas, veidmainiavimas, apkalbos, pikto linkėjimas. Šitos savybės, plisdamos asmeniniame ir visuomeniniame žmonių gyvenime, Vericho manymu, paspartina arba sulėtina visos žmonijos evoliuciją.

Rerichas nurodė kasdieninio etinio auklėjimo būtinumą: „Sąmonę ugdyti reikia labai kantriai ir nuolatos. Tik po reikšmingų tarpsnių galima pastebėti, kaip keičiasi pasaulėžiūra teigiama linkme. Sąmonės ugdymas — tai ne kokių nors lengvai pasiekiamų stebuklų ieškojimas, bet dvasios turtinimas, o šia prasme ir kasdienybėje visuomet galima pritaikyti naują praturtintą sąmonę."

Neturint konkretaus tikslo, kuris atsinaujintų kiekvieną epochą, pareigos, gėrio, vertingumo, garbės, sąžinės, laimės sąvokos pačios savaime nieko nereiškia. Feodalo pareiga, teisingumas, nesuderinami su laisvo darbininko pareiga ir teisingumu ir savimi patenkinto verteivos orumas — su savęs atsižadėjusio kūrėjo orumu. Rerichas kreivomis žiūrėjo į šūkį daryti gera „apskritai". Tokie šūkiai dažnai neturi nieko bendra su pažangiuoju humanizmu. Humanizmas — ne šiaip „gailestingumas", o tikslą turinti veikla iš meilės žmonėms. Kovodamas už tai, kad dvasinių vertybių reikšmė gyvenime būtų svarbiausia, netgi lemiama, Rerichas neignoruodavo ir tų daiktinių pasaulio vertybių, per kurias pasireiškia žmogiškasis dvasingumas. Smerkdamas prisirišimą prie nuosavybės, dailininkas kartu smerkė ir beprasmišką asketizmą. Garbindamas gyvenimo džiaugsmą, perspėdavo dėl nerūpestingumo. Skatindamas narsumui, neigdavo neapgalvotus veiksmus. Iškeldamas į pirmą vietą ištikimybę pareigai, nepripažindavo aklo paklusnumo jokioms dogmoms. Vertinant žmogaus elgesį, jo nuomone, taikytini du privalomi kriterijai — visiškai įsisąmonintas ketinimas ir naudingumas visuomenei: „Kiekvienas darbas turi būti motyvuotas, o darbo tikslas — aiškus. Jeigu dirbantysis žino, kad kiekvienas jo veiksmas bus naudingas žmonijai, tai ir jėgų padaugės, ir rezultatai bus geresni. Darbas visada gražus. Juo jis sąmoningesnis, tuo kokybiškesnis ir savo kūrybiškumu naudingesnis visuomenei... Kartoju ir tvirtinu: jei žmogus nežino, ko jis pašėliškai skrieja virš visos Že-

mės greičiausiu orlaiviu, tai net pati saulė, pats erdvių gražumas jam reikš ne daugiau kaip krosnies durelės."

Svarbiausiu mūsų laikų imperatyvu Rerichas laikė bendradarbiavimą visose gyvenimo srityse ir nurodė, kad tokiam bendradarbiavimui duoda pradžią pirminis žmonių kolektyvas — šeima: „Kokia gali būti kalba apie valstybingumą be šeimos, pasitikėjimo? Sukrėsdami bendro gyvenimo pagrindus, žmonės sukrečia ir visus kitus pagrindus."

Ypač dailininkas dažnai sustoja ties kolektyvinio darbo problemomis, tad visai suprantama, kad jis domėjosi, kaip šios problemos įgyvendinamos Tarybų Sąjungoje. Tvirtą Rericho įsitikinimą, kad gyvenimo etika glaudžiai susijusi su progresyviniais socialistiniais epochos pertvarkymais, liudija apybraiža „Pasaulis juda", kurioje rašoma: „Neseniai vieno žymaus veikėjo paklausėme, kas yra demokratija. Jis nusijuokė ir tarė: „Tai, kas šiuo metu patogu." Vadinasi, sąvoka miglota. Bet socialinė santvarka (Rerichas turi galvoje socialistinę.— *Aut. past.)* — jau konkretesnis dalykas. Žodžio reikšmę jau sudaro ir sąjunga, ir kooperatyvas — visa, kas nūnai sėkmingai gyvuoja Rusijoje. Socialinės santvarkos veikėjas visų pirma doras, jautrus visuotinės gerovės kūrėjas. Negali socialinė santvarka klestėti nepasitikėjimo, įtarinėjimo, storžieviškumo, atšiaurumo atmosferoje. Nuoširdi tarpusavio pagalba, pagarba žmogaus asmenybei, artimo meilė — štai kolektyvinio darbo principai."

Rerichas laikė pasmerkta pražūčiai visuomenę, besiremiančią pinigais, tais, anot jo, „dabartinio pasaulio gėdos pakvitavimais". Kartą, kai kasinėjant buvo rasta senoviškų kinų monetų, turinčių keistą peilio formą, Rerichas tuojau pasakė: „Ko gero, šiais visokių nuopuolių, depresijos, biudžetinių krizių laikais peilio formos monetos prasmė būtų labai reikšminga... Žmonijos istorija, kaip kažkokius įspėjimo ženklus, lig mūsų laikų išsaugojo simbolių junginį. Peilis yra žiauriausias, aštriausias simbolis, bet juk ir pinigo ženklas, kad ir koks sąlygiškas, taip pat ne šventas."

Jis ne kartą pabrėždavo, jog turtų skrynios — klastingiausias dvasinės žmogaus evoliucijos priešas. Pragaištingai savininkiškumo psichologijai, tam parazitinio gyvenimo šaltiniui, jis priešpastatydavo progresyvią naujų kolektyvinio darbo formų reikšmę: „Piniginio ženklo katastrofos dienomis, visagalio aukso stabo žlugimo dienomis ypač sveikintina kiekviena kooperacija,

iškelianti žmogaus darbą kaip tikrą vertybę. Nesavanaudiškas darbas, nuolatinis tobulinimasis išspręs daugelį finansinių problemų, kurių nebepajėgia išspręsti pasenę ir sąlyginiai metodai." Šias dailininko pažiūras patvirtino viso gyvenimo atsinaujinimas tėvynėje.

Rericho humanizmas ir etinis jo meno kryptingumas niekados niekam nekėlė abejonių. Kad ir ką vaizduotų jo paveikslai — ar scenas iš liaudies gyvenimo, ar mitologinius personažus, ar tai būtų himnai karo ir darbo didvyrių šlovei, ar pagaliau netgi peizažai, visi jie turi kažkokį papildomą vertinimo potencialą, paprastai etinio ir estetinio pobūdžio. Juk būtent auklėjamąjį grožio vaidmenį dailininkas laikė didžiausia vertybe: „Mes kalbame, kad reikia įvesti mokyklose gyvenimo etikos kursą, mąstymo meno kursą. Neugdant grožio pažinimo, ir abu šitie kursai, žinoma, liks tik popieriuje. Gyvosios etikos sąvokos pavirs sustabarėjusia dogma, jeigu nebus gaivinamos grožiu."

Dailininkas nurodė: „Gyvoji Etika gali būti gyva tik tam, kam ir grožis visuomet kalba gyva kalba." Ir grožis nepaliovė kalbėjęs jo tapyboje. Tačiau kad ir kaip ji buvo „pasaulėžiūriška", įkyrus literatūriškumas Rerichui svetimas. Jo kūrinių emocinis krūvis nenustelbia filosofinio turinio, o teikia jam pusiausvyrą ir estetinio poveikio jėga atstoja aiškinamąjį tekstą.

Apie Rericho paveikslus galima mąstyti, ginčytis, galima semtis iš jų autentiškų duomenų apie istorinę praeitį, tolimus kraštus, bet galima jais tiesiog grožėtis be niekur nieko. Pažinimas ir jausmas jo kūryboje taip tvirtai suaugę, jog pats dailininkas šitas dvi sąvokas dažnai vadindavo vienu žodžiu — „čiuvstvoznanije".

Rericho kūriniai iki šiol dar tiksliai nesuskaičiuoti. Gyvenimo saulėlydyje dailininkas įtraukė į sąrašus daugiau kaip pusantro tūkstančio darbų, sukurtų tik nuo 1937 iki 1947 metų. Be to, buvo rasta šio periodo paveikslų, nežinia kodėl dailininko neužregistruotų.

Vertinant svetur gyvenusių rusų dailininkų kūrybą, paprastai lyginami du periodai — Rusijos ir užsienio. Šis iš esmės labai pamokomas skirstymo principas Rericho atveju beveik netinka. Užsienyje Rerichas nejuto, kad būtų „netekęs pagrindo po kojomis", kaip tai paprastai esti.

Vakaruose paplitęs formalizmas taip pat mažai tepalietė Rericho tapybą. 1939 metais dailininkas rašė: „Siurrealizmas ir dauguma visokių „izmų" neturi perspektyvų. Nesunku pastebėti, kad žmonija po kiek laiko vėl sugrįžta prie vadinamojo realizmo. Šiuo pavadinimu suprantamas tikrovės vaizdavimas. Šit ir dabar rusų liaudis atmetė visokius „izmus", kad juos pakeistų realizmu. Tuo vėl pasireiškė rusiškoji nuovoka. Užuot klaidžiojus miglotais užkaboriais, liaudis nori pažinti ir atspindėti tikrovę. Liaudies širdis puikiausiai žino, kad nuo realizmo prasideda visi keliai. Grynai realistinė kūryba gali būti gražaus kolorito, įspūdingos formos ir labai įdomaus turinio."

Jeigu kalbėsime apie įtakas, tai veikiau reikėtų kalbėti apie Rericho įtaką kai kuriems Vakarų bei Rytų dailininkams, o ne atvirkščiai.

„Užsienio" ir „tėvynės" periodą mėgdavo lyginti Aleksandras Benua, laikydamasis visai atitinkančios jo pažiūras tendencijos neigti tą didžiulę įtaką, kurią Rerichui turėjo jo gyvenimas ir veikla Rytuose. Nereikėtų čia ieškoti kokių piktų ketinimų. Panašiai Benua žiūrėjo ir į Gogeną, ir į kitus europiečius, kurie, pasak kritiko, „pasklido paskui Lotį po visą baltaveidžių, geltonodžių ir negrų pasaulį, persisotinę, išpaikinti namie".

Patvirtindamas savo senąsias išvadas, kad vertingas tik ankstyvasis Rericho kūrybos laikotarpis su „kažkokiomis žilos praeities idėjomis", Benua rašė: „...pastarojo meto „Himalajai" rodo vis tą pačią didybės maniją, kuri verčia Rerichą dėtis kažkokiu pranašu, vos ne Mesijumi, skatina okultizmui ir, pagaliau priveda prie to, kad jis apsigyvena mūsų planetos „aukščiausių kalnų" papėdėje, iš kur žvelgia į juos, jausdamasis esąs jiems lygus..."

Panašių Benua teiginių vienašališkumas taps dar akivaizdesnis, jeigu pridursime, kad jis pats per visą laiką nė karto neaplankė Rericho centro Paryžiuje su nuolatine dailininko paveikslų ekspozicija ir rašė apie juos, neišskiriant nė Himalajų ciklo, remdamasis vien reprodukcijomis. Bet motyvai, kurie ne sykį paskatino Benua kategoriškai neigiamiems išpuoliams prieš meninę, visuomeninę ir mokslinę Rericho veiklą, nepasikeitė ištisus dešimtmečius.

V. Bulgakovas, gerai pažinojęs rusų emigracijos dailininkus ir objektyviai sprendęs apie jų tarpusavio santykius, teisingai nurodė didelį Benua ir Rericho vidaus pasaulio skirtingumą:

„...puikiai išsilavinusiam ir talentingam, visiškai Vakarams priklausiusiam estetui ir skeptikui Benua buvo svetima Rytų ir kalnų šalių gerbėjo paprasta ir stipri meilė tiesai. Visa, kas Rerichui atrodė natūralu ir įprasta, netgi jo „mesianizmas", kad ir kuo jis būtų reiškęsis,— ar savo paveikslų siuntinėjimu į muziejus už dyka, ar filosofinių bei literatūrinių budizmo paminklų propaganda, ar pastangomis sudaryti tarptautinį paktą dėl kultūros vertybių apsaugos karo metu,— visa tai Vakarų Europos estetui, koks, be abejo, ir buvo Benua, rodėsi nerimta, nereikalinga ir net juokinga."

Europocentrizmo ir tam tikros priklausomybės nuo emigrantų spaudos sąlygojamų, subjektyvių Benua vertinimų nepagrįstumas ypač aiškiai prasikiša dar ir todėl, kad, deklaruodamas Rericho „degradavimą užsienyje" ir „okultizmą", jis nutyli visuotiną dailininko pripažinimą Rytų šalyse. Juk būtent žymiausi Indijos kritikai buvo vieningos nuomonės, kad Rerichas pirmasis dailininkas, kuriam tikrai pavyko parodyti nuostabųjį Himalajų kalnų pasaulį ir savo paveiksluose atskleisti dvasinį Rytų tautų veidą.

Rericho filosofinio mąstymo platumas jaučiamas ir jo meninėje pasaulėjautoje. Širdyje išsaugojęs gimtosios žemės grožį ir meilę, su tokiu pat įkvėpimu dailininkas mokėjo savo mene įkūnyti ir kitų tautų dvasios gelmes. Ši gana reta savybė buvo tiek Rerichui būdinga, kad tėvynainiai jo nesuprato, o svetimos tautos reikšdavo neįprastą svetimšaliui pripažinimą.

Susipažinę su Rericho užsienio periodo kūryba įsitikinome, kad Rusijos tema niekada jam nebuvo antraeilė. Dailininkas nuolat pabrėždavo savo priklausomybę rusų menui, ir kaip tik „Rusistika" išgarsino jį pasaulyje dar toli gražu prieš pasirodant įstabiesiems Himalajų ciklams, kurie neužtemdė užsieniečiams nacionalinės jo kūrybos esmės. Barnetas D. Konlanas rašė 1938 metais: „Ties rusiškosios dvasios įtaka Rerichui aš sustojau todėl, kad apie jo darbų kosmopolitizmą bei internacionalizmą buvo kalbėta gana daug. Aišku, Rerichas universalus. Bet jį galima palyginti su gigantišku medžiu, giliai įleidusiu šaknis į vieną vietą ir plačiai išskėtusiu didingas šakas po visą pasaulį."

Dėmesio verti ir žymaus ispanų dailininko Ignasijaus Suloagos žodžiai apie Rerichą: „Didis dailininkas! Jo menas liudija, kad iš Rusijos į visą pasaulį sklinda kažkokia jėga,— aš negaliu jos suvokti, negaliu nusakyti žodžiais, bet ji akivaizdi."

Užsienio periodo rusiškoji Rericho kūryba iki šiol mažai tyrinėta. Trečiajame dešimtmetyje buvo nutapyti tokie paveikslai, kaip „Rūmai. Senasis Novgorodas", „Novgorodo cerkvė", „Rusų pirkia", „Jarilino slėnis", „Šv. Glebas", „Šv. Mikalojus", „Sadko rūmai", „Šventasis gojus" ir pagaliau puikioji serija „Sankta". Ketvirtajame dešimtmetyje sukurti „Sergijus. Koplyčia keliuose", „Novgorodo šventykla", „Sergijaus šventykla", „Šv. Sergijus", „Sergijaus vienuolynas", „Nastasja Mikuličina", paveikslai rusų pasakų motyvais. Penktajame dešimtmetyje dailininkas tapė „Aleksandrą Nevskį", „Karžygiai nubudo", „Jaroslavą", „Mstislavą Narsųjį", „Novgorodo šventorių" ir daug daug kitų kūrinių. Čia reikėtų paminėti ir Rericho darbus teatrui. Neretai dekoracijų eskizus jis perdirbdavo, ir tokie iš eskizų gimę paveikslai patekdavo į muziejus kaip savarankiška molbertinė tapyba.

Tapymo maniera ir vidiniu skambėjimu užsienio periodo kūriniai gerokai skyrėsi nuo tokių paveikslų, kaip „Užjūrio svečiai", „Slavai prie Dnepro", „Keržence kautynės", „Žiniuonė" ir kitų. Ir ne tik todėl, kad Rerichas apskritai pasikeitė, bet ir todėl, kad jis keitėsi kartu su savo šalimi, nors ir svetur gyvendamas. Indijoje, kurdamas „Nastasją Mikuličną", dailininkas rašė „Dienoraščio lapuose":

„Nastasja Mikuličina — didingas rusų moterų judėjimo simbolis — seniai mums buvo artimas. Moterų judėjimas charakteringas rusų tautai — Sąjungos tautoms. Jis kilo savaimingai, kaip ir turi būti. Moteris valdingai užėmė jai priderančią vietą, kaip tikra narsuolė. Tautos savo valia žengė didį, progresyvų žingsnį."

Visą Rericho paskutiniojo periodo „rusistiką" iš esmės galima pavadinti herojiniu ciklu, iškilmingu liaudies žygdarbių himnu, didingos gimtojo krašto ateities teigimu. Išgirdęs, kad V. Bulgakovas iš Prahos rengiasi važiuoti į Tarybų Sąjungą, Rerichas rašo jam ketvirtojo dešimtmečio gale: „Tikiu, kad mums su Tamsta dar teks susitikti, o svarbiausia,— kartu pasidarbuoti. Taip norisi neišblaškyti paskutiniųjų gyvenimo metų ir visas jėgas atiduoti būtent tenai, būtent tam jaunimui, kuris tarnaus Tėvynės suklestėjimui."

Rerichas be galo piktinosi Vakarų valstybių suokalbiu Miunchene. Charakteringa pati 1939 metais šio įvykio proga rašy-

tos apybraižos antraštė — „Sielų pardavimas". Apybraižoje skaitome:

„Įvairiais, kartais labai pompastiškais pavadinimais pridengiamos piktadarybės, užtraukiančios gėdą žmonijai. Visiškai viešai kalbama apie sienų pakeitimą, apie visokius prijungimus, kažkas nesusilaikęs ištaria žodį „aneksija". Ir visuose šiuose mandagaus tono pašnekesiuose niekas nesiryžta prisiminti, kad begėdiškai pardavinėjamos žmonių sielos."

Nuaidėjo pirmieji antrojo pasaulinio karo šūviai. Dailininkas rašo dienoraštyje: „Žinoma, šis karas ne dabar prasidėjo. Jau 1936 metais jis ėmė grėsmingai formuotis. Jau Kinija buvo pasruvusi krauju nuo negirdėtai siaubingos agresijos. Jau buvo plėšiamos Ispanija, Abisinija... Ilgas smurto veiksmų sąrašas. Buvo stulbinantys pretekstai griovimo paroksizmui. Svarbiausi šūviai supyškėjo ne tada, kai viešoji nuomonė jų laukė. Ar galime tikėtis, kad nežmoniškos praeities pamokos bent iš dalies pagerins esamą padėtį? Pagiežingas pažiūrų nesutarimas beveik neduoda tokių vilčių. 1914 metų rugpiūčio pirmąją sutikome šventykloje, 1939 metų rugsėjo pirmąją, stovėdami prieš Himalajus. Ir ten šventovė, ir čia šventovė. Ir ten nesinorėjo tikėti žmogaus beprotybe, ir čia širdis netiki, kad prasidėjo dar vienas žemės siaubas..."

Nutrūko tarptautiniai ryšiai. Nutilo visi korespondentai. „Urusvati" instituto veikla, pagrįsta įvairių šalių mokslininkų bendradarbiavimu, buvo paraližuota. 1940 metų liepos mėnesį Rerichas konstatavo:

„Pirmiausia mus atkirto nuo Vienos, paskui nuo Prahos. Liovėsi korespondencija iš Varšuvos... Palaipsniui ėmė komplikuotis santykiai su Pabaltiju. Nustojo rašiusios Norvegija, Danija, Švedija. Nutilo Briugė. Neatsiliepė Belgradas, Zagrebas, Italija. Dingo Paryžius. Amerika rodės už jūrų marių, ir laiškai,— jeigu išvis ateidavo,— tai klajodavo aplinkiniais jūrų keliais ir ilgai gulėdavo cenzūroje... Tolimieji Rytai nuščiuvo. Iš Šveicarijos Šaub-Kochas dar gegužės dvidešimtą prašė tuojau pat atsiųsti medžiagą jo knygai. Tačiau ir Šveicarija jau tapo užkeikta šalimi. Vis draudimai. Ir į Tėvynę neįmanoma rašyti, o iš ten teiraujasi žolių. Kas žino, kokie laiškai pražuvo... Pagaliau iškilo aikštėn, kad ir pačioje Indijoje įvesta cenzūra. Pasirodė, kad Kulu cenzorius ne kas kitas, o vietinis policininkas. Kažin, kiek jis raštingas? Jo pareigos paaiškėjo iš jo paties rašyto raštelio,

kurį neapsižiūrėjęs įdėjo į laišką man... Liūdna stebėti, kaip įvykiai nukerta visas veiklos šakas. Ir neišaugti naujoms atžaloms. Ateis kažkas nauja, bet kada?"

Kartu su moksliniu darbu, apsilpo taip pat daugelio su Rericho vardu susijusių kultūros-švietimo organizacijų veikla. Visa tai dailininką slėgė dar ir todėl, kad neribotam laikui teko atidėti grįžimą į tėvynę.

Indijai negrėsė mūšiai. Net nenustojo veikusios įprastinės dailės parodos. Daugiau kaip šešiasdešimt Rericho paveikslų su kilnojamomis parodomis pabuvojo Trivandrume, Haidarabade, Bombėjuje, Benarese, Alahabade, o dabar buvo vežami į Lahorą. Atėjo kvietimai surengti parodas Kalkutoje ir Kolombe. Bet Rericho mintys skraidė kitur. 1940 metų birželio mėnesį jis rašė:

„Studijuojant rusų metraščius ir susipažįstant su senąja literatūra, kuri visai ne tokia menka, kaip kartais ją tyčia buvo norima sumenkinti, vėl teko, tik dabar daug sąmoningiau, kartoti senąjį „neliesk!". Skaitant Rusijos istoriją iki pat paskutiniųjų laikų, galima buvo tik dar sykį įsitikinti šio rūstaus įspėjimo prasmingumu. Jis ypač prasmingas, stebint jaudinančias Rusijos pastangas pasiaukojamai padėti daugeliui šalių. Ir dabar tasai senasis įsitikinimas aiškiai iškyla... Visi, kurie telkia pulkus prieš rusų liaudį, užsitrauks tatai ant savo sprando. Tai ne grasinimas, taip rodo tūkstantmetė tautų istorija. Pralaimėdavo įvairūs kenkėjai ir pavergėjai, o rusų liaudis iš savo neaprėpiamų žemių iškasdavo naujas gėrybes. Taip lemta. Istorija saugo aukščiausiojo teisingumo įrodymus. Šis teisingumas jau daug kartų rūsčiai pasakė. „Neliesk!"

Įjungęs radiją, dailininkas kas dieną laukdavo lemtingų žinių... Netrukus jos atėjo ir paliko dienoraštyje slogias eilutes. „Karas su Vokietija. Tėvynės gynimas — tas pats, apie kurį rašyta prieš penketą metų.... Kad būčiau su jais!"

Tasai „Kad būčiau su jais!" reiškė kur kas daugiau, negu paprastą deklaraciją apie savo atsidavimą tėvynei jos išmėginimo dienomis. Dailininkui, rapratusiam dalyti pasaulį į dvi stovyklas — senąją ir naująją,— Rusijos įtraukimas į karą reiškė lemtingą Šviesos susirėmimą su Tamsa. Čia nebuvo vietos abejonėms, kuri šalis laimės. Suabejoti net akimirką — reiškė atsižadėti visų pragyventų metų tiesos. Ir aišku, kad Rerichas iš anksto teigė būsimą pergalę.

Nujausdamas kovinius tėvynės žygdarbius, dar 1940 metais dailininkas sukūrė paveikslus „Didvyriai nubudo" ir „Aleksandras Nevskis". Užėjus karo vėtrai, gimsta paveikslas „Igorio žygis". Tai ne klasikinio senosios rusų literatūros paminklo iliustracija. Rerichas necharakterizuoja veikėjų, smulkmeniškai nesilaiko istorinių detalių, o tik siekia išreikšti savo liaudies karinę šlovę ir širdgėlą dėl jos nuolatinių kančių. Aukso geltonumo danguje aiškiai išsiskiria tamsūs Igorio karių siluetai. Kaip ugnis liepsnoja jų apsiaustai ir šarvai Visą apatinę drobės dalį užima pėstininkų bei raitelių vora, išeinanti pro vartus tvirtovės sienoje ir pranykstanti už horizonto. Virš jos plevėsuoja vėliavos ir siūbuoja ilgos ietys. Geltonas dangus, taip netiketai ir drąsiai dailininko parinktas atvaizduoti saulės užtemimą, pereina aukščiau į tirštą mėlynumą, kuriame ugningai žėri auksinis užtemusio saulės disko vainikas Nepaprastai emocingas geltonų, tamsmėlynių bei raudonų tonų spalvinis akordas skamba iškilmingai, skelbdamas ir gedulą iš anksto nulemtoms aukoms, ir tikėjimą galutine pergale.

Karo metais Rerichas dažnai sugrįžta prie nacionalinių herojinių temų ir įvaizdžių. Jis sukuria paveikslus: „Rūstusis", „Gorynyčius", „Mikula", „Didvyris", „Mstislavas Narsusis", „Mstislavo dvikova su Redede", „Nugalėtojas", „Partizanai", kartoja „Nastasją Mikuličną", „Sviatogorą", „Borisą ir Glebą" bei kitus.

Paskutiniųjų Rericho gyvenimo metų kūryboje ankstesni siužetai kartojami neatsitiktinai. Daugelis drobių Europos ir Amerikos muziejuose buvo jo nuosavybė. Kai Horšas apiplėšė Niujorko muziejų ir viską šluojanti karo banga nusirito per Europos miestus, tas fondas, iš kurio Rerichas tikėjosi paimti paveikslus į Tarybų Sąjungą, sumažėjo. Savo liaudžiai dailininkas norėjo dovanoti daugelio metų apmąstymų ir gyvenimo patyrimo vaisius. Tad pradėjo iš naujo kurti jo širdžiai brangius motyvus. Taip, be minėtųjų, buvo nutapyti nauji „Šiaurės regėjimo", „Armagedono" (1940), „Bramaputros", „Laukiančiosios" (1941), „Sergijaus Statytojo" (1943), „Pranašo", „Santanos" (1944), „Atmink!" (1945) variantai, vėl pasipylė daugybė Himalajų ir Centrinės Azijos peizažų.

Kai hitlerinė Vokietija užpuolė TSRS, Rerichas turėjo daugiau kaip šešiasdešimt metų. Visada skundęsis sveikata, nuo 1939 metų jis pastebimai pradėjo menkėti. Prie senųjų ligų pri-

sidėjo aštrus širdies nepakankamumas. Bet niekas negalėjo sustabdyti jo kunkuliuojančios energijos. „Skambėjo įsakymas, ir valia nesilpnėjo",— rašė dienoraštyje.

Iki karo su Rusija dailininkas gana atsargiai reikšdavo savo politines pažiūras, motyvuodamas tuo, kad būtina saugoti nuo užpuldinėjimų su jo vardu susijusias įstaigas, bet dabar viešai pasiskelbė esąs naujosios visuomenines santvarkos Rusijoje šalininkas, publikavo straipsnius, pritariančius TSRS politikai, daug rašė apie Tarybų Sąjungos tautų kultūrinius bei mokslinius pasiekimus.

Indijoje buvo surengta keletas Richo ir sūnaus Sviatoslavo dailės parodų su paveikslų pardavimu. Didelė pajamų dalis ėjo Tarybiniam Raudonajam kryžiui ir Raudonosios Armijos karo reikalams. Prasidėjus ofenzyvai Rusijos fronte, Jurijus oficialiai pareiškė esąs pasirengęs stoti savanoriu į Raudonąją Armiją. Sviatoslavas, be parodų organizavimo ir piniginių rinkliavų Raudonajai Armijai, kalbėdavo lektoriumuose ir per radiją, ypač pabrėždamas lemiamą Tarybų valstybės reikšmę, triuškinant fašistinę Vokietiją.

Leidykla „Kitabistan" Rericho septyniasdešimtmečiui parengė jo straipsnių rinkinį „Himavat", o honoraras atiteko Tarybinio Raudonojo kryžiaus fondui. Šioje, keturioliktoje, savo knygoje, išleistoje užsienio kalba, specialiame „Rusistikos" skyriuje, buvo įdėtos ir patriotinės karo metų apybraižos. Rericho apybraižos pasiekė ir Maskvą. Paskutiniaisiais karo metais apybraižoje „Rusų amžius" dailininkas rašė:

„Įvyko negirdėtas žmonijos istorijoje dalykas. Draugų gretos pasaulyje išaugo. Priešai aiktelėjo ir nuleido nosį. Pikti kritikuotojai prikando savo nuodingą liežuvį. Rusija ne tik laimėjo šlovę kautynių lauke, bet patyrė sėkmę darbuose ir, nepaisydama karo sunkumų, ėmė dabar statyti ir kurti gražią ateitį."

Kiekviena žinia apie pergalingą Raudonosios Armijos žengimą Rerichą džiugindavo. „Dienoraščio lapuose" daug vietos skiriama didvyriškiems tarybinės liaudies žygiams kare ir darbe. 1942 metais, įnirtingų mūšių įkarštyje, savo namuose Kulu Nikolajus Rerichas priėmė Džavaharlalą Neru ir jo dukterį Indirą. „Kalbėjome apie Indų-rusų kultūrinę asociaciją,— rašė Rerichas dienoraštyje, — laikas galvoti apie naudingą, kūrybinę kooperaciją. Maharadža Indora atvažiuos pas mus po trejeto savaičių. Prašo, kad Panditas (Neru — *Aut. past.)* nuvyktų į Ameriką.

Puspenktos dienos į ten, tiek pat atgal, viena diena pokalbiui vietoje. Panditas, žinoma, nevažiuos. Ne tokie laikai, kad judėjimo vadas galėtų pasišalinti dešimčiai dienų. O ir kas iš tokios kelionės?"

Dar nebuvo Stalingrado mūšio, dar daugelis politikuotojų tikėjo Hitlerio avantiūra, o nuošaliose Himalajų pašlaitėse rusų dailininkas savaip regėjo ir svarstė su kovotoju už Indijos laisvę naujo pasaulio likimą, pasaulio, kuriame triumfuos ilgai lauktoji pavergtųjų tautų laisvė.

Kai TSRS buvo įtraukta į karą, Rerichas kreipėsi į savo senus bendradarbius su prašymu talkininkauti, užmezgant dviejų galingų valstybių — Rusijos ir JAV — tautų tarpusavio santykius. 1942 metais Rericho muziejaus vadovų iniciatyva Niujorke buvo įkurta Amerikiečių-rusų kultūrinė asociacija (ARKA). Asociacijos Taryboje dalyvavo ištikimi dailininko šalininkai Z.Fosdik, D.Fosdik, K.L.Kembelas ir kiti. Asociacija turėjo šimtus aktyvių bendradarbių. Jų tarpe buvo Ernestas Hemingvejus, Rokvelas Kentas, Čarlis Čaplinas, P. Hedasas, Emilis Kuperis, S.Kusevickis, V.Tereščenka. Asociacijos veiklą sveikino pasaulinio garso mokslininkai Milikenas ir Komptonas.

ARKA nuo pirmųjų žingsnių palaikė glaudžius ryšius su VOKS'u ir TSRS atstovybe Vašingtone. Rerichas sekė ARKA veiklą ir kiek galėdamas ją rėmė. Iš Indijos į Niujorką nuolat ėjo dailininko laiškai ir straipsniai. Antai, 1943 metų sausio 13 dienos laiške jis rašė Z.Fosdik: „Džiaugiamės ARKA sėkme. Rūpestingai saugokite šią naudingą iniciatyvą. Džiugu matyti, kaip visur, visuose pasaulio kraštuose, sveikinama Rusijos žemė, Rusijos liaudis. Daug teko iškentėti dėl tikėjimo Rusijos reikalu. Juk ir Horšo niekšybė buvo ne tik noras apiplėšti, bet ir gili neapykanta viso, kas rusiška. Kaip galėjo klestėti kūryba, jeigu į pamatus buvo įmūryta neapykanta? Bet štai Jūs ir visi ARKA bičiuliai galite įrodyti kultūrinės vienybės, bendradarbiavimo gyvybingumą..."

ARKA veikloje buvo jaučiama prityrusi Rericho ranka. Tai buvo pasiaukojantis dailininko įnašas į tautų suartinimą, ir vargu ar Jungtinėse Valstijose tarp tikrų Tarybų Sajungos bičiulių atsiras žmogus, kuris nežinotų apie Rerichą.

Sunkiausiais karo metais išnaudodamas kiekvieną galimybę dirbti Tėvynės labui, Rerichas patyrė atliktos pareigos jausmą,

bet vis dėlto jo širdis buvo pilna gėlos ir ilgesio, prasiveržusio trumpa fraze: „Kad būčiau su jais!"

Karas beveik nutraukė jo ryšį su Tarybų Sajungą, ir tai žadino Rerichui vienatvės, atsiskyrimo jausmą. Šios dailininko nuotaikos atsispindėjo literatūriniuose kūriniuose. Charakteringiausia šiuo požiūriu apybraiža „Bokšte" (1944), pasakojanti apie sargybinį stebėjimo poste: „Šalta bokšte. Tartum užmirštas, tartum paliktas, tartum nereikalingas! Atsitiktinis sviedinys gali paguldyti ir visą pušį, ir šakomis užmaskuotą stebėjimo punktą. Tada bus gerai ir be laido, gal būt, dar geriau, ir bokštas pasirodys visai nereikalingas. Slegiantis nereikalingumo jausmas. Kas žino, gal visi nuėjo? Gal pajėgas išdėstė kita tvarka? Ar neužmiršo vienišo bokšto? Žinau, kad neužmiršo, kad šis bokštas nepaprastai reikalingas. Bet šalta bokšte. Vėjas pučia kiaurai. O dar mala liežuviais kaip meletos: „Ei jūs, gužučiai ant stogo. Mes čia svaidome granatas, o jūs pušų kankorėžiais mėtotės." Tyčiojasi, nesupranta bokšto reikšmės. Nežino, kokia vienatvė bokštuose. Užmirštieji! Žinai, kad reikalingas, bet vis vien kai kada užplūsta kažkoks nereikalingumo kartėlis. Nagi įtikink save, kad ir tyloje eini pačią reikalingiausią sargybą..." Daug bokštų gyvenime, — tęsia autorius jau savo vardu, — daug reikalingų sargybinių. Duodančių neabejotiną naudą. Tiktai vis vien gūdu bokštuose. Ar girdite? Ar atsiliepsite?"

Baigiantis karui, Rerichas vėl pradėjo dirbti scenografijos srityje. Po šaunių Raudonosios Armijos pergalių užsienis nepaprastai susidomejo viskuo, kas rusiška, ir JAV gyvenančiam baletmeisteriui L. Miasinui kilo mintis atnaujinti kai kuriuos rusų teatro pastatymus. Jis kreipėsi į Rerichą su prašymu dalyvauti. Gavęs eskizus, 1944 metais Miasinas parašė dailininkui:

„Brangusis Nikolajau Konstantinovičiau, širdingai dėkoju Tamstai už atsiųstus Kunigaikščio Igorio eskizus. Tai buvo man didelė šventė. Labai graži auksinė dangaus gama, žėruojanti Rusijos pergale ir atsispindinti sodriuose nepalaužiamųjų polovięčių tonuose. Aš įsitikinęs, kad tokia puiki interpretacija atnaujins baletą ir suteiks daug džiaugsmo visiems, kurie išmano ir moka vertinti tikrąjį rusų baleto meną. Dabar mane pagavo nesuvaldomas noras naujai pastatyti ir „Šventąjį Pavasarį". Pirmiausia man buvo atėję į galvą pasinaudoti medžiaga, kurią 1929 metais paruošė Kompozitorių lyga, bet, deja, jos jau nebėra. Ar galėčiau paprašyti Tamstos sukurti naujus eskizus?"

Rerichas padarė penkis „Šventojo Pavasario" ir šešis „Kunigaikščio Igorio" dekoracijų eskizus. Penktojo dešimtmečio gale, jau po dailininko mirties, jie buvo panaudoti rusų baletų pastatymams Stokholmo „Karališkoje operoje", Paryžiaus „Grand-Opera" teatre ir Milano „La Skaloje".

Miasino laiškas paaiškina Rericho drobės „Šventasis Pavasaris" pasirodymą 1945 metais. Savo kompozicija paveikslas primena anksčiau darytą „Snieguolės" eskizą: mergaitės šoka ratelį. Jų balti drabužiai, išsiuvinėti raudonais raštais, kontrastingai išsiskiria tamsiai smaragdinėje žalumoje. Galvos padabintos laukinių gėlių vainikais. Auksiniais žiedais mirguliuoja ir kalnelis, kuriame stūkso aukuro akmuo. Ant jo „išrinktoji" su gėlių girlianda rankose. Įkalnės ir medžių viršūnės nutviekstos skaisčiais spinduliais. Apačioj dešiniame kampe muzikantų ir vietinių gyventojų grupė, visi apsivilkę baltais raudonai išmargintais drabužiais. Gracingos mergaičių figūrų linijos, kalnelių, medžių, akmenų siluetai, derinami su žaliomis, auksinėmis, raudonomis ir akinančiai baltomis spalvomis, sukuria didingą žmonių ir gamtos šventės įspūdį. Šventasis pavasaris, tamsos gaivalų nugalėjimo pavasaris, vilčių pavasaris, žmogaus džiaugsmų atgimimo pavasaris. Šiuo kūriniu Rerichas pažymėjo Didžiojo Tėvynės karo pabaigą, šviesią savo liaudies šventę.

Karo metų išgyvenimai vis dažniau atsiliepdavo dailininko sveikatai, ir jis įkalbinėjo save dienoraštyje: „Nesirk... Ligų per pusę šimtmečio būta nemaža. O kiek pavojų patirta. Ir skendome, ir šalome — ko tik nebuvo. Tačiau valia nenusilpo. Ėjome sunkiais kalnų keliais. Kartais atrodė, kad aukščiau jau nebepakilsime, bet aukštį įveikdavome, kartais ant siauros atbrailos ties bedugne uola tarsi stumdavo nuo savęs, bet vis viena ėjome, ir atbraila pasilikdavo toli už mūsų. Sukosi galva upėje su smarkiai plaukiančiomis lytimis, bet žiūrėjom viršun į gelbstinčią tolumą... Būk sveikas, kad išvystum dienas didingas. Tebūnie!"

Rerichas sulaukė didingų Tėvynės pergalės dienų ir įrašė: „...atsinaujino Rusia. Liaudies masių entuziazmas padarė ją didžiausia valstybe. Galingame progreso sraute vieninga Tautų Sąjunga laimėjo negirdėtą pergalę. Neseniai Kačialovas su įkvėpimu skaitė Nikitino „Rusią", ir prisiminė seniai praėję mokykliniai metai, kai širdis veržėsi tarnauti tėvynei... Neužmiršau ir Tolstojaus priesako mano pirmajam „Pasiuntiniui": „Tegul vai-

ruoja aukštyn, tada nuplauks." Štai kaip mokėjome, taip ir laikėme irklą Tėvynės šlovei."

...Vos spėjo nutilti antrojo pasaulinio karo pabūklų salvės, ir Rerichas tuojau ėmė gaivinti pakto idėją.

1945 metų gruodžio 6 dieną pakto ir „Taikos vėliavos" komitetas Niujorke vėl pradėjo savo darbą. 1946 metais komitetas atstatė visus senuosius ryšius, pradėjo telkti naujas jėgas. 1946 metų gruodžio mėnesį Niujorke buvo išleista brošiūra, nušviečianti komiteto veiklą. Tais metais pakto idėjai pritarė Visos Indijos kultūrinės vienybės konferencija.

Vos tik pasibaigus karui, dailininkas ėmė rūpintis persikėlimu į Tarybų Sąjungą. Pradžioje šis reikalas lėtai judėjo iš vietos. Rerichas susirašinėjo per Ameriką, ir laiškai eidavo apie trejetą mėnesių. Bet, atsinaujinus oro paštui, ryšys su tėvyne suintensyvėjo.

Sviatoslavas ir Jurijus Delyje dažnai susitikdavo su atvažiuojančiais tarybiniais mokslininkais, rašytojais. Dideliam Richo džiaugsmui, kai kurie užsukdavo ir į Kulu. Žurnalistas O.Orestovas prisimena savo vizitą pas dailininką 1946 metais:

„Keista buvo sutikti rusų šeimą, išlaikiusią visus rusiškus papročius ir įpročius, kažkur tolimojoje Indijoje, ties amžinųjų sniegynų riba... Žilas, ilgabarzdis, ramus ir susimąstęs, N. Rerichas sėdėjo savo studijoje, dalydamasis mintimis su manimi apie savo brangiausią troškimą — sugrįžti į tėvynę, į Rusiją."

Iš laiškų I.Grabariui, V.Bulgakovui ir kitiems matyti, kaip atkakliai dailininkas stengėsi grįžti. Ir tėvynėje Richo jau laukė. I. Grabaris jam rašė: „Rusija visada buvo brangi Tavo, kaip ruso, širdžiai, ir Tu jau savo stebėtinos meninės veiklos rytmetį atidavei jai visas milžiniškas savo kūrybines jėgas. Rusų dailininkai todėl niekada Tavęs nenustojo laikę savu, ir Tavo paveikslai kabo geriausiuose mūsų muziejuose. Visi mes atidžiai sekame Tavo pasiekimus svetur, tikėdamiesi kada nors Tavęs ir vėl sulaukti."

Rerichas tapo istorinių Indijos įvykių liudininku. 1947 metais Anglija buvo priversta suteikti jai dominijos teisę, ir šalis pasuko savarankiško vystymosi keliu. Dar viena Richo šventa svajonė išsipildė — nepermatoma „miglotojo Albiono" uždanga, tvyrojusi tarp Indijos bei Rusijos, išsisklaidė. Tačiau šį džiaugsmą

aptemdė kruvina tragedija, anglų išprovokuota, dalijant Indiją į dvi valstybes — Indiją ir Pakistaną.

Tarpusavio skerdynės išmušė šalį iš normalių vėžių. Nedirbo paštas ir telegrafas. Dingo nemaža svarbių laiškų, Rerichas negavo atsakymo į dešimtis pasiteiravimų telegrafu. Saugodami pašlijusią dailininko sveikatą, namiškiai ir artimieji stengėsi nuo jo nuslėpti žinias apie žiaurius susidūrimus ir masines nekaltų žmonių žudynes. Bet tai buvo ne taip lengva. Šūviai iš apačios aidėdavo iki Rerichų namų, ir artimiausi kaimynai, gelbėdamiesi nuo pavojaus, ateidavo slėptis į jų pastogę.

Visoje apylinkėje žmonės į rusų dailininko šeimą žiūrėjo pagarbiai. Nė karto nemėgino užpulti. Bet vis dėlto naktimis prie namo stovėdavo ginkluota sargyba. Nors ir būdamas taikingiausias žmogus, Rerichas nepasitikėdavo karingo obskurantizmo gailestingumu ir niekam nepatarė įniršusį tigrą sutikti su palmės šakele. Jis jau seniai žinojo, kad ta humanizmo propaganda, kuri nepripažįsta himnų už tiesą pakeltam kardui, labai primena maldą už mirusius.

1947 metų birželio mėnesį, paūmėjus kai kurioms chroniškoms ligoms, prireikė chirurgo pagalbos, ir gydytojai paskyrė Rerichui lovos režimą. Spalį Rerichas vėl pasveiko. Sergant susikaupė daug neatidėliotinų darbų. Buvo pats ruošimosi tėvynėn įkarštis. Daugiau kaip keturi šimtai paties atrinktų paveikslų prie dailininko akių buvo supakuoti į dėžes ir paruošti gabenimui į Bombėjų, o iš ten laivu į TSRS.

Per tą skubėjimą buvo išleistas iš akių gydytojų įspėjimas saugotis kad ir mažiausio pervargimo. Vos spėjo Rerichas atsikelti iš patalo, tuojau pradėjo traukti kasdieninis darbas prie molberto, ištempta drobė sužėrėjo akį veriančiomis kalnų sniegynų spalvomis. Jų fone Rerichas tapė lekiantį erelį. Tai buvo kartojamas žinomas paveikslas „Mokytojo įsakymas". Bet kūrinys liko nebaigtas... Rerichas mirė 1947 metų gruodžio tryliktąją.

Po dviejų dienų priešais jo namą suliepsnojo laidotuvių laužas. Vėliau sudeginimo vietoje prie stataus kalno šlaito prieš didingą Himalajų panoramą buvo pastatytas stambus akmuo, atskilęs nuo snieguotos uolos. Akmenyje iškaltas įrašas:

„Didžiojo Indijos bičiulio, Maharišio Nikolajaus Rericho kūnas buvo sudegintas šioje vietoje Vikramo eros 2004 metų magharo 30, atitinkančią 1947 metų gruodžio 15. OM RAM."[1]

Akmentašys, iškalęs įrašą, mąstydamas apie rusų dailininko likimą, pridėjo nuo savęs kitoje monumento pusėje:

„Ši kalnų uolos skeveldra buvo atnešta čionai iš toli".

---

[1] Maharišis — didysis pasišventėlis. „Om Ram" — žodžių junginys, vartojamas pradedant ar baigiant maldas, ceremonijas, knygas, iškilmingus kreipinius. Nuo senų senovės Indijoje jis laikomas šventu.

PABAIGA

Maskva. Saulėtos 1958 metų pavasario dienos. Ties Kuznecko tiltu priešais pastatą, prie kurio kabo afiša „Tapybos akademiko Nikolajaus Konstantinovičiaus Rericho kūrinių paroda", kas rytą išsirikiuoja ilga žmonių eilė. Tūkstančiai lankytojų vaikšto salėse, ilgam sustodami prie paveikslų. Po Maskvos tokio pat didžiulio pasisekimo paroda susilaukė Leningrade, Kijeve, Tbilisyje, Rygoje.

Rericho paveikslus į Tarybų Sąjungą parvežė jo sūnus Jurijus, 1957 metais grįžęs į tėvynę gyventi ir tęsti savo mokslinio darbo TSRS Mokslų Akademijos Orientalistikos institute. Vykdydamas tėvo valią, Jurijus Rerichas padovanojo valstybei keturis šimtus aštuoniolika dailininko kūrinių. Šešiasdešimt iš jų buvo pasiųsta Novosibirsko paveikslų galerijai, o likusieji — į Leningrado Valstybinį Rusų muziejų.

1964 metais tarybinė visuomenė paminėjo devyniasdešimtąsias dailininko gimimo metines. Daugybė straipsnių spaudoje, kalbos per radiją ir televiziją, mokslinės sesijos ir jubiliejinės parodos liudijo, kad vienintelis Rericho gyvenimo tikslas — tarnauti tėvynei ir Naujojo Pasaulio kūrimui — pasiektas. Rerichas grįžo į savo liaudį šimtuose nuostabių meno kūrinių, savo moksliniuose darbuose, mintyse:

„Leninas didis savo priesaku: „Mokytis! Mokytis! Mokytis!" Didis judėjimo, amžinos dialektikos raginimu Šis veiklumas, drąsumas, obskurantizmo nugalėjimas yra tikro kūrėjo priesakas. Pasaulis nuolatinėje jo tapsmo padėtyje, nesulaikomame judėjime pažinus dialektiniu požiūriu. Jokia stagnacija neturi temdyti gyvenimo supratimo."

Didelis Rericho meninis palikimas yra vertingiausias indėlis į rusų ir pasaulinio meno istoriją. Dailininko talentingai transformuota, neužmirštamuose paveiksluose atgyja tolima slaviškosios Rusios ir Rytų tautų praeitis, legendos ir mitai. Jie žavi

ne tik savo romantiniu pakilumu, grožiu, kerinčia meistriškumo galia, bet ir tikėjimu galutine kilniųjų žmonijos idealų pergale. Vaizduodamas senovę, Rerichas mokėjo išryškinti tą iš kartos į kartą einančią tiesą, kuri ir šiandien veda žmones į geresnę ateitį.

Istorinis Rericho optimizmas rėmėsi aktyviu, gyvenimą teigiančiu liaudies požiūriu į nesibaigiančią būties realybę. Drauge su optimizmu gimė ir idėjinis patosas, būdingas visai Rericho vaizdų poetinei kalbai. „Be herojaus gyvenimas pilkas",— dažnai kartodavo dailininkas ir rašė: „Jūs apibūdinote mano meną kaip herojinį realizmą. Man mielas toks apibūdinimas. Žygdarbis, heroizmas visuomet buvo įkvepiantys. Tikrasis realizmas, teigiantis gyvenimo esmę, kūrybai privalomas... Žmonija ieško žygdarbio, kovoja, kenčia... Širdis reikalauja giesmės apie grožį. Širdies kūryba — nuolatinis darbas, aukščiausios kokybės ieškojimas."

Įvairiapusiška Rericho veikla paliko ryškų pėdsaką XX amžiaus pirmosios pusės pasaulinės kultūros istorijoje. Delyje, pomirtinėje Rericho dailės parodoje, Džvaharlalas Neru kalbėjo: „Kai aš galvoju apie Nikolajų Rerichą, stebiuosi jo veiklos ir kūrybinio genijaus užmojais ir turtingumu. Didis dailininkas, didis mokslininkas ir rašytojas, archeologas ir tyrinėtojas, jis nagrinėjo ir nušvietė daugybę žmonijos troškimų aspektų. Jau pats paveikslų skaičius stulbina: tūkstančiai drobių, ir kiekviena — puikus meno kūrinys. Kai žiūrite Rericho paveikslus, kurių daugelis vaizduoja Himalajus, atrodo, kad pagaunate šių didingų, amžiais stūksojusių virš lygumų ir nuo seno mus saugojusių kalnų dvasią. Dailininko paveikslai tiek daug mums primena iš mūsų istorijos, mūsų protavimo, mūsų kultūrinio ir dvasinio palikimo, tiek daug byloja ne tik apie Indijos praeitį, bet ir apie kažką nuolatinį ir amžiną, jog mes negalime nejausti didelės pagarbos Rerichui, atspindėjusiam šią dvasią savo nuostabiuose kūriniuose."

Kulu name, kur prabėgo paskutinieji Rericho gyvenimo metai, dabar įkurtas memorialinis muziejus. Kasmet vasarą čia suplaukia nemaža lankytojų.

Rericho atminimas gyvas ne tik Tėvynėje, Indijoje, JAV ir tose šalyse, kurių muziejai turi rusų dailininko paveikslų. Rericho pasiūlytasis tautų kultūrinių vertybių apsaugos paktas susilaukdavo naujų šalininkų ir po jo mirties. 1948 metais paktui

pritarė laisvosios Indijos vyriausybė, 1950 metais Niujorko komitetas pagrindinius jo nuostatus su visa organizavimo istorijos dokumentacija perdavė vyriausiam JUNESKO direktoriui Torezui Bode. Speciali JUNESKO komisija parengė statutą, kurio projektą pateikė SNO 1954 metais gegužės 14 dieną Hagoje sušauktai konferencijai švietimo, mokslo ir kultūros klausimais.

Ši konferencija priėmė „Tarptautinę konvenciją apie kultūrinių vertybių apsaugą ginkluotų konfliktų atveju". Jos trisdešimt šeštasis straipsnis skelbia:

„Santykiuose tarp Valstybių, kurias riša 1935 metų balandžio 15 Vašingtono Paktas dėl mokslo ir meno tikslams tarnaujančių įstaigų, taip pat ir istorinių paminklų (Rericho Paktas) apsaugos ir kurios dalyvauja kaip šalys dabartinėje konvencijoje, ši paskutinioji papildys Rericho Paktą ir pakeis Pakto 3 straipsnyje aprašytą skiriamąją vėliavą ženklu, aprašytu dabartinės konvencijos 16 straipsnyje."

Priimtąją Hagos konvenciją pasirašė 37 valstybių atstovai. 1968 metų balandžio 1 dieną ją buvo pasirašiusios 59 valstybės, jų tarpe Tarybų Sąjunga ir visos socialistinės šalys, pirmutinės ratifikavusios konvenciją. Tokiu būdu pakto idėja pergyveno Rerichą ir tapo tarptautinės teisės norma.

Žinoma, ne visi Rericho sumanyti ir pradėti darbai buvo sėkmingai baigti. Jis ne visuomet atsižvelgdavo į klasinių prieštaravimų skaldomo pasaulio galimybes. Dėl to kai kada darydavo neišvengiamų klaidų. Rerichas ryžtingai jas pripažindavo, tvirtindamas, kad klaidos veikloje — pataisomos, visai kaip tiesa neveikime — pražūtinga. Ir Rerichas veikė. Veikė mene, moksle.

Dėkingos žmonijos atmintyje visiems laikams išliks Nikolajaus Rericho žodžiai:

„Kas buvo, pražuvo, ir tegul netemdo ateities. Negarbinga būti pesimistu. Su visišku pasitikėjimu žiūrėkime į ateitį. Ne veltui mes svajojome apie geresnę ateitį. Šaukime ją visa savosios dvasios galia. Jauskime, kad toji puiki ateitis galima. Iš tikrųjų, realiai galima siekiant aukštos kasdieninio darbo kokybės, džiaugsmingos kūrybos ir gėrio. Stiprus žmogus, savo darbu prisidėjęs prie bendros gerovės, prie bendro kilimo. Kiekviena pakopa kviečia pirmyn, pirmyn, pirmyn!"

TURINYS

Павел Федорович Беляков
Валентина Павловна Князева

РЕРИХ

На литовском языке

Перевел с русского Йонас Юшкайтис

Издательство «Вага», Вильнюс, пр. Ленина 50

*

Pavelas Beliakovas
Valentina Kniazeva

RERICHAS

Redaktorė N. Vildžiūnienė
Dailininkė A. Zokaitienė
Techn. redaktorė B. Šlivinskienė
Korektorė E. Ramonaitienė

Duota rinkti 1974.XII.24. Pasirašyta spaudai 1975.IV.8. Leidinio Nr 7900. Spaudos popierius Nr. 1, formatas $84 \times 108^1/_{32}$ — 3,438 pop. l. = 11,6 sp. l. + 1,8 (įkl.) sp. l.; 12,8 leid. l. 28 000 egz. Užsak. Nr. 1800. Kaina 63 kp

„Vagos" leidykla, Vilnius. Lenino pr. 50
Spaudė K. Poželos spaustuvė, Kaunas, Gedimino 10

$B \frac{0763-092}{M\ 852(10)-75} 216\text{-}75$

75 T1
Be-149